

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ

„L'Ukraine“, revue des études de l'Ukraine, sous la direction de M. Hrushevsky

Sommaire voir p. 234

к ТЗ(24к)

У45

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ УКРАЇНОЗНАВСТВА

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

1930

Січень—Лютий

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

„L'Ukraine“, revue des études de l'Ukraine, sous la
direction de M. Hrushevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ УКРАЇНОЗНАВСТА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ

(б. Українського Наукового Товариства в Києві)

ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

1930
січень—лютий

КИЇВ

Загального числа
книга 39

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Бібліографічний опис цього видання
включено в „Літопис Українського
Друку“, „Нартковому репертуарі“
та інших публікаціях Української
Меморіальної Палати

Дозволяється випустити в світ:

В. об. неодмінного секретаря Академії Наук, акад. **О. Корчак-Чепурківсь**

Київський Окрліт № 232.
Держтрест „Київ - Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня,
Сінний майдан № 14.
З. № 1361—1700.—14¹⁰/₁₆ арк.

МИКОЛА ГРУНСЬКИЙ.

Початкові сторінки слов'янського письменства.

В історії слов'янського мовознавства початковий період слов'янського письменства має величезне значіння. Тут початок того, що так розвинулося потім, тут основа тої мови, яку намагаються висвітлити з різних поглядів, тої мови, що також дає можливість з'ясувати дальші кроки слов'янських письменств, та яка дає можливість з'ясувати і багато дечого в сучасному стані слов'янських мов. Не дивно тому, що з великим зацікавленням ставилися слявісти раніш, ставляться і тепер до всіх питань, що зв'язані з тою добою. Багато вже написано дослідів, тут брали і беруть участь не тільки слов'янські вчені, а і вчені західньо-європейських країн. Нещодавно наша Академія Наук видала велику працю акад. Лаврова, — «Кирило та Методій в давньо-слов'янському письменстві» (видано 1929 р. у липні, хоч дату визначено 28 р.; 422 с. і 12 таблиць зі знімками з рукописів). Ця робота неначе б то підводить в голорніших рисах підсумки того, що зроблено, особливо за останні часи, в царині так званих кирило-методіївських питань.

1927—28 рр. видано працю проф. Огієнка, — «Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність», Варшава, I—II томи. Тут знов підсумки того, що зроблено, і також висновки студій самого автора.

Отже ми бачимо пожвавлення інтересу до старої доби слов'янської письменности.

Ці підсумки для нас дуже характеристичні і з того погляду, що, здається, тепер мусить початися якийсь новий підхід до вивчання цікавих для нас питань старовини — неначе робиться підсумок попередньої роботи з тим, щоб, ідучи за вимогами нового часу, підійти, може, якимось інакше до багатьох питань.

Головні джерела для характеристики цього часу — життя дійшли до нас вже пізнього часу. Списки життя Кирила починаються тільки від другої половини XV віку (списків починаючи з того часу багато — їх налічується більш як 3 десятки, списків життя Методія значно менш — 8, при чому найстаріший XII віку).

Лавров видав ЖК та ЖМ, дав переклад українською мовою цих житій, потім вийшла перша частина його праці, що видає Все-союзна Академія в трудах «Славянської Комиссии» — пам'ятки слов'янські про життя та діяльність Кирила й Методія. Зазначу тут,

що на жаль, переклад, що ми маємо українською мовою в праці акад. Лаврова не такий, як треба було б зробити: текст іноді не перекладається, а вільно іноді переказується зміст фрази, іноді ми бачимо і помилкову передачу. При перекладі українською мовою треба було б подбати про те, щоб найточніше передавати всяку фразу — це справа дуже важка, але дуже корисна і для нашої теперішньої української мови.

Акад. Лавров у своєму досліді ставить собі таке завдання: «Пропонуючи стислий огляд змісту житій з поясненням до них, ми сподіваємось зміцнити ту думку, що іншого джерела, яке могло б до них дорівняти, немає в слов'янському письменстві». Тут він не погоджується з цілком, я сказав би, правдивою думкою Успенського — що панонські житія «не могут претендовать на безпристрастие и объективность», що неправдива думка про те, що панонські житія далеко «оставляют за собою все источники и во многом выше даже официальных источников», що особливо потрібно дослідити житія, застосовуючи до них аналіз літературно-історичну та герменевтичну. Ці думки Успенського цілком справедливі і коли ми насамперед почали б працювати детально над самими текстами, то потім не треба було б нам зміцняти силу наших джерел шляхом різних логічних міркувань, не треба було б багато давати суб'єктивного гіпотетичного матеріалу, як це ми і тепер маємо в досліді при кирило-методіївській час. Маємо ми те і в загальних працях Лаврова та Огієнка, — багато є такого, що прив'язує їх цілком до всієї старої літератури. Це може цілком зрозуміло — вони ж дають насамперед підсумки того, що зроблено і на підставі зробленого, натурально, розгортають перед нами своє ставлення до різних питань. З цього погляду вони проробили дуже цінну роботу. Акад. Лавров давно вже працював над питаннями цього часу. У своєму новому досліді він дав і підсумки своєї цінної праці. Проф. Огієнко з 26-го р. почав викладати курс про цей час у Варшавському університеті; для цього курсу він обізнався з величезною літературою, увійшов у цю літературу, збудував свій курс на тлі широкого оточення політичних подій того часу. Його праця цінна, як праця людини, яка відразу увійшла у вивчення цього часу і під свіжим враженням від всього того склала суцільну картину тої доби. Але звичайно проф. Огієнкові не довелося поглиблюватися в окремі питання — свої гіпотези йому доводилося будувати на тлі більш горизонтального, а не вертикального, в глибину, вивчення. «На гіпотезу дивлюся як на методологічно необхідну частину наукового досліді, бо ж власне гіпотези направляють наш дослід у той чи інший необслідований бік, а з часом, при світлі новоздобутих фактів, ці гіпотези або стають правдою, або гинуть остаточно» (сс. 5—6. т. I). Не погодимося ми з цими словами проф. Огієнка, маючи на увазі кирило-методіївські пи-

тання та їхню наукову літературу. Правильне загальне значіння гіпотези у процесі утворення наукової думки, але коли це твердження ми занадто поширимо, тоді здобудемо те, що маємо в історії кирило-методіївських питань, коли гіпотези будувалися на підставі тільки суб'єктивних міркувань авторів без достатнього матеріалу. Новітнє дослідження кирило-методіївського часу і мусить відрізнятися від шляху, який ми пройшли, насамперед фактичністю свого підходу і коли нема даних, нема і гіпотези. — обмежимося тим, що ми маємо у безлічі гіпотез і не будемо будувати нових, щоб не засмічувати нашого шляху. І коли ми не зможемо дати якоїсь певної відповіді, ми і мусимо поставити крапку.

Горе, що ми будуємо гіпотези, не проробивши детальної аналізи всього матеріалу, який ми маємо. Треба проробити історично-літературну та герменевтичну аналізу, як говорив про це Успенський, над всіма пам'ятками, особливо над панонськими життями, треба таку аналізу проробити над усією науковою літературою, яка існує щодо питань. Тоді ми не будемо може так користуватися з цієї літератури, як це іноді робить Лавров, коли він часом зупиняється навіть на дослідях що не мають ніякої вартости. Цю літературу варто б систематизувати, не відтіняючи характеристику праць емоціональним відзначенням, — як «чудово написана праця» та інш. Слід би запровадити суху наукову систематику, не обмежуючись такими загальними фразами, які знаходимо іноді у проф. Огієнка. Ці мої зауваження я роблю не з тим, щоб зменшити цінність обидвох праць, а навпаки — тому, що вважаю обидві праці цінними, я підкреслюю те, що далі нам після цих праць треба робити, щоб виправивши помилки, які можуть бути у всяких роботах, йти вже далі кращим шляхом.

Хиба досліду Огієнка та, що він дуже часто там, де матеріалу ніякого немає, будує сам картини цього далекого минулого. І на цьому фоні так збудованого минулого часто виступають Кияни, хоч про них ми не маємо ніяких даних у джерелах; вони навіть беруть участь в інтригах візантійського двора логотета Теоктиста, якого убивають підкуплені таврійські Скити («здається Кияни», с. 68).

Визначається тепер, що перші переклади старослов'янською мовою були переклади євангельських текстів за тижнями їхнього читання (так звані євангелія апракос), також текстів з апостолів, псалтирі паремейника, тексти Старого та Нового заповітів (знов за тижневим їх читанням). Тут насамперед ми маємо літературне оброблення одної-з слов'янських мов. Потім уже діяльності Методія приписують величезну перекладну роботу — за відомостями одного із джерел, про яке у нас буде далі мова, за шість або вісім місяців він за допомогою двох «священиків — скоронісців», що писали, пере-

клав 60 книг Старого Заповіту. Визнають, що переклади цих книжок не були зроблені з такою точністю, як те зроблено було щодо первісних євангельських текстів. Але тут треба пам'ятати, що встановити текст Старого Заповіту трудніше, ніж встановити євангельські тексти, що збереглися в найстаріших рукописах.

Оці маленькі зауваження насамперед важливі, щоб відтінити ту величезну роботу, що випала на долю перших учителів Слов'янства. Ця робота — складання абетки, переклад грецької літератури з її іноді тонкими висловами та виразами — справа величезної ваги в історії слов'янської культури і тому питання про цей час так вабить до себе дослідників.

Діяльність Кирила та Методія то вступ до дальшої цивілізації більшої частини Слов'янства. Це початковий прекрасно закладений фундамент. «Кирило-методіївське питання це наріжний камінь слов'янської філології як історичної науки. Що більш вона кріпшає, то більше приваблює до себе цікавість дослідника величезний момент в історичному житті Слов'янства» — так, цілком правдиво, висловився великий знавець Слов'янства покійний Ягіч («Вопрос о Кирилле и Мефодии в слав. филологии», «Сборн. Отд. Р. Яз. и Слов. Ак. Н.», т. 38, с. 3).

Головнішим джерелом, яке нам більш-менш докладно малює життя Кирила та Методія та їх діяльність, є так звані Панонські житія.

Ці житія інтересні і як літературні пам'ятки, даючи собою зразки тої житійної літератури, яка почала складатися у ранішню добу. Житія називаються «панонськими» тому, що російський вчений Горський, що їх відкрив, думав, що написані вони у Панонії, до якої стосується особливо діяльність Методія. Відтоді ця назва за життями залишилася, хоч дослідники відносять ці пам'ятки не до Панонії.

Без сумніву ці Панонські житія мають у собі багато легендарного, це зараз ми побачимо вже з того змісту, що я подам. Але в них є багато і цінного історичного матеріалу — треба тільки цей матеріал не тільки виділити, але і розшифрувати. На розшифрування його багато часу витратили різні вчені. Історична вага цих пам'яток особливо підкреслена була, коли були відкриті—1879 року в Британському музеї збірник папських листів, а 1892 року лист Анастасія бібліотекаря. Вже ці історичні документи стверджували деякі місця в Панонських життях.

Візантія не залишила нам ніяких офіційних даних про діяльність Кирила та Методія, а Рим залишив: ми маємо папські листи, листи німецького духовництва, нарешті до таких документів треба віднести листи бібліотекаря Анастасія, який персонально знав Кирила. Оця відсутність документальних даних про діяльність Ки-

рилла та Методія примушує ставитися не з таким довір'ям до деяких даних житій. Справді, як же не залишилось ніяких свідочств про місіонерську діяльність Кирила в Моравії, коли взагалі місіонерству Візантія, зокрема патріарх Фотій, надавали великого значіння не тільки духовного, але й політичного?

Папські листи насамперед дуже важливі тому, що вони підтримують дещо з того, про що ми довідуємося з житій. Через те, що в папських листах ми не знаємо послідовності, а є великі суперечності, — деякі з учених визнають подробленими одні листи, інші — другі.

Так звана «Італійська легенда» — це латинською мовою написаний переказ про перенесення мощей Клімента, але здебільшого тут говориться про самого Кирила. Знов же і ставлення до цієї легенди було різне: спочатку їй надавали величезного значіння, потім, коли були відкриті житія Кирила та Методія, її значіння зменшилося і тільки тоді, коли було відкрито листи Анастасія, почали надавати значіння особливо одній частині цієї легенди (саме тій, де говорилося про перенесення мощей), тому що цю частину вважали за взятую з твору Гавдерика; більшу ж частину вважали за пізнішу та запозичену головним чином із житій.

Звичайно, і до латинських джерел, навіть до таких як листи пап, письмо Анастасія (не говорячи про Італійську легенду), слід ставитися критично. Тут могла бути неправильність у освітлюванні через будь-які причини. Ось, напр., у листах Анастасія Кирило зветься найближчим другом Фотія і вказується, як Кирило говорив Фотієві про його неправильне вчення про дві душі, висловлювався проти його ставлення до Ігнатія. Треба пам'ятати, що Анастасій був ворогом Фотія.

До Панонських житій в історичному розробленні були найрізніші ставлення. Дехто з учених, напр. Гінцель, ставився до них цілком негативно, як до історичних джерел. Дехто, як Дудик, Гернгресер, підкреслювали неначе їхнє моральне значіння з погляду тих загальних думок, які тут висловлювалися.

Дуже цікавий погляд ми знаходимо у Ламанського — він дорівнював житія релігійним романам і отже говорив, що навіть до їхнього неначе б то фактичного матеріалу неможна ставитися з довір'ям. («Журн. Мин. Нар. Пр.», 1903, квітень, с. 347).

Визнаючи правильність підходу Ламанського до характеристики житій, як своєрідного релігійного роману, ми певною мірою мусимо визнати і їхній історичний характер, — треба тільки, говорячи словами Шлецера, вміти відділити «золото історичної правди» від «згари вимислів». Треба поглибитись для того в думки тих часів, зрозуміти тодішні філософічні погляди, політичні та церковні тенденції, взагалі тодішній побут з його домаганнями — і тоді нам може

будуть яснішими основи, на яких будувалися вже оці офантазовані твори. Цілком можна погодитися з тим підходом, який зробив Огієнко, намагаючися висвітлити дані матеріяли на «широкому фоні тодішнього культурного й політичного життя». Але тут, звичайно, і поле для різних домислів—насамперед і оце культурне та політичне життя—є поле для різноманітних гіпотез.

Життя дійшли до нас у пізніших списках. Звичайно, що час їхнього написання цікавив усіх дослідників, починаючи з першого їх видавця Горського. Це питання стояло у зв'язку з питанням про авторів, або автора їх, тому що деякі вчені визнавали та й визнають, що обидва життя написав один автор. Головнішими доказами про час написання служили деякі фрази житій, а потім багато значіння мали тут, я сказав би, більше докази негативного характеру. У житії Методія стоїть—«в наша лѣта воздвиже нашего учителя», в житіях немає нічого про розпад моравського князівства—отже це дає підставу думати, що пам'ятку написано незабаром після смерті Методія, а може навіть (як думав Ваттенбах) ще за його життя, а звістку про його смерть додано вже пізніше. Висувалася думка про те, що житіє Кирила написав Методій, з другого боку наводилося дані, що житіє Кирила пізніше написано (думка Дюмлера). І той же самий Дюмлер трохи пізніше вже проводив думку про особливу старовину житія Кирила, говорячи, що писала це житіє якась сучасна людина.

Особливо цікаві дані наводив Вікторов. Порівнюючи житіє Кирила до так званої Італійської легенди і «Слова о перенесенні мощей св. Климента Римського», Вікторов приходив до думки про написання цього житія не пізніше 869—880 років. Хід його думок був такий. Італійську легенду написав, як тоді думали, єп. Гавдеріх не пізніш 882 року, в цій легенді безперечні сліди користування житієм Кирила—і значить остання пам'ятка ранішого походження («Кирило-Меф. Сборник», 1865 року).

Як слабкі вже були попередні докази та думки, показала робота Воронова. Насамперед, він не надавав ніякого значіння таким висловам, як «в наша лѣта...», як основі для вирішення питання про походження пам'ятки, тому що такі вислови вказували лише на зв'язок духовний, їх не можна було розуміти в точному їхньому змісті. Правдиво визначав Воронов, що і такі пропуски, як про розпад моравського князівства, теж у даному разі нічого не важать: житіє мало певну релігійну мету, для житія важлива була діяльність братів і т. ін. («Главн. источники», сс. 83—86), у Воронова ж ми знаходимо і гостру критику тверджень Вікторова. Італійську легенду він уважав за твір XIII віку, ніяк не міг погодитися, щоб Гавдеріх, який персонально знав Кирила та Методія, міг користуватися для свого твору якимсь твором і нічого від себе не додати.

Відкриття листа бібліотекаря Анастасія примусило дослідників поставитися негативно до того, що було в працях Вікторова, та до думок Воронова: обидва не мали рації, і той і другий були тільки почасті праці. Досліди Ягіча та проф. Фрідріха («Сборн. Ак. Наук», т. 54) вже свідчать про те, що Італійська легенда склалася з декількох частин, що одна частина запозичена з твору єп. Гавдеріха— частина, що говорить про перенесення мощей Клімента, частина ж, де ми знаходимо відомості про Кирила— пізніший додаток. Отже легенда ставиться в окреме, незалежне становище від життя Кирила.

Воронов уже говорив про походження житій не раніше першої чверті X віку, але і не пізніше— тут він неначе боявся занадто відступати від того, що здавалося правдивим більшості вчених. Докази його були ті, що вже Кирило та Методій були канонізовані, що є неначе вказівки на єресь богумилів і що довідка про побачення є легенда, при чому Угри завойовують дунайських Слов'ян уже при кінці IX та на початку X століття.

Більбасор декілька разів спинявся на питанні про час походження житій: він давав перевагу щодо старовині житію Методія, житіє ж Кирила вважав за пізніше, написане на Русі (див. «Кирило-Метф. Сборник», 1865 та 1885 р.), а Григорович у тому ж збірнику 1865 р. говорив, що житіє Кирила написане наприкінці XIV в. Трохи раніш—у XIII в. написане воно за Барсовим.

Особливо ж німецькі дослідники з великим скепсисом ставилися до житій, як історичних джерел. Так Гінцель висловлювався про павонську легенду як про фабрикацію якогось грецького схізматики. Проф. Фрідріх теж писав про пізніше походження житій, підкреслюючи невідповідний старовинній добі полемічний характер, натяк на те, що Кирила вважали за єретика, що могло бути тільки після Сплітського собору при папі Олександрі, значить у другій половині XI в. та інш. Ці спостереження зустріли гостру критику боку такого знавця кирило-методіївської доби, як Ягіч.

На чому ж ми можемо спинитися щодо часу походження первісних рукописів житій, переглянувши головні думки дослідників та той матеріал, на якому вони будували свої гіпотези? Ми можемо тільки сказати, що ми не маємо суто наукових даних, щоб визначити вік, коли повстали житія. При тому ми мусимо додати, що це їй не так покищо важливо, тому що ми мусимо визнати за житіями їх легендарний характер. А легенда, утворилась вона в X в. або в дальшому віці.—однаково є легенда; інколи в той час у цій легенді ми визнаємо деякі історичні дані.

Нам особливо важно звернути увагу на ці історичні дані, постаратися їх очистити від фантастичних елементів, оскільки це для нас можливо, а покищо щодо часу походження не давати якихось

нових думок, коли ні на чому їх базувати. Так ми мусимо зробити, щоб не продовжувати недоцільно своєї суб'єктивної творчості, що тепер і роблять нові дослідники, які знов підводять підсумки всього того, що зроблено тут — акад. Лавров та проф. Огієнко.

Тепер щодо авторів або автора житій (як думали дехто з дослідників). Знов думка поперше йшла спочатку якимись непевними кроками. Горський думав, що склав житіє Methodia хтось в Панонії, звідсіля потім вже почали називати його панонським. Ундольський приписав це житіє Кліментові, одному з учнів Methodia («Чт. в Общ. Истории и Древн. Рос.», 1848, 11), відомий чехо-словацький учений Шафарік за автора житія Кирила вважав Клімента, а житіє Methodia приписував учневі Methodia Гораздові. У Бодянського. в його відомому творі «О времени происхождения славянских писмен», ми знаходимо спробу на підставі деяких порівнянь різних старих пам'яток провести думку, що автором обох житій був Клімент, але гіпотеза Бодянського викликала досить ґрунтовну критику з боку Вікторового і особливо Воронова. В остаточних своїх висновках Вікторов все ж говорить, що обидва житія написали якісь найближчі учні Кирила та Methodia.

Воронов проводив думку, що житія написав один автор, причому цей автор жив у Болгарії. Головним доказом Воронова було перш за все те, що одне житіє неначе доповнює друге, що обидва житія дуже подібні одне до одного своїм характером, складом. Воронов намагався в той же час знищити всі ті протиріччя, які були тут з фактичного погляду. Напр. те, що висували інші вчені: різницю в ставленні житій до римської та грецької церкви—в одному житії прихильність до Риму, в другому—до Константинополю. Воронов низкою історичних вказівок намагався довести, що в багатьох Греків було прихильне ставлення до Риму і тому нічого немає дивного, що коли говорилося про діяльність Methodia, зв'язану з Римом, то автор підкреслював своє ставлення, в той час, як йому не доводилося робити цього в житії Кирила. Але всі такі докази не можуть цілком переконати тому, що в житіях перш за все є ціла низка фактичних суперечностей—їх знищити неможна ніякими доказами, думаючи, що автор був один. Я би сказав далі, що для вирішення цього питання треба було б детальнішого дослідження рукописів житій з боку їхнього складу, пляну, мови. Те що маємо тепер, те, що дає нам більш-менш поверхове дослідження текстів, може свідчить проти одности автора.

Як взагалі можна спиратися на різних думках, з'ясуючи пропуск того або того факту, показують висновки Воронова, що у житії Methodia немає згадки про 7-й, вселенський собор. Це було основою для вчених казати знов про автора цього житія, як про прихильника римської церкви, що не визнавала цього собору за все-

ленський. Воронов же говорить, що автор обминув це тому, що йому й непотрібно було говорити: цей собор був близьким до часу діяльності Кирила та Methodія і тому, що в житті Кирила докладно говориться про боротьбу його проти іконоборців, а потім, що й у Візантії не всі визнавали цей собор.

Не може бути доказом одности автора таке спостереження, що одне життє неначе доповнює друге, неначе є його продовженням. Це продовження могло бути і при двох авторах, коли один користувався б з праці другого.

Не тільки Воронов, але також інші дослідники, робили помилки, коли у своїх доказах про одність автора (або коли приписувалася та або та пам'ятка якомусь авторові) ґрунтувалися на деякій схожості у висловах. Тут, особливо в дальшому, багато помилок наробив відомий дослідник старослов'янської письменности проф. Вондрак, коли він на підставі поодиноких подібних висловів робив висновки про належність безіменного твору тому або іншому письменникові. Стара письменність має ту особливість, що автори як шаблонами користувалися деякими зворотами, часто запозичали, не визнаючи нашого правила про лапки.

Коли ми припустимо, що складач житія Methodія користувався з житія Кирила, то і тоді будуть незрозумілі ті протиріччя, які констатуються в обох житіях. Час перебування Кирила та Methodія у Моравії за життєм Кирила—40 місяців, за життєм Methodія—3 роки. У житті Кирила говориться, що він простує до Риму, щоб поставити на священство своїх учнів, а в житті Methodія сказано, що коли брати були у Венеції, то папа викликав їх до Риму. Є і ще деякі протиріччя, які дуже важко погодити і з теорією одности автора і з теорією користування одного автора твором другого. Звичайно, тут могли бути підроблення дальшого часу, але критика текстів тепер не в такому стані, щоб ми могли сказати про зміни у відомих нам рукописах.

Цікаві статті чеського вченого Снопєка. Для характеристики тої гіпотетичности, з якою підходять деякі вчені до аналізу житій, цікаво буде згадати, що Снопєк вважав, що автором цих житій, як і відомого переказу про письмена, написаного якимсь «черноризцем Храбром», був Клімент, але не той Клімент, про якого казали Шафарік, Ундольський, Лавров, а єп. Клімент, що був навіть учнем Methodія.

Брюкнер доходив до такої думки, що житія складені тенденційно, що склав їх може Methodій, а може хто з учнів за його вказівками, що сам Methodій давав матеріали для свого життє.

Коли вчитаемся в обидва житія, то крім тих фактичних відмін, які почасти ми тут відзначили, ми помітимо відмінність іноді і в стилі, зворотах, помітимо, що і підхід складачів житій до їх го-

ловних дійових осіб, до Кирила та Methodія, якось різниться. Житіє Methodія якось сухіше, воно не дає такого легендарного матеріалу, як те знаходимо в житії Кирила.

Чим з'ясувати такий дивний факт, що житія якось не відбивають тої боротьби, яка була у той час між партіями Фотія та Ігнатія? Може складач навмисне це поминув, але коли житія писалися не наприкінці IX або на початку X ст., тоді це цілком зрозуміло. Якось зовсім не відбивається в житіях фігура патріярха Фотія, що мав таке значіння і для слов'янських апостолів, Фотія, цього прихильника місіонерських справ. Дивно, що Фотій не брав участі в тих справах, які припали на долю особливо Кирила. Більша обізнаність житій з тим, що було тоді в Римі неначе говорить за те, що житія склалися не в Болгарії, але з другого боку характерна риса — зосередження уваги на Костянтинополі — говорить проти цього.

Проте і правий був Ягіч, коли говорив, що всі матеріали, які тут подані про місіонерство Кирила до Моравії, свідчать неначе за Болгарію.

Спочатку Міклошич, потім Дюмлер і нарешті вже обґрунтовано Воронов проводили думку про грецький первісний оригінал житій. Воронов навів цілу низку доказів про обидва житія. Міклошич неясно висловлювався, кажучи, що первісною мовою житій була мова не слов'янська. Думки і Міклошича і Дюмлера і потім особливо обґрунтовані думки Воронова зустріли заперечення. Між іншим і автор нової праці, акад. Лавров, ще раніше у своїй праці про Клімента, проводячи думки, що автором житій був Клімент, тим самим обстоював слов'янську мову первісних рукописів житій тому, що Клімент писав тільки слов'янською мовою. Я думаю, що сила думок Воронова у тому, що деякі звороти житій — звороти особливого роду, ніяк неможна пояснити тільки як переклад з грецької мови. Наведу декілька таких зворотів з ЖК: Бог в твари глаголет. Твари це замість грецького *θεωρεσει* (у кн. Битія); учити философии своя земця и странья — тут звичайно зворот грецький і визначав він науки духовні та світські — філософія есхотерична та есхотерична. Тут неправдивий такий переклад, який ми знаходили у ранішніх дослідників і тепер знаходимо у Лаврова: звання навчателя філософії для Греків та чужоземців. У житії Methodія я відмітив би особливо такі приклади — церква, що мала назву Марія праесере передається в житії Фатнь, а у грецькій мові *Φάτυν*, передає лат. praesere (ясла)... Соурти — знов грецьке слово, що значить мілина. Проте знов, спираючись на таких даних, ми не можемо сказати, що думка Воронова нічого не має проти себе — міг же складач користуватися грецькими матеріалами. Я не буду тут казати про інші докази

Воронова, деякі з цих доказів викликали у свій час справедливую критику особливо Ягіча.

Я вважаю, що життя—пам'ятки не ранші XI віку. Правда, моя думка має підставу лише загального історичного характеру. З одного боку тоді для нас зрозуміло буде, що про деякі важливі факти життя IX віку не говориться тут, з другого боку ми бачимо вже якесь усвідомлення всієї місії Кирила та Methodія,—а для цього потрібний був час. Минулий час дозволяв вже і вільніше фантазувати щодо діяльності слов'янських апостолів, приписувати їм те, що вони може й не робили. Цим самим я не хочу підірвати історичності деяких вказівок—ця історичність їхня залежала від джерел, з яких користувалися автори.

Критика джерел, на яких базуються наші відомості про перші часи слов'янської письменності, має велике значіння тому, що джерела—різного характеру, треба їх поперше оцінити, а потім вже будувати на підставі цих джерел. Тому ми і бачимо таку багату літературу, що присвячена була виключно критиці найголовніших джерел.

Коли ми переглянемо велику наукову літературу, що з'явилася за великий час різними слов'янськими мовами—особливо звичайно російською—потім мовами чужоземними, особливо німецькою, ми побачимо, що і тепер ми у стані повної непевності. Не говорю про дрібні дані біографічного характеру щодо Кирила та Methodія, але багато важливіших питань вирішуються різно. Чи можемо ми з певністю сказати, що Кирило та Methodій «переклали на давню слов'янську мову... якою за їхніх часів говорили в Солуню й по близьких краях, святе письмо...» (Лавров)? Звичайно—ні: хіба ми можемо сказати, що «св. брати безумовно побували з своєю апостольською працею у всіх слов'янських народів» (Огієнко, I, с. 10)? Теж, звичайно, ні. Я тільки як приклад навів зі «вступів» двох авторів найновіших праць, щоб показати, що та категоричність, яку ми часто помічали у попередній науковій літературі, залишається і тепер, а тимчасом з методологічного погляду, ця категоричність неможлива. Коли ми хочемо виявити оці перші сторінки нашої старої письменності, ми мусимо бути особливо обережними, щоб не передавати свої персональні вражіння за факти минулої дійсності.

Чи можемо ми сказати, що «початкове слов'янське письменство, мовою своєю південнослов'янське, увібрало в себе західнослов'янський струмок, і він подає за себе звістку в пам'ятках, що йдуть з цієї доби й найближчої до неї, нехай би де вони поз'являлися» (Лавров, вступ. 1)? Звичайно—ні,—тому що ніщо не може покищо заперечувати можливості визнання того, що первісна слов'янська література була у Моравії, тому що спиратися на відомих нам пам'ятках не можна—ці пам'ятки пізнішого вже походження.

А картина, що малюється в таких пам'ятках, як Київські уривки (на жаль тільки зберіглася одна така пам'ятка), зовсім інша.

Цілком гіпотетичні думки (проф. Огієнка) про те, що в Кирила та Methodія була ніби думка про спільну слов'янську мову, що вони були першими проповідниками слов'янської одности, що свої переклади вони робили, стараючись не вживати «місцевих» слів, що побувши по всіх слов'янських землях вони переконалися, що одної слов'янської мови не було.

Може майбутнє дасть зовсім інші перспективи на підставі таких пам'яток. Повторюю — з певністю ми не можемо тут нічого сказати.

Оця вся наша непевність—чи не відбилася вона на теорії, що її знаходимо у проф. Огієнка, теорії неможливії: що до Кирила вже була письменність азбукою близькою до дальшої кирилиці, що Кирило обізнався з цією письменністю бувши у Херсоні. Ці всі шукання насамперед виявляють, що наші джерела не дають нам певних свідочств і тим самим спонукають нашу думку шукати заміни цієї недостатчі шляхом будування різних гіпотез.

Проф. Огієнко і не провів якомось послідовно своєї теорії: Кирило обізнався в Херсоні з письменністю, що була написана кирилицею, сам він дав глаголицю, але коли його учні були вже по вигнанні у Болгарії, то там абетку Костянтинову змінено на чисто грецьку (II, с. 267). Значить знов повернулись до ранішнього, або не було нової реформи?

Цікава думка Брюкнера, який висловлюється про Кирила та Methodія, що «вони бажали бути всім Слов'янам за навчителів, перекладачів, що «вони й були тільки слов'янські навчителі, бо жодного слов'янського народу не привернули до християнства».

Життя Кирила та Methodія мають вступи: у ЖК—коротенький у ЖМ—значно ширший. Але змістом, головною ідеєю, ці вступи схожі—неначе складач одного, а саме ЖМ,—докладнішого—взяв за взірець вступ до ЖК. Думка така: бог не залишає рід людський, він дбаючи за спасіння роду посилає своїх праведних мужів, пророків, апостолів та інш. і ось до таких посланих життя відносять Кирила та Methodія. Після цих вступів починається біографічна частина. Переходячи в царину гіпотез, що так заволоділи нашою літературою, можна більш-менш з певністю думати, що вступ до ЖМ є перерібка вступу ЖК, перерібка в напрямку його збільшення. Потім у вступі Methodія неправильно зазначається, коли складач переходить до життя Methodія, що до Methodія ніхто не подбав про Слов'ян. Ми маємо історичні свідочтва про проповідництво християнства серед Слов'янства, тільки як думають, неслов'янською мовою.

Батьківщиною Кирила та Methodія була Солунь (грецькі Фессалоніки). Батько їхній посідав посаду друнгарія, себто помічника стратега. Це була посада висока, тому що стратег був начальником цілої провінції—воєводою. Щодо самого походження, роду—тут сумніви учених. Були дуже цікаві докази за слов'янський рід Кирила та Methodія, вказувалося що Слов'яни посідали цілу низку видних місць у Візантійській імперії, акад. Успенський саме слово друнгарій перекладав як слов'янський старшина. Висловлювалися думки про їхнє мішане походження, як «Греко-Слов'ян», але здається тут мали значіння не об'єктивні дані,—одно слово, тепер визнається, що вони були Греки. За це наводиться більш даних. Може цілком справедливо вказівки, що солунська місцевість була повна Слов'янством і тому не дивно, що особливо Methodій добре знав спочатку слов'янську мову.

Вже з самого початку життя ясно виявляє свій легендарний характер. Це видно з того, що коли Кирило тільки народився, він не хотів годуватися від годувальниці, а мати мусіла його годувати для того, як пояснює складач, щоб дитина вигодувана чистим матернім молоком залишалася гарним паростком гарного кореня. Далі маємо сон вже 7-річного Кирила: Кирилові сниться, що стратег зібрав усіх дівчат міста і сказав—«Вибери з них, яку хочеш, за дружину на допомогу собі, рівню собі. Я ж розглянувши і передивившись усіх, бачив одну найкращу за всіх, світлу лицем, прикрашену золотим моністом, перлами та різними прикрасами, ім'я її було Софія, що значить мудрість—її я вибрав». «Сон цей надзвичайно характерний—так коментує проф. Огієнко—і він свідчить, з якими саме думками жив Костянтин ще дитиною» (I, с. 20). Я сказав би, що цей сон насамперед тільки свідчить про легендарність життя Кирила. І тут ми бачимо тільки побажання складача виявити, як рано у душі Кирила народилася оця тата до мудрости, всякі інші коментарі навряд чи зможуть переконати нас. Кирило безумовно був надто видатна людина, але шукати в нього таких рис—звичайно неможливо. Коли віддали Кирила вчитися, він виявляв надзвичайні успіхи, і ось нікчемний випадок повернув все його життя. Одного дня він з своїми товаришами пішов на полювання з яструбом (такий звичай був у синів багатців—цікава тут форма багатичищ). Коли Кирило пустив свого яструба, знявся вітер і заніс цього яструба. Загорівсь від того Кирило, два дні нічого не їв. Складач життя бачить тут волю божу, щоб Кирило не звик до світових розваг. Почав роздумувати Кирило над тим, що таке життя, що замість радості приносить воно сум, і вирішив він іти кращим шляхом. Почав він вивчати твори Григорія Богослова. Цьому знов таки легендарному переказові проф. Огієнко надав ваги, він бачить тут вже містичний настрій Кирила і тільки жалкує, що невідомо,

коли трапився цей випадок. Кирило звертається до якогось навчителя, щоб той навчив його граматики, але той відмовився. Далі знов ідуть місця, які навряд чи мають історичну цінність у всьому своєму обсязі. Логотет почув про мудрість Кирила і кличе його, щоб він вчився разом з цісарем. Кирилові було тоді приблизно 15 років, а цісареві Михайлові тільки 3 роки. Проф. Огієнко припускає, що в Солуні йому, «занала глибоко до серця велика думка стати апостолом Слов'янства» (I, сс. 23—4). Огієнко порівнює тут Кирила з Степаном Зирянським, який ще з молодих років задумав бути апостолом Зирян. Степан віддався цілком цій думці 1372 р., склав для Зирян особну абетку і переклав декілька книжок. Я тут відзначаю це порівняння тільки для характеристики деякої нелепності у проф. Огієнка з методологічного погляду. У дальшому, коли він говорить, що Кирило тільки унорядкував абетку, яка вже була, вживалася, і виходить з того погляду, що абетки утворюються не відразу, а поступово (тут відбивається вплив теорії про поступове походження глаголиці з грецького скорописного письма), то спочатку і зокрема у даному разі він стоїть на іншому підході, коли говорить про Степана.

Про Лева Філософа ми знаємо, що це був великий знавець тодішньої наукової літератури, він був митрополитом солунським, але за свою прихильність до образоборства був усунутий як раз у той рік, коли Костянтин переїхав до Царгороду. Тоді був він запрошений як навчитель до школи Царгороду, де і вчився Кирило.

Анастасій свідчить теж, що Кирило був найбільший друг Фотія. Оця довідка має велике значіння, коли ми зв'язуємо її і з даними ЖК,—перш за все тут говориться, що переїхавши до Костянтинополя, Кирило вчиться у Фотія та Лева Філософа. В історії Візантії тої доби фігура Фотія набуває величезного значіння.

Його дім у той час, як правильно зазначає Гернгретер (I, с. 334), був свого рода академією, і сам Фотій у своєму листі до папи Миколи II говорить про тісні зв'язки свої з своїми учнями (Migne, Patrologia, seria graeca, СII, 593).

Фотій по своїй навчальській діяльності у вищій царгородській школі був патріархом і час його патріяршества, як і попередній, були смутною добою для візантійської церкви. Продовжувалася боротьба консервативної та ліберальної частин духовництва, а коли Фотій став патріярхом, починається боротьба так званих фотініян і ігнатіян—прихильників попереднього патріярха Ігнатія, який хоч і сам відмовився від патріяршества, але потім взяв своє відмовлення назад. Тут замішаний був і двір візантійський з його інтригами. Фотій, як представник ліберальної течії, міг працювати з Левом Філософом, тому що він ставився до прихильників образоборства не так суворо, як ставилися ігнатіяни—їх сполучали

такі сторони як любов до науки. Цікаво що Кирило виступає в житті як борець проти тріязичників (такого погляду, що тільки три мови можуть бути в церковному вжитку додержували ігнатіяни). Ігнатіяни, домагаючись влади, запобігали перед Римом, а Рим особливо вороже ставився до Фотія та фотиніян. Може оці взаємини між Римом та Фотієм спричинилися до того, що діяльність Кирила залишалася в тіні у візантійських джерелах. Як ігнатіяни так і Рим не тільки не визнавали Фотія, але проклинали його.

Я поминаю знов легендарні дані ЖК про те, як ставився до нього логотет Теодосій (логотет—канцлер) та пропозиції логотета про одруження.

Кирила не вабили всі ті пропозиції—він прагнув самоти, його ставлять на священство і роблять патріяршим бібліотекарем.

Як показав Воронов, такої посади, бібліотекаря патріяршого, не було. Була посада хартофілакса—свого роду секретаря патріярха—він не тільки завідував бібліотекою патріярха, але був представником його прав, мав велике значіння. Чи міг мати таку посаду Кирило при патріярхові Ігнатієві, беручи на увагу, як ставився тої до таких людей, як Кирило. Чи міг цей юнак виконувати складні обов'язки хартофілакса, особливо коли не забудемо про самий характер Кирила?

Кирило біжить кудись до «вузького» моря. Його шукають 6 місяців і коли його розшукали, то просили, щоб він навчав філософії «своа земца и странна». Невідомо, де був той монастир, де сховався Кирило на «вузькім» морі протягом такого великого часу, хоч його розшукували відомі особи і може той же самий логотет. Думають, що цей монастир був на Золотому Розі, інші кажуть про Мармурове море. Тлумачення Воронова, що у виразі «вузьке» море треба вбачити переклад грецького στενός, викликало заперечення Лаврова, який взагалі був проти грецького оригіналу житій.

Проф. Огієнко, наводячи думку Успенського про можливість того, що сховався Кирило у монастирі Мами на Босфорі, ставить запитання, чи не тому заховався Кирило, що тут були поблизу Слов'яни, «чи не тут він глибше познайомився зі Східними Слов'янами, переважно з Киянами, та їх мовою» (I, с. 43).

Для характеристики Кирила і того суспільства серед якого він жив, дуже цікавий цей постійний його потяг до самоти, його поривання завжди відмовлятися від тих посад, які йому прямо таки нав'язували. Вказують, що Кирило був натура містична, і що тому зрозумілий оцей його потяг. Але якже поєднати з цим його наступні місіонерські подвиги? Очевидячки, крім його власного характеру, могли бути інші причини, які примушували його намагатися покинути Царгород,—можливо та боротьба, яка велася тоді

у Царгороді й потім — взагалі моральний стан тодішнього суспільства.

Ми маємо свідоцтво ЖК, що свій диспут під час хазарської місії записав сам Кирило, а потім переклав його слов'янською мовою Методій. Маємо також свідоцтва Анастасія, про які я казав вже, — про красно написані грецькі твори Кирила.

У листі Анастасія ми маємо дані, які характеризують Кирила як визначного грецького письменника. Анастасій не наслідуються перекласти латинською мовою його віршований опис урочистого відкриття мощей Клімента, а те що він перекладає, він називає, проти блискучого оригіналу грубим та незграбним.

Кирило вчиться у Фотія та Лева Філософа.

Все це говорить нам, що Кирило звертався у своїх працях до грецької мови. І ось може бути запитання, чи не був головнішим діячем перекладної діяльності тільки Методій, чи не була вся робота, яка дала потім такі наслідки, справою Методія.

Бувши навчителем філософії, Кирило вступає в диспут з колишнім патріархом Іоаном, або, як називає його житіє, Янієм, прихильником образоборства. Про весь цей епізод, що знаходимо його в житії, візантійські джерела і тут не дають ніяких даних, хоч диспут провадився з бажання цісаря. Одні вчені ставляться до цього епізоду з довір'ям, інші цілком заперечують можливість його і дивляться як на вимисел для більшого звеличення Кирила. Яній, якого скинули з патріаршого престолу, не переставав виказувати своє незадоволення і говорив про те, що його силою скинули, але його не перемогли в суперечках. І ось для диспуту з ним, старою людиною, але безумовно дуже видатною, був висунутий «оуноша» Костянтин. Самі суперечки малюють дуже ненатурально патріарха Іоана, виставляючи його занадто наївним.

І Лавров і Огієнко визнають факт бесід Кирила з Янієм: «запроваджена до Житія суперечка реальна» (Лавров, с. 12).

Коли Візантія у половині IX віку так страшенно кохалася в різних місіях, коли диспутовання були характеристичною рисою того часу і це останнє так відбилос'я на житії Кирила, то чому не відбився інтерес Візантії до місій Кирила, і не залишилося ніяких слідів у візантійських пам'ятках про місії Кирила?

Житіє говорить про сарацинську місію Кирила. Було висловлено, і не без підстав, сумнів про цю місію (Воронов, Петров). Але більшість дослідників, розходячись в аналізі самого тексту щодо дрібниць та розуміння окремих місць, визначають достовірність цього свідоцтва. Думка Воронова була та, що Кирило може написав якийсь твір, де боровся проти тверджень мусульман і ось на підставі цього вже складач дав нам цілу місію. Чи було так чи ні, у всякому разі ця місія мусить стояти під великим знаком запи-

тання і неправі здається і новіші дослідники—проф. Огієнко та акад. Лавров, які цілком обстоюють правдивість цієї місії.

Сарацини за життям звертаються до Візантії з проханням надіслати таких людей, які могли з ними вести диспути щодо догмату троїчності. Цісар скликав собор і на цьому соборі пропонували Кирилові, якому тоді було 24 роки, їхати до Сарацин. Як супутника йому дали, як маємо у всіх списках (крім одного списку), асікріта. Починається диспут. Тут ті думки, які висловлює Кирило, іноді, як характеризує їх Ламанський, «базарні», вони надто вражають грубістю та вульгарністю. Самий рік місії, як доказував Ламанський—851, неможливий, бо тоді точилася війна між Греками та Сарацинами і тому він дату переносив на рік 855—856, коли війна закінчилася. Ламанський цілком критично ставився до богословської мети місії: ця місія була дипломатичного характеру, при чому послом був Георгій, але під асікрітом Ламанський розумів Фотія, майбутнього патріярха. Тут значить натурально думати і про присутність Кирила, як знавця слов'янських мов. За Ламанським, Кирилові була доручена секретна місія—навернути Слов'ян (їх було багато у халіфаті) до християнства. Тут звичайно можна поставити питання, чи відповідала така секретна місія молодому Кирилові, беручи на увагу його натуру, містичну, не прихильну до практичного життя. Ясно, що ми можемо з великим сумнівом поставитися до такої аналізи, яку знаходимо в статті Ламанського («Славянское житие св. Кирилла, как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник», «Журн. Мин. Нар. Пр.», 1903 р. квітень та далі), статті, яку акад. Лавров називає «чудово написаною», а проф. Огієнко характеризує, як «цікаву». Ці статті Ламанського справді цікаві, вони написані дотепно, але збудовані неправильно перш за все тому, що виходять з раніше поставленої основи: тут превалує думка, що Кирило вже тоді був провідником слов'янської місії, що він тоді вже мав всі дані для своєї слов'янської місії. Не так то може переконати і думка Ламанського щодо року місії 855—6. Він тут мав за підставу свідoctво арабського історика Табарі, який писав про початок війни 851 р. між Візантією та Арабами, але як зазначав проф. Васильєв у своєму досліді («Византия и Арабы», с. 14), дані Табарі не зовсім правдиві, до них треба ставитися з критицизмом. А потім, коли йти за Табарі, то початок війни міг припасти на другу половину 851 року, а значить ще можна було б віднести місію, коли б така місія була, до першої половини. Думку про слов'янську місію продовжує Ламанський і далі, коли в житті говориться про хозарську місію...—Тут Ламанський бачить вже місію до руських Слов'ян. Для того, щоб провести цю думку щодо хозарської місії, Ламанський мусить досить самовільно поводитися з вказівками життя—деякі місця він відкидає, вважаючи їх за додатки пізнішого часу.

Я сказав би, що статті Ламанського особливо цінні тим, що вони дають можливість, не приймаючи його гіпотез, критично ставитися до самого тексту диспутів і на жаль цього не взяв на увагу акад. Лавров, який думає, що тут життє використувало також бесіди самого Кирила. Огієнко теж припускає можливість, що Кирило записав свої розмови з Сарацинами, при чому теж думає про можливість, що така місія могла бути не тільки 55 року, а і пізніше, до 60 року. Візантійські джерела зберегли нам відомості про те, що Сарацини зверталися до Михайла з листами, де нападали на християнство; ми знаємо також, що їм була дана відповідь—відповідь давав Микита Візантієць, відомий творець критики ісламу. Здається, раціонально було послати такого знавця, а не Кирила. Прихильники думки про реальність місії Кирила до Сарацин дають різні відповіді щодо місця, куди їздив Кирило—чи то був Багдад на р. Тигрі, чи близько коло Багдаду до Самарі на Євфраті, де була резиденція арабського халіфа. Була думка, що їздив Кирило до еміра мелітенського. Але більшість додержується першого погляду, звертаючи увагу на ті багатства, які показували Сарацини Кирилові. Халіфом тоді був Даф-Аль-Муттавакіль (842—861).

Після сарацинської місії Кирило знов зрікся світу й оселився десь на самоті. Тут з ним було неначе маленьке чудо. Потім він переходить на Олімп до брата свого Методія (цебто в один з малоазійських монастирів на горі Олімпі). Деякі з дослідників і тут, як у першому віддаленні Кирила від світу, бачать його бажання попрацювати для Слов'ян. Це підкреслював особливо Будилович у статті в «Сб. К.-М.» (85 р.). Та тепер знов знімає це питання проф. Огієнко. «Але тут в монастирському затишку на Олімпі брати передумали все, що стосується до перекладу св. письма на живу слов'янську мову...» (I, с. 76). Але ніяких підстав для таких думок ми не маємо. Ми не можемо сказати, що думка про слов'янську освіту так опанувала Кирила майже з юнацьких років. Я сказав би, що ця думка суперечить його далекому від життя характерові і мені здається, що всі ці місії, на чолі яких життє ставить Кирила, до місії слов'янської, є легенда. Тим власне я пояснюю і відсутність відомостей у візантійських джерелах. А коли у тих джерелах ми не маємо також ніяких відомостей про Мораво-Панонську місію, то це теж натурально, тому що ця місія була виключно зв'язана з Римом, а за стосунків, що склалися тоді між Візантією та Римом, нічого немає дивного, що про місію братів могли просто таки замовчувати. Місія до Хозар викликала і викликає багато питань. Скільки тут було висунуто різних гіпотез! Про хозарську місію говорить не тільки ЖК, ми маємо згадки про це і в листі Анастасія і в Італійській легенді. Анастасій говорить тільки що імператор Михайло послав цю місію на чолі з Кирилом,

а життє відзначає той факт, що звернулися самі Хозари і тоді було послано Костянтина з братом Методієм. Деякі вчені, напр., Воронів, скептично ставилися до самого факту цієї місії. Деякі, напр., Ламанський, говорили, що це була місія до Слов'ян-Руських. Цю думку він доводив тодішніми взаєминами Русів та Греків, говорячи, що Русини після одного походу відійшли, зрозумівши всю перевагу християнської цивілізації і оцим неначе з'ясовується посольство від Хозар. Ця думка викликає багато труднощів при з'ясуванні окремих місць цієї місії. Ламанському доводилось, як я сказав, частину місць викидати, вважаючи їх за вставки. Так, він скептично ставився взагалі до всього того, що передають нам суперечки Кирила з Хозарами, думаючи, що все це внесено пізніше. Особливо одне місце в цій місії викликало й викликає багато гіпотез. Кирило в Херсоні «обрѣтъ же ту евангеліе и псалтырь рускими письмены писану и человекѣа обрѣтъ глаголюща тою бесѣдою». Під «руським» більшість учених тут розуміли готський переклад евангелії та псалтирі, а під чоловіком, який говорив цією мовою Гота. Але й раніше висловлювалися думки про можливість слов'янського перекладу, проти цього особливо писав Ягіч. Проте ця думка тепер знайшла у досліді проф. Огієнка особливу підтримку й він ще раніше, до свого курсу, писав про це. Ця думка — про київське походження цих первісних пам'яток, про те, що вони написані були близько до кирилиці, що з них скористувався потім Кирило, викликає непогодження і у новішій праці Лаврова, який особливо зупиняється на критиці нового погляду проф. Ільїнського про «франкське» походження цих перекладів (на цьому Огієнко не спиняється). Справді, і франкське походження і походження слов'янське цих пам'яток дуже і дуже сумнівні не тому, що воно розбиває всю ту теорію, яку ми будуємо про перші сторінки слов'янського письменства, а тому, що ці думки не мають під собою підстави. Вони суперечать, між іншим, і всьому тому, що говориться про поступовий зріст інтересів Кирила до Слов'янства. Треба сказати, що тут же ми маємо вказівки в ЖК, що підчас своєї подорожі він протягом декількох тижнів вивчив дві семітських, дві германських і одну тюркську мову. Як відмічають деякі дослідники, вивчати єврейську граматику він не міг тому, що перша граMATика єврейська складена пізніше. Знаходимо тут дуже цікаву вказівку, що «пренія» вів Кирило грецькою мовою, а потім вже просторій виклад цих преній переклав Методій. Ця вказівка іде проти всіх намагань бачити всюди в цих попередніх місіях Кирила якусь слов'янську ідею. Як же тут можливо, щоб людина, яка так давно вже готувалася до своєї головної місії, яка вже здавна готувала переклади і взагалі безумовно була філологом—не використовувала свого знання мови? Очевидячки це неможливо, коли ми приймемо,

що Кирилові треба було тільки зрозуміти різницю слов'янських мов. Ще тим більш цікава ця вказівка, коли ми сполучимо її зі звісткою Анастасія, що він перекладав з грецької мови твори Кирила, які були написані тоді ж. Може це дасть нам можливість думати, що Кирило і до моравської місії практично не так добре володів слов'янською мовою, а володів нею Методій, але теж вже може після його довгих років праці серед Слов'янства.

Як відомо, підчас своєї подорожі у Херсонесі Кирило знаходить мощі Клімента. Ми і досі не знаємо напевне, хто це був Клімент. Це ім'я викликало цілу дисертацію Франка. Те ж, що склалося про його муки та смерть, відноситься до легенд пізнішого часу. Про Клімента ця легенда ходила у Херсоні. І ось можна припустити, що основа для цієї хазарської місії було розшукування мошей Клімента, для чого Кирило навмисне міг поїхати. Цю думку висловлює проф. Огієнко—тільки він зв'язує перебування тут Кирила з дальшою подорожжю до Хозар і підставу для думки своєї знаходить у словах тексту, що цар післяв Методія по Філософа (Костянтина) «и брата его, в Козары да поятъ и с собою на помощь». Але ці слова не дають можливості зробити такий висновок. А висновок про те, що Кирило міг справді поїхати, щоб шукати мощі, цілком відповідає його характерові.

«Я такої думки, говорить проф. Огієнко, що вже до Костянтина слов'янській нарід мав переклади окремих євангельських уривків, більших чи менших, ліпших чи гірших, такі уривки могли перекладати собі окремі одиниці, так і більші християнські громади» (I, с. 185). Оця фраза дуже характеристична—вона не тільки «трошки засмілива»—вона не має під собою ніякого ґрунту, а таким ґрунтом не може бути те темне місце про руську євангелію та псалтир, про які доводилося говорити. Ця фраза перебудовує все, що ми знаємо про часи Кирила та Методія і підставою її є тільки думка дослідника. Ось я і думаю, що треба менш давати таких суто суб'єктивних підходів, інакше ми не тільки не з'ясуємо цієї темної для нас історії, а ще можемо більше заплутати, та заплутатися.

Опускаючи деякі деталі, у дальшому ми переходимо до особливо для нас важної місії моравської. Ця місія, вже за вказівками наших джерел,—слов'янська.

До відкриття панонських житій початок діяльності Кирила та Методія відносили до Болгар. Думали, що тут була їхня початкова просвітня діяльність і вже почувши про них Ростислав, князь моравський, звернувся до Михайла, імператора грецького, про присилку їх до Моравії. Дивним може здаватися, чому не розпочато було діяльності поблизу, тоді як відомо, що в Болгарії незабаром також потрібні були проповідники. Це цілком неможна з'ясувати.

Та й узагалі і далі щодо моравської місії ми побачимо, що багато не тільки не з'ясовано, а викликає різні непорозуміння. Думають, що Ростислав, який намагався визволити Моравію від залежності від Німців, вирішив визволитися також від залежності від німецького духовництва і тому звернувся до Візантії з проханням. У той час, коли взаємини між Римом та Царгородом дедалі гіршали, коли патріарх та папа намагалися заволодіти більшим впливом, всяке таке звертання набувало великого значіння. За життями імператор скликав собор, покликав на собор Кирила й доручив цю місію йому та його братові... Збереглася промова Фотія про те, що зробила була грецька церква для розповсюдження християнства. Тут між іншим вказувалося і на прийняття християнства Руссю, але нічого ми не маємо про місію Кирила та Methodія в Моравію. Хоч далі вони зв'язалися з Римом, тому що Моравія рахувалася спочатку під владою папи, але своїм звертанням до Візантії Ростислав давав їм можливість перейти до Царгороду. Проте дивно, що Фотій, який, за відомостями Анастасія був таким другом Кирила, нічого про те не говорить. Потім, дослідники підкреслюють, що звертання Ростислава базувалося головню на політичних думках і тому дивно, що цій місії не надали особливого значіння у Візантії і знов немає ніяких про те відомостей. Ще можна підкреслити, що коли Михайло посилав дипломатичне посольство, то невже він міг поставити на чолі Кирила, якому це зовсім не пристало. Не можемо ж ми думати і про те, що Ростислав дбав тут про національну службу на рідній мові, тому що той же Ростислав змінював свою політику проти Кирила та Methodія, які справді вже були провідниками оцієї думки. Костянтин був простим священником, а Methodій—чернець,— як же міг імператор послати таких осіб у відповідь на прохання князя з великою політичною силою? Дослідники вказують, що і Рим і Візантія відмовляли давати архієпископів, боячись щоб новозвернений нарід не відколовся, і не став незалежним від тої або тої церкви. Це так, але почасти так. Неможна було посилати у країну, яка вже мала священників, мала і вище духовництво, таких може дуже видатних людей, але з малим саном і без всякого сану. Все це наводить на сумнів, чи було воно так як описує ЖК, а може це була власна ініціатива Кирила та Methodія, які з мощами Клімента рушили у нові слов'янські країни, бажаючи покинути Візантію—недарма ж життя завжди підкреслюють, що Кирило пішов в якесь самотнє місце, що Methodій теж оселився на Олімпі,—значить були умови, які не сприяли життю Кирила та Methodія у Царгороді.

Всі головні джерела виразно підкреслюють бажання Ростислава, щоб надіслали йому такого провідника, який би вчив народньою мовою, а Італійська легенда підкреслює навіть, що Ростислав зробив це, почувши про те, що зроблено було в Хазарії. Але

все ж це не дає нам права, охопивши увесь матеріал, поставитися до нього з повним довір'ям. Проте, може це й було, але не могло бути, щоб у відповідь на це надіслали Кирила, коли знов підкреслюють дослідники політичну мету такого звертання. І у всякому разі самий хід дальших справ якось знов дає матеріал для сумніву. Може й було таке посольство, але очевидячки до нього поставилися негативно.

На соборі головну роль відіграє Михайло: він звертається до Кирила і на його запитання, чи мають Моравани свою абетку, відповідає, що і дід його і батько шукали цього, дбали про це,—як же це йому зробити. Характерна відповідь Кирила: так хто ж може переклади писати на воді та набути собі ім'я єретика? На це вже Михайло з Вардою — його суправителем—відповідає, що бог допоможе Кирилові. І ось Кирило віддався молитві і за допомогою помічників склав письмена та почав писати переклади.

Коли посольство Ростислава відносять до кінця 862 або початку 863-го року, то значить, цей собор також треба віднести до 863 р. і тоді був за житієм початок слов'янської письменности.

Звичайно, ні п'яниця Михайло ні його батько та дід не дбали про слов'янську письменність. Не входило це у завдання грецької церкви. Хоч дослідники і говорять, що ця церква у особі різних своїх представників не так ставилася до чужих письменств, але й серед грецького духівництва була сильно розповсюджена думка навіть цілком проти всякої письменности, крім грецької. Треба, напр., пригадати, як ставився сам Михайло до латинського письма.

Отже, йдучи за житієм, ми мусимо визнати 863 рік як рік творення першої слов'янської абетки і початок перекладу перших книжок на слов'янську мову. Цьому суперечить відоме оповідання «черноризця Храбра», за яким 855-ий рік є рік початку складання абетки. Ті дослідники, які думають, що роля Кирила полягала тільки в упорядкуванні абетки, що абетка вже раніше існувала, об'єднують ці хронологічні дані і таким чином неначе суперечности немає. Але тоді дуже ненатуральна не тільки роля Кирила, а ненатуральний і весь процес складання абетки, яка весь час упорядковується. Значить, ми і тут не можемо з певністю нічого сказати. Ті ж дослідники, які говорили, що діяльність Кирила та Методія виключно починається у Моравії, мусять негативно ставитися до цих хронологічних дат, але приймати 863 рік з деяким запізненням, ставлячи цей рік у зв'язок з прибуттям Кирила та Методія до Моравії.

Тут не тільки важлива дата самого терміну, а з цим зв'язується і місце, де були складені перші літери слов'янської абетки, і ось тому, що йти цілком за вказівками наших джерел історично-легендарного характеру ми не можемо, треба переходити до інших

джерел—до тих пам'яток, які зберегла нам старовина, як вже наслідок творчості Кирила та Methodія, і звертатися до інших сторін,—а саме брати на увагу сторону палеографічну двох відомих нам абеток.

Перш за все оповідання Храбра теж не є пам'ятка з суворо історичною основою. Про це оповідання ми маємо вже багато літературних дослідів і думки дослідників тут часто дуже сильно розходяться. Деякі надають великої ваги цій пам'ятці, інші—навпаки. Мені вже доводилося писати про це оповідання, і я звернув увагу на те, на що не звертали інші дослідники,—а саме я надав великої ваги транскрипції цієї пам'ятки і намагався показати, що пам'ятка ця своїм походженням відноситься не раніш, як до XII ст. Я не надавав значіння деяким фразам Храбра, які показували неначе, що він майже сучасник Кирила та Methodія. Я надав значіння тому, що у всіх списках ми маємо ортографію пізнішого часу і ніяких слідів віку ранішого. На жаль ні проф. Огієнко в останньому своєму досліді, ні акад. Лавров не мали під рукою цього мого досліду. Як ні повна бібліографія у проф. Огієнка, а деякими працями він не користувався, те ж можна сказати і про акад. Лаврова. Отже я думаю, що надавати особливої ваги свідцтву Храбра, майже сучасника Кирила та Methodія, ми не маємо ніяких даних. Ця пам'ятка, як і життя Кирила та Methodія, викликає критичне до себе ставлення.

Тепер я скажу про палеографічні особливості тих пам'яток, які дійшли до нас. Ми маємо пам'ятки глаголицькі та кирилицькі. Ні життя, ні Храбр не знають двох абеток. У житті Клімента, учня Кирила та Methodія, говориться про якісь відміни з письмом. Взагалі в джерелах є дуже неясні вказівки на якісь відміни, але ясного свідцтва про заміну одної абетки іншою ми не маємо. Джерела про це мовчать. Чому вони мовчать? Про Храбра я висловив думку, що він знав одну абетку, про другу він нічого не знав. Отже неясно: коли Храбр писав у Болгарії у X або XI віці, про глаголицю він не міг знати, тому що тоді там панувала виключно кирилиця. Те ж можна сказати і про життя Кирила та Methodія—вони складені не відразу після смерті братів, а пізніше, і у той час у Болгарії, де безумовно вони складені, теж вже про глаголицю забули, тому що, коли в Болгарію переходять учні Кирила та Methodія, незабаром була реформа абетки слов'янської у напрямку її повного наближення до грецького письма і розцвіт письменности при Симеоні цілком вже затьмарив те, що було раніш і сама нова абетка дістала назву від імені першого апостола Слов'ян.

Коли ми погодимося, що перша абетка Слов'ян глаголиця, то далі питання—де ж вона була складена? Очевидячки, коли Кирило та Methodій простували до Моравії, то вони йшли не з готовими пе-

рекладами до того народу, якого вони ще не знали.—вони йшли тільки з великим запасом знаннів, з великою охотою служити своїй ідеї християнської просвіти. Самий характер глаголиці переконує нас у тому, що її могли скласти не близько до Царгороду, або у Царгороді могла скластися скоріше кирилиця. Ми мусимо тепер вже відмовитися від модної досі теорії про грецьке походження глаголиці—глаголиця має багато з грецького, але там є і елементи латинські, є елементи і інших абеток. Тільки далі від грецького оточення, міг об'єктивно підійти до своєї роботи Кирило і тому його перша місія серед Слов'янства і дала першу абетку—глаголицю. Кирило та Methodій пробули в Моравії за одними джерелами більше 3 років, за іншими 4, або ще більш, потім ідуть вони до Риму, несуть мощі Клімента. Мета цієї подорожі знов різно з'ясовується. Для нас це не має значіння, тому що у нас не аналіза лише джерел житій, а інша мета. Отож я не буду спинятися на цьому. Папа Адріян урочисто приймає Кирила та Methodія, він святить слов'янські книжки, він дозволяє слов'янську літургію. Не буду знов спинятися на тих суперечках, які викликали та викликають різні ставлення пап до Кирила та Methodія—мені тут важливо підкреслити, що нове письмо святиться. Невже ж коли це була кирилиця, потрібно було це та чи було воно можливе, беручи на увагу тодішні взаємини пап та Візантії? Для того, хто не знав слов'янських мов, зовнішньо письмо-кирилиця видавалося цілком подібним до письма грецького. І тепер, коли ми порівнюємо старі наші рукописи кирилицькі з старими грецькими рукописами, вони одні на одні скидаються. Рим міг визнати тільки письмо, яке не походило від грецького, він міг тоді, хоч може і з невеликою до того охотою, може навмисне, тимчасово, святити це письмо.

Подивимось далі, що дають нам залишки нашої старої матеріальної культури, а не легендарні пояснення різних книжників, які своїми думками часто гіпнотизували далі різних дослідників. Серед старих пам'яток ми маємо так звані Київські листки або Київські уривки. Мені доводилося вже багато писати про цю пам'ятку. Це безумовно найстаріша пам'ятка з усіх, що ми знаємо. Вона дивно сполучає в собі елементи грецькі з елементами римськими. Насамперед її палеографія збудована на грецькій палеографії, але з відмінами, які показують, що тут працювала рука не якогось збирача та упорядника, а рука того, хто сам давав певну систему. Система різних знаків взята неначе з грецького, але вона не така, як у грецькій мові, вона пристосована до мови слов'янської і тому в системі грецькій зроблені реформи. Пам'ятка змістом римська. Літери цієї пам'ятки найстаріші з інших глаголицьких пам'яток, і вони, як і в інших глаголицьких пам'ятках, мають певний стиль, але основи цих літер різні. Іноді цілком ясні ці

основи—запозичення з грецької абетки, абетки єврейської, латинської, а може і коптської. Тут не могло бути мови про поступовий характер процесу, тому що деякі літери слов'янського походження ніяк не можна пояснити оцим поступовим процесом з грецького мінюскула.

І те, що ми бачимо в цій пам'ятці так послідовно проведеним, вже якось механічно відбивається на пізніших пам'ятках глаголицьких та кирилицьких. Значить, первісна основа була забута і залишалося тільки механічне відбивання того, що свідомо раніше вживалося.

А коли тепер говорити про самий склад абеток, то вже давно звернули увагу, що частина літер, які віддають слов'янські звуки, що не має їх грецька або латинська мова, вражають у глаголиці та у кирилиці своєю схожістю. Відсіля деякі дослідники цілком правдиво робили висновок про те, що глаголиця старіша за кирилицю тому, що не було рації, залишаючи ці фігури, всі інші змінити, коли вони подібні до добре відомих грецьких літер і навпаки, коли глаголиця перейшла до Болгарії, яка вже навикла до грецького писемства, реформа абетки могла бути і тому, що частина літер «по словенстей рѣчи», як писав про це Храбр, була запозичена з глаголиці.

Я пригадав про Київські уривки. Коли ми пригадаємо про інші глаголицькі пам'ятки — з одного боку — відомі старі пам'ятки болгарської редакції, як Зографську євангелію, Маріїнську та інш., з другого — Празькі уривки, та ще з третього — багату хорватську глаголицьку писемність, то нам будуть ясні ті зігзаги, якими пішла глаголиця з Моравії і як вона в деяких місцях зникла, може навіть не поступово, а більш менш відразу.

Тільки глаголиця могла викликати такі слова папи Іоана VIII до Святополка (880 р.): *Litteras denique sclavonicas, a Constantino quodam philisopho reperitas, ... jure ludamus* Важко говорити *reperitas*, маючи на увазі «кирилицю».

Думку про те, що кирилиця вже пізнішого походження і що її автором був Клімент, можна підтвердити і деякими історичними вказівками, звичайно такими, що також вимагають до себе критичного ставлення. У скороченому житті Клімента говориться, що він писав простішими літерами, ніж літери Кирила. Про це говорить у своїх дослідях і Ягіч.

Звичайно, з питанням про місце складання першої слов'янської абетки та перших перекладів слов'янських стоїть у зв'язку питання про ту мову, яка була першою слов'янською літературною мовою. Тепер у нашій науці стоїть твердо гіпотеза про болгарське походження старослов'янської мови. Це правда, коли ми будемо базу-

ватися на величезній більшості старих пам'яток, що дійшли до нас. Старі пам'ятки—не тільки кирилицькі, але і глаголицькі, кажуть нам про те. Але все ж треба пам'ятати, що ці пам'ятки не раніші XI віку,—отже ми не можемо, ґрунтуючись на них, з певністю говорити про літературну мову перших апостолів слов'янських. Все до того йшло, щоб казати про болгарську мову, як основу. І спираючись на історичних, але краще легендарно-історичних пам'ятках, ми мусимо так казати. Але тут недостача найстаріших пам'яток не може нам гарантувати безумовну достовірність такої нашої теперішньої гіпотези. Теорію панонізму ми тепер не можемо визнати тому, що вона збудована на думках, які трошки скидаються на думки Погодіна та Соболевського про українську мову. Отже за теорією Копітара — Міклошіча — Дюллера ми мусимо визнати, що Чехи в пізніше населення Моравії і тому первісна літературна мова Кирила та Методія за цими вченими була словенська. Ми маємо тепер безумовно стару пам'ятку словенського походження,—так звані Фрейзінґенські уривки, і ці уривки показують, наскільки їхня мова різниться від усіх найстаріших слов'янських пам'яток. Але, коли б знайшлися такі пам'ятки, як Київські уривки, може наша думка про болгарську основу змінилася б. Але й ця вже пам'ятка може поставити перед нами запитаний знак, — чи не була мова початкова така, як репрезентують її ці уривки? Цікаво між іншим, що тут ми маємо й почасті службу Кліментові.

З цими питаннями зв'язано також те, що було перекладено Кирилом та Методієм. Вирішується це питання на підставі житій та інших подібних пам'яток. Я знов таки сказав би, що цього не досить. Коли ми будемо базуватися тільки на цих пам'ятках, то знов часто будемо в царині різних домислів. Логічно, ми вже можемо погодитися, що різні початкові книжки, так потрібні при службі, мусіли бути перекладені в першу чергу, але чи міг напр. Методій за допомогою двох писців перекласти протягом 6 або 8 місяців майже всю Біблію? Тут можна сумніватися, хоч деякі дослідники ставляться і до цього з повною вірою. На підставі ж цих історично-легендарних джерел ми можемо почасті судити і про оригінальну літературну працю Кирила.

Зі всього того, що я тут навів, ясно, що я не погоджуюся з багатьма думками, які ми тепер знаходимо в новіших працях акад. Лаврова та проф. Огієнка. Я не погоджуюся з догматизмом, який проглядає тут; з тим довір'ям, з яким ставляться дослідники до багатьох даних житій і часто, дуже часто, не можу погодитися з низкою тих гіпотез, які виникають у дослідників, особливо у проф. Огієнка, при його бажанні висвітлити нам повну історію цього темного загадкового для нас періоду. Ми тут мусимо йти дуже обережно, менше гіпотез, для яких не маємо більш-менш певних даних.

вихід на ширшу дорогу, користуючись не тільки даними джерелами та їм подібними, але й всіма пам'ятками, що до нас дійшли.

Питання про батьківщину старослов'янської мови, про походження старослов'янських абеток — то є центральне питання слов'янської філології. Все це, як правильно зазначає акад. Ягіч, є бурхливе море, кожна нова хвиля, кожний новий документ змінює картину. Все це ще на жаль не з'ясовано. І ось тут то й виникають насамперед питання методологічного характеру — як ставитися до різних джерел, як до них підходити, щоб кожна нова хвиля справді не засмучувала отого моря, а робила б його для нас яснішим? І правильно зазначає Ягіч: ми не можемо з певністю сказати, де вперше ознайомився Кирило з слов'янською мовою — чи те було в Царгороді, чи, може, і в Моравії, хоч думка самого Ягіча така, що Кирило виїздив до Моравії вже з готовим перекладом.

Ми навіть не знаємо, де була тоді Моравія. Коли життя кажуть про складання абетки та перекладів ще до поїздки в Моравію, то коли ми звернемося до хорватських джерел, вони кажуть про початок старослов'янської мови зі своєї мови, а староруські джерела виразно ототожнюють словенську мову з руською мовою. Нічого немає дивного в тому, що пали так різно ставилися до нової служби — тут вже, як відзначав той же Ягіч справа йшла не про догму, справа була адміністраційна.

З Моравії брати їдуть до Риму, але по дорозі вони були у Коцеля, панонського князя, там вони затрималися недовго. Житів відзначає їхню тут успішну проповідь та задоволення самою Коцеля, а потім вони їдуть до Венеції. Знов питання, чому до Венеції, де вони ведуть дискусії? Чи не була залежна Моравія, з церковного погляду, від Венеції, або це був для них тільки перехідний етап до Костянтинополя, — так думають деякі з дослідників. І тут Кирило та Методій, чи почувши про ті непорядки, які були у Візантії, або викликані папою, їдуть до Риму. Все це будується лише на гіпотезах, нічого і тут певного ми не маємо.

Коли Михайло посилав до Ростислава Кирила, він пише листа і цей лист дуже характерний — ні в якому разі його не міг написати Михайло, а склав його сам автор життя. Я наведу текст цього листа, а тут тільки додам, що може і лист папи Адріяна теж склав автор — цього листа не знайдено в реєстрі папських листів і його автентичність стоїть під великим підозрінням. Може це підозріння збільшувати і те, що після Адріяна двічі затверджує слов'янське письмо Іоан VІІІ. На що було це робити, коли це було б зроблено раніше?

Михайло пише до Ростислава:

Бог, що наказує кожному прийти до розуміння правди і прагнути до вищого стану, бачивши віру твою та подвиг, зробив і тепер, у наші часи,

явив літери для мови вашої, чого не було (тепер), а лише бувало тільки за давніх часів, щоб ви прилучилися до великих народів, що славять бога своєю мовою. І ми послали тобі того, кому явив бог це, мужа гідного та благоговірного, надзвичайно ученого та філософа. І ось прийму дарунок божий гідніший над усяке золото та срібло і каміня дорогоцінного та багатства скоромінучого. Постарайся разом з ним спішно зміцнити справу і всім серцем пригорнися до бога та не відкидай загального спасіння, подбай за те, щоб не лінувалися, але щоб йшли правдивим шляхом і щоб ти, привівши їх своїм подвигом до розуміння бога, прийняв свою винагороду у цей вік, цього часу і до кінця віку, лишаючи майбутнім поколінням пам'ять свою певік майбутній за тих душ, хто хоче вірувати у Христа бога нашого по дібно великому цесарю Костянтинові.

Деякі дослідники думають, що коли брати їхали в Моравію, то через те, що шлях міг лежати через західню Болгарію, вони проповідували християнство серед Болгар. Але ніяких підстав для того ми не маємо. І раніш ще вказувалося на підставі легендарних відомостей (напр., «успіння Кирила»), що Кирило після дискусії з Янієм, пішов до Брегалниці і там хрестив 4050 чоловіка. Тут знаходили місію Кирила до Болгар. Далі ми маємо також відомості інших джерел, напр. болгарської легенди, що брати насаджували християнство у болгарській землі, але все це не дає нам можливості говорити про працю їхню серед Болгар. Відомо, що Борис прийняв християнство безпосередньо з Візантії приблизно 865 р., коли брати працювали у Моравії. Неможна, напр., базуватися на думках, що брати тому вже мусіли працювати серед Болгар, що Візантія близько була до Болгарії.

Дослідники, що додержувалися тої думки, що Панонські житія написав хтось в Моравії не звертають якось уваги на характер самого опису праці братів у Моравії—цей опис поверховий, якийсь блідий і ми не знаємо навіть де працювали вони у Моравії.

Венеціанська церква була в залежності від Царгородської. Була думка, що подоріж братів до Риму була викликана тим, що у той час вони були повними прихильниками папи.

Прийнявши слов'янські книги говорить ЖК, папа посвятив їх і поклав у церкві святої Марії, що зветься Фатнь.

Різні коментарі до житій Кирила та Методія нагадують мені один дуже цікавий випадок з фресками. Одна вказівка ЖК дала основу археологам розшукувати труну Кирила в Кліментовій базилиці. Розшукали між іншим фрески. І ось на одній фресці був намальований неначе король. Перед цією фігурою, яка показувала рукою щось, стояла навколішки друга фігура з німбом навколо голови. Під цією фігурою стояв напис ACIRIL. Думали спочатку, що це цесар Михайло, перед ним Костянтин—Михаїл неначе посилав Кирила до Моравії. Про це ми знаходимо і в книзі (I, с. 300) проф. Огієнка. А тимчасом, як пояснив ще 1900 р. Вільперт, тут не агіос Кирило, а фігура зі старого заповіту—тут Артаксеркс (Асуїр), а пе-

ред ним Естер (порів. про це у Лаврова, с. 53). Про це писав Лавров і раніше, він тільки ставив запитання—відкіля взялося ім'я Кирило, але те, що написано, скидається і на напис Асуїр.

Цікаво, що тепер сучасний нам римський папа Пій XI у своєму листі (1927 р.) до духовництва Південної Славії та Чехії з приводу 1100 ліття з дня народження Костянтина визнає, що та літургія, яку вони провадили слов'янською мовою, була одобрена та затверджена. У цьому листі підкреслюється тісна злука братів з римською церквою, що вони Рим шанували як матір та вчительку. Це теж вже відноситься до коментарів, які не можуть не викликати сумніву або у всякому разі критики. Як відмічає проф. Огієнко, у цьому листі Methodia названо двоюродним братом Костянтина — «новина, якої наука не знала» (II, с. 249).

СЕРГІЙ ШАМРАЙ.

Боротьба козаків Київської сотні з київськими монастирями та магістратом в XVII—XVIII в.

1.

За Андрусівською та Гримувльтовською умовами між Росією і Польщею за Гетьманщиною на Правобережжі залишився лише невеликий клапоть землі між р. Стугнуою і Ірпенем¹⁾. З цього зформувалася 1667 р. окрема сотня, т. зв. Київська, що ввійшла до складу Київського полку²⁾. Життя цієї сотні й соціальні умови в ній були досить своєрідні й значною мірою різнилися від умов життя інших сотень у полках Гетьманщини. Не вважаючи на те, що ця територія дуже постраждала за часів Руїни, соціальні умови на ній все ж найбільш заховали старі форми часів Речі Посполитої. Через те дуже швидко в Київській сотні розвивається боротьба, так мовити, між старими й новими принципами, яка триває дуже довго і в якій старі принципи дістають в значній мірі перемогу. Можна сказати, що вся та соціальна боротьба, що триває на Гетьманщині понад сотню років, тут проходить у далеко інтенсивніших формах, далеко швидчим темпом і в якихось тридцять-сорок років проходить увесь той шлях, на який у Гетьманщині витрачається втричі більше часу. І дійсно, вже з початку XVIII ст. величезні маси людності цієї сотні, що вже раніше повернулися тут до старого, «обиклого послушення», вже обложені панщиною й обмежені в правах, в середині ж цього століття панщина іноді доходить до 6 днів на тиждень, а звичайна норма є 4—5 днів.—в той час як на цій Гетьманщині в цей час панує норма пересічно два дні на тиждень. Проводиться в Київській сотні й уперта боротьба з переходами посполитської людності, а рівно ж і боротьба власників, монастирів, з усією іншою, в першу чергу козацькою, людністю, при чому ця боротьба проходить для них дуже успішно й приводить врешті майже до

¹⁾ Ця стаття є витяг з більшої роботи, що над нею працює тепер автор, про Київський полк, з розділу про Київську сотню. ²⁾ Докладніше про це див. у короткому нарисі автора під заголовком — До історії Київської сотні Київського полку, „Історично-Географічний Збірник ВУАН“, т. II.

повної ліквідації вільної козацької людности в цій сотні. І тому речення, що ним схарактеризував колись київський генерал-губернатор кн. І. Ю. Трубецькой Київ.—«Кієвъ городъ пограничной и другимъ губерніямъ не въ примѣръ».—це речення, хоч може й з інших, почасти, мотивів, буде вірне для цілої Київської сотні, сотні пограничної, яка до того під впливом історичних умов жила трохи відмінним життям, аніж ціла Гетьманщина. Щоб виявити це повніше, спинимося коротенько на історії Київської сотні.

За часів великої козацької революції 1648-го року людність цієї території, піддані, як монастирські, так і панські, покозачилися. В колишніх монастирських і панських центрах, виникають тепер центри сотенні; так ми бачимо центри у Василькові, Білогородці, Ходосівці, Трипіллі, Обухові, і т. і.¹⁾ в деяких же селах ми бачимо аж двох сотників як, напр., у Мотовилівці; тут ми бачимо двох сотників, на чолі 150-х козачих дворів²⁾. Але так тривало не довго. З одного боку більша частина земель Київщини повертається до Польщі, з другого сама територія пізнішої Київської сотні вийшла цілком спустошена з війн 1760—1770-х років. У наслідок цього власники більшости земель цієї території, монастирі, дістаючи потвердження на свої землі, починають селити нових колоністів вже як підсусідків і підданих, а рівночасно, спираючися на гетьманські, полковницькі й царські універсали та грамоти, підбивати і звільнену в часи Хмельниччини людність, вимагаючи від неї «обиклого послушенства» та повинностей. Швидко вони підбивають, здебільшого, людність у своїх маєтках і починають захоплювати й маєтки пусті, або хоч заселені, та без власника, маєтки, що колись належали польській шляхті. Козача людність Київської сотні намагається боротися з монастирями, але не має досить сил і поволі гине в цій боротьбі. Трохи підсилює її, правда, Паліївщина, звідки київські козаки дістають певну підтримку, особливо новими кадрами козаків, але після її ліквідації вони починають швидко відступати по всіх фронтах.

Ця боротьба провадиться на двох фронтах: соціальному й економічному. Щодо першого то тут ішла боротьба саме за існування козаків, як таких. Монастирі заявляли претензію на них, як на своїх колишніх підданих, і домагалися повернення їх до цього стану. Іноді вони підбивали їх і просто силою, не вважаючи на всі укази та універсали.—це звичайно бувало там, де козаки були нечисленні й не мали змоги боротися активно. Щодо економічної бо-

¹⁾ Максимовичъ, Собраніє сочиненій, т. I: Обозрѣніє городовыхъ полковъ и сотень, сс. 703 — 704. ²⁾ Київський Центральний Архів Давніх Актів, фонд Старих Справ XVIII ст. Генеральної Військової Канцелярії, справа № 16414, від 1760 р. про заволодіння Київським Братським монастирем землями мотовилівських козаків.

ротьби то виявлялася вона переважно в тому, що монастирі, не маючи змоги довести приналежність козаків до своїх посполитих, намагалися відібрати їх землі під претестом, що ці землі є здавна монастирські. Аналогічну боротьбу провадили й київські міщани супроти козаків м. Києва, що складала досить міцну одиницю, головне через те, що в Києві перебував їх адміністративний центр, — сотенне управління.

Як саме з'явилися козаки в Києві, на Поділлі, точно не відомо. В значно пізніші часи (1765 р.) генерал-губернатор Києва Глебов доводив, що козаки з'явилися тут у наслідок тимчасових станцій та перебування тут компанейських полків¹⁾. Гадаємо, що таке твердження безпідставне. Швидче за все, дехто з козаків дістав пусті пляни в Києві ще за часів Хмельницького, як напр., отаман сотенний Київської сотні Петро Бутримович 1656 року²⁾. Відомо також, що землі (як і різні прибутки), що полишилися після католицького духовенства й монастирів, перейшли значною мірою зараз же по революції 1648 року до козаків і козацької старшини в Києві³⁾. Тому безсумнівно, гадаємо, появлення козацтва в Києві припадає на перші вже роки Хмельниччини. Далі кількість козаків мусіла зрости; вони скупили почасти міщанські двори, почасти позаписували в козаки міщан і кількість їх у Києві під кінець XVII ст., коли, дякуючи непевному становищу Києва, що утворилося в наслідок постійних воєн, їм було легше боротися з магістратом і міщанською громадою, — вона стала досить значна.

Але, треба сказати, в Києві, а також і у м. Броварах, в якому козаки були дуже сильні, як кількістю так і економічними можливостями, боротьба провадилася в першу чергу економічна. У Києві козаки, не маючи ні рілля, ні худоби, а здобільшого й ремесл, мусіли годуватися переважно з промислів. І ось провадиться уперта боротьба за шинкування й почасти торгівлю, що були монополією Київської міщанської громади, але які були єдиним можливим засобом для існування козаків у Києві. Подібно стояла справа й у Броварах, де монополія шинкування належала монастиреві; але тут була та різниця, що козаки були здобільшого заможні й шинкування було для них засобом не існування, а дальшого збагачення, і вели вони тут звичайно перед у боротьбі, наступаючи на монастир і, іноді, перемагаючи його.

Розглянемо цю боротьбу, поділивши її на два моменти: боротьбу козаків за своє існування яко привілейованої верстви і боротьбу за шинкові прибутки.

¹⁾ „Кіевская Старина“, 1891 рік, травень, с. 400. Порівн. у М. Тищенка. Боротьба київських козаків з магістратом за права шинкувати горілкою. Окрема відбитка, с. 20. ²⁾ К. Ц. Арх. Д. Акт., фонд Ст. Спр. XVIII ст. Генеральної Військової Канцелярії. спр. № 4750/14869. ³⁾ Порівн. у акад. М. Грушевського, Історія України-Руси, т. IX, ч. II, с. 847.

Як ми вже згадували, знищення козацтва починається вже в 1670—1680-их роках, але головню збільшується воно в початку XVIII століття. В ці часи козаків у Київській сотні ми бачимо дуже мало, та й то частина з них вже підбита в підданство. Так за ревізією 1723 року¹⁾ ми бачимо козаків у таких селах і містах: м. Київ — 37 дворів козачих, окрім дворів старшини (сотенної й іншої старшини — приїзджі двори — тут показано 32 дв.); с. Мотовилівка — 16 дворів і 2 двори козаків підбитих монастирем Братським у підданство²⁾; м. Броварі³⁾ — 32 дв. і 4 двори козаків підбитих монастирем Троїцьким; крім того підбиті у підданство різними монастирями — в с. Креничах 2 дв., с. Ходосівці 1 дв., с. Підгірцях 3 дв.

Але з часом невеличкі групи козаків по монастирських селах починають зникати, підбиті остаточно монастирями. Через це кількість козаків в Київській сотні пропорційно до інших груп загалом все зменшується. В 1736 р. ми бачимо вже козаків тільки у Києві, Преорці і Броварах (хоч тут, в ревізії ц. року очевидно є певні пропуски), за Румянцівським описом — у Києві, Броварах і один двір у Великих Дмитровичах. Взагалі у цей час людність Київської сотні, за винятком міщан (про них відомостей немає) поділялася щодо станів так:⁴⁾

Монастирських підданих було	. 3.363 двор.	або 86,72 ⁰ / ₀
Старшинських і рангов. поспол.	401	" " 10,34 ⁰ / ₀
Козаків .	114	" " 2,94 ⁰ / ₀
Р а з о м	. 3.878	100 ⁰ / ₀

Як бачимо, козаків майже немає. Протягом якихось п'ятидесятьох років, у половині поселень Київської сотні, де вони були, козаки зникли. Розглянемо ж ту боротьбу, наслідки якої виявилися вже підчас ревізії 1766 року.

Про с. Підгірці і В. Дмитровичі відомостей майже не збереглося. Про ці села ми маємо згадку в пізнішому документі від 1760 року, де зазначалося, що козаків с. Мотовилівки, Підгірців і В. Дмитровичів несправедливо підбили у підданство монастирі⁵⁾.

¹⁾ К. Ц. Арх. Д. Акт., фонд Археогр. Комісії, спр. № 387: Ревізія цѣлого полку Киевского іакъ войскового такъ и посполитого стану людей можнихъ убогихъ и найубогшихъ въ року 1723 - мъ справленая". ²⁾ Очевидно тут зазначено підбитих у підданство в останні роки: про підбитих раніше вже, безперечно, не згадано ³⁾ Межі Київської сотні йшли переважно по Стугні, Тетереву та Дніпру, але коло Києва землі її врізалися клином у Лівобережжя й захоплювали м. Броварі. ⁴⁾ Дані про це дає зводний опис Київської сотні, якого прикладено до опису Києва, Рукоп. Від. ВБУ, Румянц. опис, № 267. Перевірити ці дані за самим описом, на жаль, неможливо, бо більша частина його не збереглася. ⁵⁾ К. Ц. Арх. Д. Акт., фонд Стар. Спр. XVIII ст., Генеральної Військової Канцелярії, спр. № 14869 від 1760 р. — про суперечки козаків м. Києва з магістратом.

Проте про козачу людність у с. Підгірцях є ще звітка в ревізії 1723 року і, останнє, від 1746 року¹⁾. — в справі, в якій згадується про шлюб козака цього села з попівною с. Безрадич. Остаточо підбито усю козачу людність с. Підгорець десь між 1746 — 1766 роками. Щодо В. Дмитровичів, то один двір козака зберігся ще до 1766 року і зафіксований в Румянцивській ревізії цього села²⁾. Можна думати, що колись у цьому селі козача людність була чимала, не дурно це село було колись панське, Гуменицького, й було отже якийсь час без власника; монастиреві Фроловському падав його цар Олексій Михайлович 1660 р.³⁾; в с.с. Креничах і Ходосівці козаки зникають вже в 1720 роках.

Далеко більше відомостей маємо ми для Мотовилівки. Спиनिлося трохи на історії цього села.

По Хмельниччині, як згадано, мотовилівські піддані, після втечі свого пана Аксака, поробилися козаками. Залишилися вони ними й після мирових умов між Росією й Польщею, коли Мотовилівка відійшла до Польщі; тепер вони належать до війська Палія і разом з ним та його зятем Танським беруть участь у походах⁴⁾. Але ситуація міняється в початку XVIII ст., коли після Прутської угоди козаки мушили покинути свою батьківщину. Після деякого вагання, мотовилівські козаки перейшли Стугну й оселилися на її другому боці, проти Мотовилівки, в границях Київської сотні. Нове поселення вони назвали також Мотовилівкою. Але тут якраз і виникла справа про те, кому належить ця земля. На неї заявив претензію Київський Братський монастир на тій підставі, що ці землі входять до складу Плисецьких дач, власне колишньої «Біскупщини» — володінь київської капітули католицького Домініканського монастиря, що тепер перейшли до Братського монастиря (на підставі універсалу Богдана Хмельницького від 1651-го р., потвердженого багатьома його наступниками). Натомість козаки заявили, що ці землі є власне хутір мотовилівський пана Аксака, й просили взяти у нього через пограничну комісію пляни розмежування його маєтків, або хоч довідки про це в Київському Гродському Суді⁵⁾. Важко сказати хто з них був правий; не дурно ми маємо відомості, що ще в початку XVIII ст. за ці ґрунти йшли суперечки між різними власниками, зокрема між біскупом Криштофом Казиміров-

¹⁾ Київський Центральний Історичний Архів, Підвідділ Культів, Лаврський фонд Відд. Вотчин, Спр., № 1715, „о починені порутч. Лобовимъ в дворѣ Безрадницкого Самуила... бояхъ и грабительствахъ“. 1746 р. Далі для скорочення ми посилатимемося безпосередньо на „Лаврський Архів“. ²⁾ Див. Румянцивський опис част. Київської сотні, що зберігається в Бібліотеці ім. Антоновича при ВУАН. ³⁾ Ibidem. ⁴⁾ К. Ц. Арх. Д. Акт., фонд Ст. Спр., XVIII ст., Генер. Військ. Канцел., № 16414 (вище цитовано). ⁵⁾ К. Ц. Арх. Д. Акт., спр. № 16414.

ським її старостою Солтаном. В кожному разі вже в 1710-х роках Братський монастир захоплює остаточно цю територію собі, а гетьман Скоропадський у порозумінні з Б. П. Шеремет'євим видає наказ (1714 року) козакам або переселитися на лівий беріг Дніпра, або нарівні з підданими віддавати послушенство монастиреві¹⁾. Очевидно, значна частина козаків і була цими роками підбита у підданство, до того було поселено й дійсних посполитих у Мотовилівці, що мало підрізати значіння козаків. Та при остаточному затвердженні владою цієї території за монастирем все ж виник сумнів щодо козацької людности²⁾; тому 1719 р. було призначено бунчукового товариша, пізнішого генерального обозного, Якова Лізогуба перевести слідство у Мотовилівці. Після цього слідства частина козаків мотовилівських знов дістали козацькі права й були записані в реєстри, на Мотовилівку ж Скоропадський хоча дав універсал (1720 р.) Київсько-Братському монастиреві, але з застереженням прав тамошніх козаків. Проте монастир, не вважаючи на це застереження, всіляко починає гнобити козаків, руйнувати їх майно, і підбивати у підданство. В таких обставинах частина козаків продала свої ґрунти й виселилася з Мотовилівки, але нові покупці їх ґрунтів, здебільшого козаки лівобережних полків, вважали себе за козаків і продовжували боротьбу своїх попередників з монастирем. Інтересні пізніші допити цих козаків, з яких видно їх усю історію. З цих допитів видно, що значна більшість усіх козаків є колишні козаки Палія, чи взагалі правобережних полків; частина з них є й мешканці тогочасної, пізніш т. зв. польської, Мотовилівки.

Меншу частину складають козаки лівобережних полків, здебільшого записані по різних компутах, і незначну частину інші виходні з Лівобережжя, про соціальний стан яких не зазначено. Наведемо кілька прикладів. Ось свідчення отамана козацького Мотовилівського, Дмитра Бажана³⁾. 1. Дід його був родом з Волощини, оселився на Правобережжі й служив козаком у Палія, також і батько служив Палієві й Танському, і був у Прутському поході. Сам Дмитро Бажан переселився до Мотовилівки після Прутської умови, був деякий час козаком, а потім монастирський управитель вписав його в піддані. 1731-го року тодішній отаман мотовилівський Матвієв вписав його знову у козацький реєстр і він був козаком і відправляв службу: був на Васильківському форпості й брав участь у Хотинському поході. Але 1734-го року його заарештував управитель і після суворого покарання записав знову у підданство, а 1738-го року новий отаман Стоцький знов уписав його в реєстр, якого часу він і був весь час козаком⁴⁾. 2. Козак Старщенко,

¹⁾ Ibidem. ²⁾ Здається, найбільш підтримував цей сумнів полковник компанейського полку Часник, що стояв в 1710-х роках у Мотовилівці. ³⁾ Ibidem. ⁴⁾ Ibidem.

з козаків Бобровиці, в реєстрі записаний, в козачих походах бував. 3. Козак Товстир, з польської Мотовилівки, був у походах з Палієм (його тесть був сотник Бишевський). 4. Козак Ніжинець, дід його в реєстрах полку Білоцерківського, а батько сотні Мотовилівської, записані. Батько й він були з Палієм у походах. Сам він увесь час числився козаком, в підданстві монастиря був лише півроку, та й то боярином. 5. Дейнека, дід і батько були козаки Білоцерківського полку. 6. Волошиненко, дід і батько вписані в реєстр Борзенської сотні Ніжинського полку, а він в реєстрі Київського полку, дід і батько були в Чигиринському поході з Самойловичем, а потім батько з ним поселився в теперішній польській Мотовилівці, і жили там козаками й ходили в походи з Палієм, аж поки це село не відійшло після Прутської умови до Поляків.

Ці витяги з життєписів досить показні, але крім того мусимо ще навести один цікавий життєпис. А саме: козак Сопко, що є козаком з 1725-го року, а батько й дід його були польські шляхтичі з м. Ягорниць. Очевидно, це випадок, коли дрібний служебний шляхтич чи боярин перейшов у козацтво, трактуючи його як ту ж служилу шляхетську верству.

Як згадано, монастир почав усіма силами утіснити козаків, примушуючи їх вписатися в підданство. Козаки натомість починають скаржитися, прохаючи захисту у свого полкового уряду. Скаржиться в свою чергу й монастир, намагаючися ліквідувати козаків у Мотовилівці.

Цілий час ми бачимо в наслідок цього різні слідства в Мотовилівці, і різні накази та універсали козачої влади. Так ще 1729 року гетьман Апостол видає універсал, в якому відзначає, що отаман мотовилівський неналежно записує нових козаків у компут¹⁾. 1732 року переводить слідство у Мотовилівці бунчуковий товариш Іван Дияковський. Це слідство виявило, що поза реєстрами 1723 року вписано нових сім козаків. Того ж року ми бачимо новий універсал Апостола, в якому він наказує сотникові київському Яремі Жилі нових козаків у компут не записувати. Але з другого боку 1733 року Апостол наказує, щоб монастир не смів притягати до праці козаків Мотовилівських, що їх вписано в реєстр²⁾.

Становище загострилося ще більш до початку 1740-х років. Монастир ще рішуче почав домагатися ліквідації козаків, а з другого боку козаки приносять все нові й нові скарги на утиски монастиря. 1740 — 1741 років починається нове слідство про 29 дворів

¹⁾ К. Ц. Арх. Д. Акт., фонд Стар. Справ XVIII ст., Генер. Військ. Канц. спр. № 16442, частина справи Братського монастиря з Мотовилівськими козаками. ²⁾ *Ibidem*. Докладніш про це сказати не можна, бо до нас дійшли тільки самі описи цих справ і наказів, з яких видно лише їх зміст.

козачих господарів у Мотовилівці; мав переводити слідство полковник київський Антін Танський, але монастир запротестував, заявляючи, що Танський ставиться до цієї справи необ'єктивно, протегуючи козакам¹⁾. Очевидно, Танський пам'ятав, що більшість мотовилівських козаків були колись у нього і у його тестя Палія, і міг обстоювати їх більш енергійно. Через те, врешті, слідство перевів не він, а бунчуковий товариш Борсук. Після цього слідства мав відбутися суд, на який козаки й уповноважений монастиря мали приїхати до Києва, але козаки цього не хотіли й намагалися відкрутитися від цього, можливо й з причин економічних; виїзд їх усіх до Києва міг зле відбитися на їх господарстві. Сотник київський Ярема Жила й начальник мотовилівського форпосту полковник Кушельов намагаються допомогти козакам і заявляють, що вони зайняті в Пограничній Комісії й приїхати не можуть. Натомість Київська Губернська Канцелярія наказує Кушельову звільнити їх від цих обов'язків²⁾. Нарешті в кінці 1741 року приїждить до Києва повірений мотовилівських козаків, козак Стоцький. Але суд цим не задовольняється й наказує сотникові Жилі виїхати до Мотовилівки й силою привести усіх козаків до Києва. Нарешті десь на початку 1742 року відбувся суд. Рішення цього (Київського Полкового) Суду було таке³⁾. Було визнано, що земля, на якій живуть козаки мотовилівські, є монастиря Братського. В статуті ж (розд. 3, арт. 30) надруковано, що коли хтось служить якомусь панові й живе на його землі, то може в разі бажання вільно уходити, забравши все своє рухоме майно, а також і будівлі, але земля лишається власникові. Грунт тільки тоді належить йому, коли він має відповідну грамоту від пана, що він ту землю вислужив. Коли ж такої грамоти немає, то боярин або землянин з наказу власника має без суперечок звільнити грунт. Так мають зробити й козаки мотовилівські⁴⁾. Що ж до їх клясової приналежності й обов'язків то полковий суд знайшов, що попередні (1719 і 1730-х років) постанови, що козаки мають нести лише військову службу, а на монастир не робити, — не є вповні вірні. Бо більшість козаків мотовилівських у компуті 1723 року не записані, не говорячи вже про передні компути, а діди й батьки їх здебільшого вписані в реєстрах правобережних полків, не Гетьманщини, й перевірити ці компути не можна. Через те власне приналежність більшості мотовилівських козаків до козацької верстви є сумнівна. Проте, оскільки вони записані вже в компут Київського полку, то суд визнав за доцільне дозволити їм і далі відбувати військову службу, але з тим, щоб за користування монастирськими ґрунтами вони

¹⁾ К. Ц. Арх. Д. Акт., той же фонд, спр. № 16414 (вище цитована).

²⁾ К. Ц. Арх. Д. Акт., той же фонд, спр. № 16442 (вище згадана). ³⁾ К. Ц. Арх. Д. Акт., той же фонд, спр. № 16414 (вище цитовано). ⁴⁾ Ibidem.

робили панщину на монастир, або покинули свої ґрунта й перешли на Лівобережжя¹⁾.

Дальших відомостей про долю мотовилівських козаків ми майже не маємо. Можна думати, що більшість з них залишилася на своїх ґрунтах, як піддані. Проте, очевидно, вони й далі скаржаться й домагаються відновлення їх в козацьких правах; не дурно 1760 року генеральний суддя Журман подає всю справу про мотовилівських козаків на перегляд гетьмана Розумовського²⁾. Але наслідків цього перегляду ми не маємо; оскільки ж у Румянцівській ревізії 1766 року про козаків у Мотовилівці згадок немає, можна думати, їх прохання й скарги лишилися безрезультатні³⁾.

Перейдімо тепер до становища козаків у м. Києві. Головна боротьба відбувалася тут, треба сказати, на ґрунті права на шинкування й торговельні промисли, про це в коротких рисах (оскільки на цьому питанню спіявся вже не один дослідник) ми скажемо в іншому розділі цієї роботи. Тут же ми спинимося взагалі на становищі козаків у Києві і на боротьбі їх з магістратом за саме своє перебування у цьому місті.

Треба сказати, що кількість козаків у Києві загалом падає. Так, за архівними відомостями⁴⁾ 1694 року їх було 82 двори, 1696 67 дв. лише служебних козаків (не рахуючи, очевидно, вдов козачих). Куди зникли ці козаки, що з ними сталося, за словами самого сотенного їх начальства у пізніші часи, «за давністю й бывшимъ въ Кіевѣ мировомъ повѣтріи справиться неможно»; землі ж їх по захоплював магістрат, принаймні за словами козаків. 1707 року ми бачимо такий реєстр козаків у Києві: сотник Трохим Климович, отаман городовий Матвій Дейнека, хорунжий Герасим Федорович Гокало, отаман курінний Яков Стефанович Купрієнко і 27 козаків кінних, 8 піших та вдов козачих 6, а всього 45 козачих дворів⁵⁾. Гетьман Скоропадський своїм наказом встановлює пізніше це число, за яке козаки не мають переходити у Києві. Зроблено це було, вважаючи на скарги війта й магістрата, що козаки записують у свої лави міщан; зокрема під впливом справи у Генеральному Суді, що її підняв війт Д. Полоцький 1707 р. про запис у козаки 16 міщан.

Проте пізніше кількість козаків у Києві падає. За ревізією 1723 р. у Києві показано козаків 37 дв. За описом 1736 р.⁶⁾, згадується 4 двори старшини, один дв. козака «среднего» і 20 дв. «нищетных», всього 25 дворів. 1751 року ми бачимо всього 28 дворів козачих

1) Ibidem. 2) Ibidem. 3) Тим більш, що серед підданих трапляються прізвища декого з колишніх козаків. 4) К. Ц. Арх. Д. Акт., фонд Стар. Справ XVIII ст. Генер. Військ. Канц., спр. № 14869 від 1760 р. про суперечки козаків м. Києва з магістратом. 5) Ibidem. Порівн. у Андрієвського, Истор. матер., в. IX, с. 179. 6) Лаврськ. Архів, ф. „б. Лавр. владѣн.“ № 125, опис Київськ. полку 1736 р.

Боротьба козаків з київськ. монастирями в XVII—XVIII в.

(разом зі старшиною)¹⁾. А ще трохи пізніше, без вдов і старшини, тільки 11 дворів. Але можна думати, що в цих же 1750-х роках козаки прохають дозволу збільшити свою кількість і, можливо, дістають дозвіл збільшити знов до 45 дворів; не дурно 1766 року, за Румянцівською ревізією, їх є якраз ця кількість²⁾. Проте, можливо, що вони роблять це самовільно, оскільки в 1767—8 роках йде справа про неправдивий запис нових 16 міщан у козаки сотником П. Гудимом³⁾.

Київський магістрат очевидно прагнув цілком ліквідувати козаці двори в Києві. Не дурно ще 1726 року війт Дм. Полоцький загрожував зовсім виселити козаків з міста⁴⁾.

Зазначали пізніше (1757 р.) про це й самі козаки, відзначаючи і про ліквідацію козацтва в селах монастирських Мотовилівці, Підгірцях і В. Дмитровичах⁵⁾. Щоб досягти цього і в Києві, магістрат розпочинає шалену боротьбу з козаками, намагаючися їх в першу чергу задавити економічно, не дозволяючи їм шинкувати й провадити торгівлю, а рівночасно відбираючи їх джерело прибутку, — велику сіножать під назвою Маркова Голова й Козин, між р. Дніпром и Десною. Це була єдина земельна власність, яка належала київським козакам і якою вони володіли спільно. Вони мали на неї гетьманські універсали Скоропадського, Апостола; пізніше просили вони універсала й у Розумовського. Міщани київські й намагаються в першу чергу заволодіти цією сіножаттю. В першу чергу повели наступ рибалки; вони вибирають місцем свого рибачення береги цієї сіножати, вбивають тут лозові кілля, протягають сіті. сушать їх на березі і т. і. Через це сіно по берегах нищиться й прибутки з сіножати зменшуються. Рівночасно магістратські служники роблять наскоки на цю сіножать, проганяють козацьку сторожу, а іноді й забирають горілку, що її тримають козаки вліті на цьому лузі. 1757 року на все це скаржаться козаки, додаючи, що рибалки виловлюють усю рибу коло їх сіножати, позбавляючи їх прибутків з цього⁶⁾. Правда, Розумовський намагається їм допомогти в цій справі й 1760 р. видає універсал, яким потверджує сіножать Маркову Голову за козаками й забороняє іншим особам входити в це володіння й будь-чим перешкоджати козакам⁷⁾.

Рівночасно утісняє магістрат і самих козаків у Києві. Вже 1707 року ми знаходимо скарги на це козаків, у пізніші часи ці

¹⁾ К. Ц. Арх. Д. Акт., той же фонд, спр. № 4750, „по представлению полковой Киевской Канцелярии, а туда по жалобѣ сотника Гудима, старшини и козаковъ о недопущеніи магістратомъ Киевскимъ къ шинкованію горѣлкою и о протчемъ“.
²⁾ Рукоп. відділ ВБУ, Румянц. опис, № 267. ³⁾ Андрієвській, Историческіе матеріялы, в. IX, с. 195 і далі. ⁴⁾ М. Тищенко, Боротьба Київських козаків з магістратом за право шинкувати горілкою, с. 9. ⁵⁾ К. Ц. Арх. Д. Акт., спр. № 14869 (вище цитовано). ⁶⁾ Ibidem. ⁷⁾ Див копію універсала в документах Румянців. Опису, Рукоп. від. ВБУ, Київська сотня, док. т. 265, арк. 283 и 289.

утиски все збільшуються й скарги козаків стають яскравіше. Красно-мовно скаржаться козаки 1757 року, говорячи про труси, що їх роблять міщани у них, шукаючи вина; вони зазначали, що міщани «между тѣмъ и послѣдніе козачіе имущества граблячи и разнообразно по своему в томъ искусствѣ воруячи в крайнюю порчѣ и негодность умышленно, немъ бы бѣднымъ казакамъ большое разорение приумножить и имя их в конецъ истебити, приводять¹⁾. Магістрат посилав, зазначити вони в іншому проханні (1751 р.), проти них війська з багнетами, які б'ють їх і беруть під арешт (1751 року під арештом сидить отаман городовий і 11 козаків); їх же сотенна управа нічого зробити не може, бо на боці магістрат стоїть Київська Губернська Канцелярія²⁾. Козаки постійно скаржаться на ці утиски, але сатисфакції не дістають. 1757 року вони знову скаржаться гетьманові³⁾, прохаючи, щоби він заборонив магістратові робити такі кривди й знущання «над бѣдними і озлобленими козаками» і захистив би їх.

Очевидно, що частина цих скарг є невповні вірна й перебільшена. Але неможна не признати, що становище у Києві невеличкої купки козаків, що не мали будь-яких земельних маєтків, а здебільшого й якихось промислів, було дуже важке. Справедливо було й те, що Київська Губернська Канцелярія стояла на боці магістрату і провадила також певну боротьбу з козаками.

Не дурно скаржиться сотник київський П. Гудима на утиски з боку губернатора, що наказав вирубати в його лісах понад тисячу дерев на будівлю палісадів, прикордонній ж команди не пропускали його до його прикордонних маєтностей (села Нецерів, Гудимівка), через що частину цих його земель позахоплювали Поляки⁴⁾.

Та й самого сотника з наказу ген.-губернатора Леонтієва було 1748 року під якимось претекстом заарештовано й посаджено до печерської фортеці, де він досить довгий час і сидів⁵⁾. Скаржиться також П. Гудима (1754 р.) й на те, що його гай під Києвом захопив міщанин київський Олександр Довбиш⁶⁾.

Але всі ці утиски й здирства хоч і підривали економічне становище козаків, але не могли їх знищити цілковито. Остаточною перемогою магістрата міг бути тільки наказ про виселення козаків з Києва й магістрат, очевидно, жваво клопочеться про це, можливо разом з місцевою російською владою. В результаті ми

¹⁾ Ibidem, арк. 3 звор. ²⁾ К. Ц. Арх. Д. Акт., спр. 4750 (вище цитовано)
³⁾ К. Ц. Арх. Д. Акт., спр. № 148869 (вище цитована). ⁴⁾ К. Ц. Арх. Д. Акт., спр. № 4750 (вище цит.). Порівн. у Тищенко *op. cit.*, с. 13. ⁵⁾ К. Ц. Арх. Д. Акт., фонд Стар. Справ XVIII ст., Генерал. Військ. Канц., спр. № 6304, „промеморія кієвского губернатора, что сотникъ кіевскій Гудимъ, по секретному дѣлу содержится в кіев. губ. крѣпости“ 1748 р. ⁶⁾ К. Ц. Арх. Д. Акт., фонд Стар. Спр. XVIII ст., Генер. Військ. Канц., спр. № 16269, частина справи про позов П. Гудими 1754 р.

бачимо, що центральний російський уряд швидко теж стає на цей ґрунт, і 1752 року цариця Єлисавета пропонує гетьманові вивести козаків з Києва й оселити в інших місцевостях¹⁾. 1760 року Сенат також ухвалює вивести козаків з Києва й наказує про це гетьманові²⁾. Той в листі до Єлисавети 1761 року протестує проти цього, зазначаючи, що то був би безправний вчинок, а до того їй немає цілком якогось вільного місця, куди б їх можна було поселити³⁾. В наслідок цього листа 1762 року Сенат видає наказ з дозволом залишити козаків у Києві, зобов'язавши їх припинити шинкування горілкою⁴⁾.

Але магістрат на цьому не спиняється і клопочеться знов. 1765 року під впливом його клопотань порушує справу виводу козаків з Києва знову, перед царицею, генерал-губернатор Глебов⁵⁾. Він же, а після нього його наступник Воєйков, клопочуться про це й перед тогочасним правителем Гетьманщини граф. Румянцевим. Той обіцяє в свою чергу поклопотатися про це перед царицею, але наслідків цього клопотання ми не знаємо. В кожному разі, відомо, що магістратові не вдалося кінцево досягти своєї мети й вивести козаків із Києва. Ми знаємо що й по скасуванні Гетьманщини козаки у Києві ще існують, існує і сотенний уряд ще в 1780-х роках.

Цілком відмінне від Мотовилівки й Києва мали становище козаки м-ка Броварів. Тут козаки не тільки не зменшуються в кількості, але все збільшуються й збільшуються, привертаючи в свої ряди місцевих посполитих монастирських.

Важко з певністю визначити точно час, коли з'являються козаки в Броварах. Монастир Болъницький Троїцький, якому належать Бровари, заявляв, що козаків у Броварах ніколи не було і вони з'являються тільки в початку XVIII ст., — деякі козаки Київського полку позахоплювали тут собі ґрунти і почали записувати в козацтво посполитих⁶⁾. Натомість козаки заявляли, що вони живуть в Броварах з давніх давен і наводили навіть деякі, нечисленні правда, документи. Але найголовнішим їх аргументом був напис на дзвоні броварської церкви: «Року 1648 м-ця октябрю, сей звонъ до церкви святого Петра і Павла Броварское; поданъ отъ козаковъ броварскихъ: Кирила Онисковича».

Крім того козаки наводили два документи⁷⁾: один з бориспольського сотенного правління з року 1678 в якому згадуються козаки броварські, і другий, — копія помилково датована 1606 роком.

¹⁾ М. Тищенко, *op. cit.*, с. 15. ²⁾ Рукоп. від. ВБУ, Рукоп. збірка Судієнка, „Собраніє грамот“, т. VI, док. № 134, ар. 607 — 613. ³⁾ *Ibidem.* ⁴⁾ *Ibidem*, Порівн. у М. Тищенка, с. 16, 19. ⁵⁾ „Сборн. Рус. Ист. Об-ства, т. 107, с. 195. Порівн. у М. Тищенка. *op. cit.*, с. 20. ⁶⁾ Лавр. Арх., фонд вотч., спр. № 1939, „о нешинкованіи козакамъ и полковницѣ Родевой въ м. Броварахъ напитками“, 1754 р. ⁷⁾ *Ibidem*. Лавр. Арх., фонд вотч. спр. 3834, „о шинкованіи броварскимъ жителемъ козацоименующимся Стефаномъ Федоренкомъ, Кожуховскимъ“...

виданий за часи полковництва Константія Солонини (1669 — 1673), де також згадуються броварські козаки навіть з своїм отаманом.

Гадаємо, нема сумніву, що козаки в своїх свідченнях про своє появлення в Броварах були праві. Не дурно ми знаємо, що Броварі зараз таки по революції 1648 року утворюють сотенний центр скремої козацької сотні Броварської; вже 1649 року на чолі її ми бачимо окремого сотника, Федора Медвідя¹⁾. Очевидно в ці ж часи з'являються козаки й у самому містечку Броварах, бо самі села (нечисленні в цій сотні) не могли б дати комплекту для створення значної військової одиниці. А такою якраз була Броварська сотня, що визнавали навіть вороги. Так напр., польський ротмістр Павша, в листі до Радивиля від 2 лютого (н. с.) 1654 р., називає Броварську, задніпрянську, сотню дуже доброю²⁾, що було в його устах не абиякою похвалою. Правда 1667 року ця сотня вливається в склад новоутвореної після Андрусівської угоди сотні Київської³⁾. Але ті документи, що на них посилялися козаки броварські, ясно свідчать про існування козаків у Броварах і в ці часи. Очевидно за часів Хмельниччини частина підданих покозачилися і склали перші кадри Броварської сотні; проте частина з них була пізніше знов підбита монастирем у підданство, решта ж лишилася козаками⁴⁾. Хоч. не вважаючи на це, монастир не визнавав їх за козаків і навіть їх нащадків, через якихось 100—130 років (в 1780-х роках) називав «козачеюменуючимися», а не козаками.

Перші відомості про людність Броварів ми маємо з ревізій для 1723 і 1730 років⁵⁾. Пізніші відомості (хоч не завжди певні) дають так звані «исповѣдныя списки» по м. Броварів⁶⁾, ревізькі сказки⁷⁾ і нарешті Румянцівський опис 1766 року⁸⁾.

Яскраво видно зміну в кількості різних верстов людности хоч і не за дуже великий період з нижчеподаної таблиці:

Роки.	Козаки	Посполити
	кільк. дв.	кільк. дв. %
1723	36	58
1730	?	55
1736 ⁹⁾	39	91 (?)
1745	37	51
1750	42	53
1755	43	46
1760	66	39
1765	49 (?)	31 (?)
1766	70	42

1) Максимович, *op. cit.*, с. 704. 2) Акад. М. С. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. IX, ч. II, с. 771. 3) Максимович, *op. cit.*, с. 706. 4) Подібний процес ми спостерігаємо в с. Омбишу, що належав Омбишському монастиреві. Див. про нього нашу статтю: *Згадки Омбишського боярина про Хмельниччину*, „Україна“, 1928 р., кн. 6. 5) К. Ц. Арх. д. А., ф. Археогр. Коміс., № 387. Далі Генер. слѣдств. о маетн. Киевского полка 1730 г. 6) Лавр. Арх., фонд „б. Лавр. владѣн.“, №№ 19, 35, 49 та ин. 7) Там же, *спр.* № 118. 8) Рукоп. Від. ВБУ, Румянц. оп., № 268. 9) Лавр. Арх., „б. Л. влад.“, *спр.* № 125.

Коли навіть припустити, що не всі ці цифри вірні (за винятком лише відомостей 1766 р.), то в кожному разі ясно помічається зріст козачої людности й занепад посполитої. Очевидно тому, що скарги монастиря на те, що казаки неправдиво записують посполитих у козачий реєстр, мали певні підстави. З приводу цих скарг навіть призначалися певні слідства. Так 1748 року переводив слідство ¹⁾ сотник гоголівський Солонина про новозаписаних (від 1738 року) у козацтво. Він знайшов, що 19 броварських і красилівських (с. Красилівки) обивателів записані в козаки броварські, — Київської сотні, реєстри. Крім того поприходили деякі козаки взагалі з Гетьманщини до Броварів, і, діставши монастирські ґрунти, записалися потім козаками ²⁾.

1760 року провадить нове слідство значковий товариш Федір Шум і поручик Радченко про 20 козаків; з них слідство визнало підланими монастирськими 12 (при чому один з них під кінець слідства був забитий), козаками 5 і 3 також козаками, але з тим, щоб ці три господарі уступилися з своїх ґрунтів, що їх визнано за монастирські ³⁾.

Наслідки цих слідств нам не відомі. Проте, гадаємо, значних наслідків вони не мали. Взагалі, як ми бачили, кількість козаків у Броварах дедалі зростає, до того вони починають втручатися в монастирські вотчини, захоплювати монастирські ґрунти і т. і. Але й монастир не згоджується дивитися спокійно на ці втручання й великою низкою скарг відповідає на захоплення козаків: цілими роками, — особливо в кінці XVIII ст., тягнуться судові процеси й десятками сипляться вирокі, за якими забирається назад ґрунти, а на козаків накладаються штрафи за ґвалт, за збитки і т. і. Інтересно підкреслити, що Больницький монастир, власне Київсько-Печерська Лавра, якій цей монастир підлягав і яка мала великі зв'язки та впливи, широко вживала хабарів, що значно впливало на хід судових справ. Так суддя Київського полку Стефан Барановський поставляє горілку Лаврі за цінами далеко нижчими аніж ті, що існують в цей час на ринку ⁴⁾. Коморник козелецького підкоморського суду, в якому рішались почасти менш важні справи з броварськими козаками, живе в монастирському дворі, користуючися ним безплатно ⁵⁾. Підсудок Козелецький Стефан Пасенко одержує систематичні хабарі як натурою, так і грішми, за що весь час стоїть

¹⁾ Лавр. Арх., фонд вотчин, спр. № 1650, „о вписавшихся броварскихъ и красилевскихъ подданныхъ в козацкое званіе“, 1743 — 1755 р. ²⁾ Ibidem. ³⁾ Лавр. Арх., фонд вотч., спр. № 1939. ⁴⁾ Лавр. Арх., фонд вотч., спр. № 3836, „о шинкованиѣ в мѣстечку Броварах козацкоименуемымъ жителями“... 1777 р. ⁵⁾ К. Ц. Арх. Давн. Акт., фонд стар. справ XVIII ст. Малоросійської Колегії, спр. № 15526, по двом донешеніям козаков полку Киевского жителей Броварскихъ... 1776 р.

на боці монастиря і в прислужуванні йому доходить до того, що підробляє навіть документи¹⁾ і т. і.

Звичайно не самі лише козаки захоплювали монастирські землі. Бувало й навпаки. Проте такі випадки, коли монастир відігравав більш активну роль, бували очевидно дуже рідко, в той час як козачих захоплень ми бачимо чимало.

Не спиняючися на цьому докладно, — тим більш, що коротенько нам доведеться про це згадати й в наступному розділі, бо справи про шинкування іноді зв'язувалися з іншими, — про кривди монастиря взагалі, — ми наведемо деякі факти таких козацьких свавільств та утисків. Правда, вони очевидно трохи прибільшені, — бо подає їх сам монастир, але все ж вони досить характерні й симптоматичні.

Перші хронологічно звістки про захоплення отаманом з козаками броварських монастирських ґрунтів знаходимо ми 1730 року²⁾, далі бачимо певні сварки між ними, головне з духівництвом-місцевим підлеглим монастиреві, в кінці 1740-х і першій половині 1750-х років (1749—1756)³⁾. Нарешті цілу низку скарг монастиря на козаків і їх отамана ми бачимо в 1750-х роках. Так 1754 року городничий броварський скаржить⁴⁾, що козаки й отаман все більш і більш захоплюють монастирські ґрунти, а коли він пробує сперечатися, його б'ють. Сотник київський Павло Гудима записує підданих монастирських у козацтво і тим самим і ґрунти посполитих стають козачими. 1759 року городничий знову скаржить, додаючи нові дрібніші скарги на козаків: так отаман відвів для полку гусар, що проходили Броварами, монастирську луку, він же силою забрав підводи у монастирських підданих для поїзду якогось камергера. Скаржився городничий також на різні утиски козаків, побої від них, грабунки, випас худоби на монастирських ґрунтах і т. і.⁵⁾

Ще більше справ виникає в кінці 1760-х і 1770-х роках. Так 1769 р. отаман броварський Іван Сидоренко самовільно захоплює монастирську комору⁶⁾. 1771 року козаки брати Бовструки захоплюють монастирський ґрунт, що якийсь час — після смерти попаді, що ним користувалася, був без ужитку⁷⁾.

1775 року абшитований київський отаман сотенний. Петро

1) Про цей факт докладніше скажемо далі. 2) Лавр. Арх., фонд вотч. спр. № 1407, від. 1730 р. 3) Лавр. Арх., фонд вотч., спр. № 1800. „о приключеннихъ отъ броварскихъ жителей козаков Шкуропадскихъ священнику броварскому... бояхъ“. 1749 р. 4) Лавр. Арх., фонд вотч., спр. № 1939. „о вешинкованіи козакам и полковницѣ Ролевой в м. Броварах напитками“. 1754 р. 5) Ibidem. 6) К. Ц. Арх. Акт., фонд Ст. спр. XVIII ст., Генерального Суду спр. № 16515, частина справи Больн. м-ря з отаманом Броварським Сидоренком, від 1775—7. 7) Той же арх, і фонд, з Генеральн. Військ. Канцел., спр. № 17057, част. справи від 1770-х років.

Комарницький, оселився у Броварах, купивши ґрунт, але огорожуючи цей ґрунт, прихопив і сусідні монастирські вільні пледи. Як він потім повідомляв, зробив він це не знаючи меж свого нового ґрунту, він навіть пропонував (правда пізніше) повернути зайві пледи, але з тим, щоб огорожу йому перенесли за кошт монастирський¹⁾.

1776 року прикажчик монастирський у Броварах скаржився, що козак Мироненко потолочив монастирське жито²⁾. 1778 року прикажчик скаржить на козаків, обвинувачуючи їх у таких справах: вони заграбували коні в одного підданого, також і пару монастирських волів, напали зі зброєю на кількох підданих у дорозі, били багатьох підданих і т. і.³⁾

У всіх таких випадках монастир негайно подавав до суду, судова справа тяглася звичайно кілька років, переходячи різні інстанції, і кінець-кінцем рішались на користь монастиря. Козаки звичайно протестують, оскаржують постанови, подають апеляції, обвинувачують суддів у хабарництві і т. і., але безрезультатно. Монастир здебільшого стягає з них присуджене судом. Але до того, протягом усієї довгої судової тяганини, козаки користуються захопленими ґрунтами, орють їх, засівають і т. і.

Треба відзначити, що частина закидів монастирів виявляються іноді неправдивими. Яскраво це видно з деяких рішень тих справ, що про них ми оце згадували. Наведемо приклади цих рішень. Так, у справі захоплення отаманом Сидоренком комори на ринку 1769 р. суд ухвалює стягти з нього 12 кабр. за гвалт, а комору повернути монастиреві. В справі землі (8 днів рілля з березовим гайком), що його захопили 1771 р. козаки Бовструки, суд ухвалив відібрати її від них і стягти з них за користування певну кількість хліба. Правда рішення цієї справи відбувається 1778 року, а остаточно стягають з них хліб за користування землею аж 1789 р. Подібно й у справі землі, що її прихопив до свого ґрунту Петро Комарницький, суд ухвалив 1781 року відібрати й заплатити за гвалт⁴⁾. В справі козака Мироненка, що нібито потолочив жито монастирське, суд так саме став на бік монастиря, не вважаючи на те, що і отаман і свідки свідчили, що монастир засіяв дорогу до ріллі Мироненка, а тому той мимоволі мусів трохи толочити це посіяне жито, проїздяючи ним до своєї ниви.

¹⁾ Лавр. Арх., фонд вотч., спр. № 3715, „о самоправномъ завладѣніи жительствующимъ въ м. Броварах сотеннимъ кievскимъ атаманомъ Петромъ Комарницькимъ... пледомъ“. 1776 р. ²⁾ Той же архів і фонд, спр. № 3714, „по рапорту броварского прикащика Гакаловського“ 1776 р. ³⁾ Той же архів і фонд, спр. № 3895, „по иску монастыря на броварського атамана Іоанна Сидоренка“... 1778 р. ⁴⁾ Інтересно, що апеляцію Комарницький не міг вчасно подати до Генерального Суду, бо підсудок козелецький, Ст. Пасенко, не зробив деяких потрібних формальностей.

Подібно виправдувалися значною мірою козаки і в численних скаргах на них 1778 року; напр., як заявляли вони, коні підданого монастирського були забрані ними у їх козачому просі. Але суд, як постійно, стає на бік монастиря, при чому, — цікаво одмітити, що підсудок Стефан Пасенко в своєму бажанню прислужитися монастиреві, переходить всі межі: він підробляє цифри карбованців, що їх мали стягти з отамана Сидоренка за івалт, — з 12 карб. на 20. Та Сидоренко, дізнавшись про це, апелює до Генерального Суду. Генеральний Суд визнає підробку, але вироку не касує, ухваливши стягти визначені судом 12 карбованців. Сидоренко проте цим вироком не задовольняється і 1781 року подає апеляцію до Малоросійської Колегії.

Інтересно одмітити, що козаки не визнають права монастиря стягати з них івалти, — цебто користуватися шляхетськими (а тепер козацькими) правами. Їх мотивація була така: закони на Гетьманщині «малоросійському народу утверженныя, ихъ чернецовъ отъ волности шляхетской исключаютъ и за умершихъ отъ мира щитать велять, слѣдовательно по силѣ статutowыхъ артикуловъ оныя чернецы не могутъ ползоватся таковыми на верами и івалтами, какіе между одною шляхтою на случай ихъ тяжбъ положены»¹⁾.

Як ми бачимо з наведених фактів, боротьба броварських козаків, з Больницьким Троїцьким монастирем і Печерською Лаврою йшла уперта й завзята. Козаки рішуче вели наступ силою на монастирські ґрунти, підданих, худобу і т. і., а монастир не менш уперто подавав скарги до суду і, підкуплюючи його, постійно стягав, після довгої, правда, тяганини, заграбоване козаками й штрафи з них. Проте вже сама рішучість козаків, їх уперта боротьба, — а рівно й зріст їх кількості показує, що козацька громада в Броварах була міцна й рішуча та нагадувала швидче громади їх на Лівобережжі, — на якому й лежали Броварі, а не кволі громади козачі у Київській сотні, до якої в адміністративному відношенню це містечко належало.

II.

Окрім цієї головної боротьби, боротьби переважно за саме існування, провадили боротьбу і більш сильні козачі громади, а саме київська й броварська суто економічну, власне за право шинкувати горілкою, що давало в часи Гетьманщини великий прибуток. Власне, *de jure*, козаки Київської сотні не мали права шинкувати горілкою; в Києві монополію на це мав магістрат, міщанська громада, а по інших містечках і селах — їх власники, монастирі.

¹⁾ К. Ц. Арх. Д. Акт., фонд ст. спр. XVIII ст., Малорос. Колегії, спр. № 15526.

Але, *de facto*, козаки м. Києва і Броварів, спираючися на деякі права й привілеї, провадили шинкування, не вважаючи на всі накази влади. Доречі така поведінка київських козаків викликала певну неприхильність, осудження з боку численних дослідників, що працювали над історією Києва; це осудження, іноді затушковане, все ж просковзує майже в кожній праці, присвяченій цьому питанню. Мусимо сказати, що важко осуджувати козаків Києва за цю боротьбу. Шинкування було їх одним засобом до життя. Землі вони не мали, ремества знали дуже мало (напр., за Румянцівським описом ремісників між козаками Києва було лише два); та й у цій галузі важко було конкурувати з міщанами, а торгівлю їм не давала провадити та ж міщанська громада, бо це було також її монополією. А тим часом з козаків вимагалось консистенту, несення військової служби і т. і., для чого треба було мати певні прибутки, і до того прибутки значні; не дурно тому кількість козаків у Києві не тільки не збільшується, а іноді навіть зменшується. Отже одинокий промисел, що міг дати козакам значні прибутки, яких вистачало б і на життя, і на несення служби, і на податки, було шинкування, за яке вони так уперто і боряться. Інше становище було козаків у Броварах. Пересічно вони були забезпечені не дуже погано; так ріллі у них було по 9,2 дня, пересічно на двір, великої худоби — 4,4 на двір, молоді 1,4, дрібної 5,2. З окрема багато забезпечені козаки виборні, яких є в Броварах 8 дворів; так один з них має 73 дні і 2 упруги ріллі, інший 49 днів і т. і. До того козаки мають і певні промисли й промислові заклади. Отже тут, у Броварах, козаки боряться за шинкування не для того, щоб прожити, а для того, щоб збагатитися економічно, щоб мати ще більші прибутки та економічні можливості.

Спинимось спочатку на шинкуванні у місті Києві. Докладно на цьому ми спинятися не будемо з двох причин: поперше це питання надто широке й вимагає спеціальної більшої розміром студії, подруге останні праці з цього питання дають все ж загальний нарис боротьби за шинкування київських козаків¹⁾, хоч може й не притягаючи всього фактичного матеріалу.

В перших роках Хмельниччини козаки у Києві, можна думати, шинкували вільно. Привід для цього дав універсал гетьмана Богдана Хмельницького від 8 вересня 1656 року, яким він потверджує надання пусого плеца отаманові новоутвореної, очевидно, громади київських козаків, що його зробив полковник київський Ян (Яненко) Хмельницький. У цьому потвердженні гетьмана зазначалося, що на цьому плеці отаман може різні напої тримати, —

¹⁾ Напр., М. Тищенко, Боротьба київських козаків з магістратом за право шинкувати горіллкою.

«яко и вси козаки таким се промыслом бавять»¹⁾. Але швидко магістрат, діставши ще 1654 р. потвердження своїх привілеїв від царя Олексія Михайловича, починає боротьбу з казаками за монополію шинкування. Спираючися на потвердження своїх привілеїв, що їх зробили як цар, так і перший гетьман (Б. Хмельницький), магістрат починає вдаватися до наступних гетьманів з проханнями заборонити шинкування казакам, бо за привілеями м. Києва, воно є його монополією²⁾.

Вже 1663 року ми маємо універсал Бруховецького (від 22 серпня), яким потверджується права магістрату на шинкування горілкою і забороняється шинкувати нею іншій людності, зокрема казакам³⁾. Слідом бачимо ми й універсал Многогрішного, який потверджує за міщанами Києва привілей шинкувати горілкою в роздріб, але дозволяє продавати її і казакам з умовою гуртового продажу⁴⁾. Наступник Многогрішного, Самойлович, видає два універсали 1682 і 1684 р. р. В першому він забороняє казакам шинкувати горілкою, а в другому, потверджуючи це ж саме, нагадує про дозвіл (який він дав, очевидно, в якомусь іншому універсалі, що нам невідомий) казакам шинкувати медом, пивом і брагою⁵⁾.

Таким родом вже тепер, в 1660—1670-і роки, просковзують серед суворих наказів заборон і деякі пільги казакам м. Києва: вони можуть продавати горілку гуртом, шинкувати медом, пивом і брагою. Ці пільги дають підставу й пізнішим гетьманам, спираючись на наданнях своїх антецесорів, ставати не завжди на бік київського магістрату. В пізніші часи ми бачимо цілу низку універсалів Мазепи, Скоропадського й Апостола, і, як згадано, ці універсали не всі й не цілковито обстоювали привілеї магістрату. Ми бачимо, що деякі з гетьманів роблять і дальші спроби забезпечити інтереси козацтва, утворити для нього оскільки можливо сприятливі умови існування у Києві. Перші два універсали Мазепи (1688 і 1691 років) цілковито стоять на боці магістрату, суворо забороняючи казакам шинкування⁶⁾. Ще більш суворий універсал видає Мазепа 1694 року, в якому гетьман дозволяє, в разі коли казаки не перестануть шинкувати горілкою, робити у них труси, забирати горілку, а їх самих заарештовувати й відсилати до Батурина на суд⁷⁾. Але, очевидно, в ці часи Мазепа дізнається й про інші сторони тої ж самої справи. Очевидно він довідується, що поперше магістрат сильно зловживає правами, що їх дають попе-

¹⁾ К. Ц. Арх. Д. Акт., фонд ст. спр. XVIII ст., Військ. Генер. Канц., спр. № 4750, „по представленію полкової киевской канцелярії“, 1751 р. арк. 29.

²⁾ За цю монополію шинкування магістрат платить в скарб царський 600 карб. річно. ³⁾ Тищенко, *op. cit.*, с. 4. ⁴⁾ Каманинъ, Матеріали по історії Киевской Городской Общини, № 111. Порівн. статтю О. Грушевської, Київські суперечки з приводу шинкування, „Науковий Збірник за р. 1928“, сс. 64—5. ⁵⁾ *Ibidem*, с. 65. ⁶⁾ *Ibidem*, сс. 5—6. ⁷⁾ *Ibidem*, сс. 6—7.

редні універсали, подруге козаки дійсно не мають засобів до життя й не мають чим одбувати службу. Через це того ж 1694 року 16 липня, він видає новий універсал, в якому пише, що хоч і заборонив козакам шинкування горілкою взагалі, але заховував і тепер потверджує, до відома магістрата і вїйта київського, козацьке право гнати горілку й продавати її куфами закордон, а також тримати для власної потреби, а також вільно шинкувати медом, пивом і брагою¹⁾. А щоб охоронити козаків від утисків магістрату, наказує, щоб труси в козацьких дворах переводила лише козацька старшина з наказу сотника, якого має повідомляти про свої підозри магістрат²⁾.

Останнім своїм універсалом (1706 р.) Мазепа ще раз забороняє козакам і монастирям тримати горілчані шинки у Києві.

Пізніші гетьмани в своїх універсалах спиралися фактично на універсал Мазепа від 16 липня 1694 року. Так, напр., Скоропадський видає універсал 1711 року, в якому потверджує право козаків шинкувати в Києві пивом, медом і брагою. 1713 року він також потверджує права козаків на володіння сіножаттю, т. зв. Марковою Головою, а 1715 р. забороняє ставити постої у козаків³⁾. Але поруч з тим той же Скоропадський потверджує й право магістрату на монополію шинкування горілкою (універсали 1710, 1716 р.)⁴⁾. Через це, можливо, київський вїйт береться дуже активно до боротьби з козаками, при чому нищить і конфіскує в них не лише горілчані шинки, але й пивні, медові і бражні, — на які в козаків були дозволи гетьманів. Тому, у відповідь, мабуть, на скарги київського наказного сотника Уса та сотника Я. Жили, гетьман Апостол видає два універсали 1726 і 1729 років, в яких потверджує права козаків шинкувати медом, пивом і брагою й забороняє магістратові провадити самому труси у козаків⁵⁾ — отже потверджує фактично універсал Мазепа 16 липня 1694 року.

Так розгорталася боротьба між магістратом і козаками. Треба сказати, що універсали гетьманів ні на одну, ні на другу сторону не впливали цілковито. З одного боку магістрат не припиняє свої труси й руйнації козацького господарства, забороняє шинкувати пивом, медом і брагою, займатися торгівлею і т. і. З другого боку козаки не кидають забороненого їм шинкування горілкою, а рівно ж намагаються записати міщан у козацтво.

Через це ми бачимо постійні скарги з обох боків, починаючи з дуже ранніх часів. Навіть вже за часів Хмельниччини, 1654 року, київський магістрат скаржитья цареві, що різні землі й при-

¹⁾ К. Ц. Арх. Д. Акт., фонд Ст. Спр. XVIII ст., Генер. Вїйськ. Канц., спр.—14869, справа про суперечки козаків м. Києва з магістратом, 1760 р. ²⁾ Ibidem. ³⁾ Ibidem. ⁴⁾ Тищенко, *op. cit.*, сс. 7—8. ⁵⁾ К. Ц. Арх. Д. Акт., згадава справа № 14869.

бутки, — які він уважав за свої, і які захопили свого часу польські окупанти, — тепер належать козакам¹⁾. Цікаво також відзначити, що російська влада вже тоді стала на бік магістрату, і лише воєнний час не дав їй тоді ж активніше виступити проти козаків²⁾. Пізнішими роками кількість скарг ще зростає, але найчисленіші вони стають на середину XVIII ст. На боці обох супротивників виступають різні, як згадано, високі урядові особи, стають на їх бік навіть найвищі правителі країни, — як напр., спочатку воєводи, що стоять у Києві, а пізніше генерал-губернатор київський — на бік магістрату, а гетьман — на бік козаків. Особливо гаряче обстоює козаків полковник київський; робить він це поперше як головний начальник козаків Київської сотні, подруге, очевидно, тому, що й сам він економічно постраждав від магістрату. Так від часів Хмельницького на полковника київського збиралося торгове з приїжджих купців, що раніше збиралося на польську владу в Києві. Вже 1654 року магістрат клопотався, щоб відібрати ці прибутки; тоді ж було наказано царською грамотою збирати ці податки з приїжджих купців магістратові й передавати їх воєводам³⁾. Але реально це, очевидно, не було здійснено й полковники київські й далі збирають мито; останній робив це, можливо, ще Антін Танський⁴⁾,

¹⁾ М. Грушевський, Історія України - Руси, т. IX, ч. II, с. 847. ²⁾ Ibidem, с. 851. ³⁾ М. Грушевський, Історія України - Руси, т. IX, ч. II, с. 851.

⁴⁾ Збірка документів Тов - ства Нестора Літописця (перехов. в Київ. Центр. Архіві Давн. Актів). спр. № 573 „Копія слѣдствія и екстракта краткого о маетностях полку Киевского“, документи, арк 63. Цей документ, в якому згадано про збори на полковника, загалом є цілий остільки цікавий, що ми вважаємо не зайвим навести його цілий тут, у примітці.

„Его царского пресвѣтлого величества Войска Запорожского обоих сторон Дявпра гетманъ Іоаннъ Скоропадскій.

Пану войту кievскому зъ майстратомъ тамошнимъ и кому бы о томъ вѣдати належало будетъ, симъ нашимъ сзнаймуемъ унѣверсаломъ ижъ извѣстившись ми зъ донесеніемъ людей певнихъ, что торгове въ градѣ Кіевѣ отъ проежжающихъ на бывшихъ пановъ полковниковъ кievскихъ отбиралось, а іменно: отъ мажи соли по три шаги, и по десять гусокъ соли, отъ порожнихъ мажъ по алтину, отъ каравану по три шаги отъ воза, а отъ брики по шесть шагов, а отъ параконного по три шаги, якими ходять на Волинь зъ тютюномъ ли зъ ганусомъ, отъ куфи горѣлки по алтину, отъ куфи олѣи по алтину, также и отъ куфи дегтю по алтину, отъ бочки меду по алтину, отъ бути вина по золотому, а отъ полуботка ползолотого; а отъ воловъ которіе гонять до Щленска по копѣцѣ, отъ воза риби по алтину, отъ воза сира и масла по три чехи, и отъ десятка салъ по алтину, отъ човна шила по фляшцѣ, а отъ воза по три чехи, отъ воза яблукъ по алтину, отъ куфи селѣтри по три шаги; а большъ надъ тое, іакъ тутъ виражено отъ жаднихъ іншихъ дробнѣйшихъ проданныхъ речей ничего не брати. Теди по томъ давномъ обикновенію нынѣшнему пану полковниковъ кievскому Антонію Танскому позволяемъ помянутое торгове отбирать отъ проежжающихъ людей в Кіевѣ на свой дворовій обиходъ; зачимъ аби панъ войтъ кievскій зъ майстратомъ и нихто не важился іншой ему пану полковниковъ въ томъ отбирать найменшой чиниги перепони и препятія, що жеби не іначе чинилось рейментарско пильно. приказуемъ. Звишь менованній гетманъ рукою власною“.

після нього це право, правдоподібно, захопив магістрат. Сердита була на магістрат і полкова та почасти генеральна старшина, — бо магістрат позахоплював рангові землі в Київській сотні¹⁾.

Загалом більші скарги ми бачили з боку козаків; очевидно це залежало від того, що магістрат, як далеко сильніший, часто не затягаючи справу далекими скаргами, розв'язував її на місці силою.

Ми не будемо докладно спинятися на боротьбі міщан з козаками до 1760 року, бо про це є досить докладно в праці М. Ф. Тищенка. Намітимо лише коротко її форми і поглянемо трохи як вона провадилася в 1760-х роках.

Як згадано, магістрат, здебільшого, сам вживає репресійних заходів проти козаків, не чекаючи певних урядових наказів та універсалів. Під претекстом шукання горілки міщани роблять труси у козаків, підчас яких нищать усе їхнє майно, грабують, крадуть і т. і.²⁾ Часто нападають вони й на декого з найзавзятіших козаків і б'ють їх до півсмерти³⁾. Проте й козаки борються завзято. Часто вони нападають на міщан і б'ють їх, силою відбивають заарештованих за корчемство козаків і всіляко намагаються зробити опір міщанству⁴⁾.

Рівночасно козаки шинкування не припиняють. Їх усяко примушувано до цього, часто брали підписки про нешинкування (як напр., з сотн. Яреми Жили)⁵⁾, але вони на це уваги не звертали. Ми бачимо протягом 1740—1750-х років низку фактів про шинкування козаків⁶⁾. Вони то шинкують вином у місті, то привозять його як контрабанду з Польщі знов таки до Києва⁷⁾, то продають його під самим Києвом, просто в луках. проїзджим⁸⁾ очевидно, і т. і.

Шинкування, як згадано, було головним засобом до життя козаків, тому вони так уперто за нього тримаються. Тим більш що магістрат, борячися з шинкуванням горілкою, на що мав повне право, бореться й з шинкуванням меду, пива й браги, на що козаки мали право. Тому козаки, а в першу чергу старшина, що діставала головні прибутки з шинкування, розуміють, що боротьба взагалі за шинкування з більшою певністю забезпечить їм шинкування хоч пивом, медом і брагою, а тому так уперто провадять цю боротьбу.

¹⁾ Напр. Преорки (на ранг київ. полковників: П. Яненка, Пилипа Многогрішного, К. Солоники, Г. Карповича, Мокієвського) „Музики, Кожемяки (на сотників київських) і т. і... Ibidem, див. саме слідство цих сел. Треба додати, що ці (а рівно ж і деякі інші) села попали козацькій старшині на ранг зараз же по Хмельниччині, як землі кол. католиц. духівництва й шляхти.

²⁾ К. Ц. Арх. Д. Акт., фонд ст. спр. XVIII ст., Ген. Військ. Канц., спр. № 14869. ³⁾ Див. у Андрієвського „Исторические материалы“, т. VI, сс. 165—8 та ін. ⁴⁾ Про це див. там же, т. VI, VII: суперечки козаків з магістратом. ⁵⁾ Андрієвській, *op. cit.*, в. VI, с. 132. ⁶⁾ Ibidem, в. VI, сс. 131—225. ⁷⁾ К. Ц. А. Д. Акт., фонд ст. спр. XVIII ст., Ген. Військ. Канц., спр. № 17210 „об отсылки въ Суд Генеральной прислаом при писмѣ вице-губернатора кievського Костюрина доношение“, 1754 р. ⁸⁾ К. Ц. Арх. Д. Акт., спр. № 14869 (вище цитов.).

Особливо відзначився в цій боротьбі сотник київський Павло Гудима. Він всіляко клопочеться перед урядом, не лише українським, але й цілої Російської Імперії, про «право» київських козаків і їздить навіть для цієї мети аж до Петербургу. Звертається він також з проханнями до впливових осіб України, як от напр., Наталії Дем'янівни Розумовської, та пише синові, що бачила на власні очі в Києві, як бідують і терплять там козаки, і що вона зверталася в цій справі до генерал-губернатора Леонтієва, але той нічого не допоміг¹⁾.

1751 року сотник П. Гудима починає справу проти магістрату, звернувшись спочатку зі скаргою до київської полкової канцелярії, а пізніше до гетьмана Розумовського²⁾. Він скаржиться на наскоки магістратових людей на козацькі двори, забирання козаків під арешт, биття їх, і т. і. З контр-скаргою звертається до гетьмана київський губернатор, зазначаючи, що козаки весь час шинкують горілкою, всупереч наказам уряду. Особливо він скаржиться на сотника П. Гудиму, який, за його словами, нахабно не виконує цих наказів, і просить перевести його з Києва, а сюди призначити особу більш достойну.

Гетьман не пристав на пропозицію генерал-губернатора, а звернувся натомість до цариці з проханням дозволити київським козакам шинкувати горілкою. Але після докладного розвідування, російський уряд категорично висловився проти цього, і навіть зняв питання про виселення з Києва козаків. Видається також різні потвердження про монополію магістратові на шинкування горілкою, й наказується уважно слідкувати за козаками й суворо їх карати за спроби шинкування. Але з другого боку грамотою Колегії Чужоземних Справ від 1752 року заборонялося кривдити й козаків і наказувалося робити труси у них лише в присутності уповноваженого від сотенного правління й певної кількості козаків³⁾.

1760 року знов розпочинається нова справа⁴⁾. Козаки посиляють свого уповноваженого отамана городового (пізнішого возного) Антона Гокала до гетьмана Розумовського з низкою скарг на магістрат. Окрім скарг іншого характеру, про які ми згадували в першій половині статті, ми бачимо тут і скарги на заборону шинкування. Козаки зазначали, що всі гетьмани дозволяли їм шинкувати пивом, медом і брагою, а деякі (напр., Апостол) дозволяли й тримати горілку в домі, лише для своєї потреби, а не шинкування. Магістрат же з цим не рахується й забороняє їм цілковито всіляке шинкування, а рівно ж і торгівлю, шукають же горілку

¹⁾ Рукоп. відділ ВБУ, рукоп. зб. Лазаревського, № 8, арк. 152 — 5. Порівн; у М. Тищенка, *op. cit.*, с. 12. ²⁾ К. Ц. Арх. Д. Акт., спр. № 4750 (вище цитов.). докладніше про це у М. Тищенка, сс. 12—16. ³⁾ К. Ц. Арх. Д. Акт., фонд ст. справ VIII ст., № 14869 (вище цитувалося). ⁴⁾ *Ibidem.*

по домах козаків магістратові (всяпереч універсалам) самі, без згоди й відома сотенної канцелярії, і підчас трусів нищать майно козаків і руйнують їх господарство. Коли ж вони знайдуть десь горілку, що її купили для свого уживання козаки десь на стороні (бо там горілка дешевша, аніж в магістратових шинках), то нещадно б'ють їх і забирають їх майно та всіляко грабують козаків. Козаки зазначали, що вони не раз вже безрезультатно скаржилися на ці всі утиски, і прохали гетьмана оборонити їх, дозволити їм мати промисла й торгівлю, а рівно ж вільно шинкувати медом, пивом і брагою. Прохають вони також і збільшити їх кількість у Києві¹⁾.

Успіху козаки в своїх проханнях не мали. Хоч гетьман і стояв на їх боці, але російська влада йде весь час на боці магістрату й підтримує його у всіх акціях проти козаків. 1762 року Сенат знов рішає справу з шинкуванням і суворо потверджує, що козаки не мають права шинкувати горілкою, ані займатися торгівлею («въ лавкахъ сидеть и торговать») у Києві²⁾. Діставши цю нову перемогу, міщани ще активніше починають наступати на козаків. З допомогою генерал-губернатора вони переводять труси в козацьких дворах і, знаходячи горілку, конфіскують її та продають і також штрафують власника на сто карбованців³⁾. Половина прибутку від продажу йшла на магістрат, а половина на Київську Губернську Канцелярію; коли власник не міг сплатити штрафу, його сікли різками⁴⁾.

Але козаки уперто не припиняли шинкування. Хоч 1767 року київська полкова канцелярія й писала, що в Києві ніхто з козаків «по недопрушенію от магистрата киевского, горелкою квартами, так же и в лавках аршинами не торгуют, а содержат только в жилих домах, по указным дозволениям, продажу пива, меду и браги ведрами, гарцами и полгарцами с чего единственно свое содержание и должную службу подолжают»⁵⁾, але в той же час міщани відзначали таємне шинкування козаків, яке вже ввійшло в козацький звичай. За це говорять також і документи⁶⁾.

Очевидно, дякуючи цій упертості козаків, їм вдалося дотягнути, хоч і з великою бідою, своє шинкування аж до 1780-х років, коли було заведено горілчані одкупи й тим самим касувалися привилеї міст на шинкування. Тут знову повстало питання про козаків

¹⁾ Ibidem. ²⁾ Рукоп. Відділ ВБУ, Збірка Судієнка, „Собраніє Грамот“, т. VI, док. № 134, арк. 607—613. ³⁾ Не зайво нагадати, що магістрат платив у скарб за монополію шинкування 600 крб. річно. Таким робом на невеликі збитки, що йому робили козаки своїм шинкуванням, магістрат дістав штрафами з них річно в кожному разі не менш тої суми, яку платив за право шинкування горілкою усього київського міщанства. ⁴⁾ Тищенко, *op. cit.*, с. 20. ⁵⁾ Рукоп. Від. ВБУ, зб. Лазаревського, № 72, арк. 139. Порівн. у М. Тищенка, с. 20. ⁶⁾ Напр. див. у Андрієвського, *Исторические Материалы*, в VII с. 201 і далі:

м. Києва та їх шинкування, і 1784 року, після докладного ознайомлення з справою Намісницьке Правління й казенна палата виносять таку постанову¹⁾: 1) за козаками застерігається право шинкувати горілкою у містах, але тільки в своїх власних хатах, на базарах же і ярмарках це право належить виключно одкупникам. 2) іншими промислами (зокрема торгівлею) козакам займатися не дозволяється, щоб не конкурувати з міщанами й купцями, які не могли займатися шинкуванням.

Перейдемо тепер до шинкування в м. Броварах.

Це містечко є невелике й було б цілком незначним поселенням, коли б не його географічне положення. Місто лежить якраз на шляху до Києва з інших сусідніх міст і містечок, як напр. Ніжина, Козельця, Гоголева, Бобровиці і т. і.; через нього також мусять проїздити й подорожники з дальших міст та країв, що їдуть до Києва, або через Київ до Польщі, й навпаки. Як звичайно в таких містах, через які йде шлях, яким ідуть багато подорожників мусять бути розвинене й давати значні прибутки шинкування горілкою. Але шинкування в шинках, в коморах і на ринку було в Броварах привилеєм монастиря Київського, Троїцького, Больницького; козаки ж найбільш хіба могли гнати горілку й продавати її тільки в своїх дворах (заплативши покуховне). А до того монастир навіть, і не визнає броварських козаків такими, вважаючи їх за підданих своїх, що самовільно записалися до козачої верстви. Через те тим упертіше монастир намагається захопити монополію шинкування в місті до своїх рук. Він має тут, у Броварах, свою гуральню,— в 1760-их роках на 3 казани, в якій викурює 1.000 відер горілки річно, і 3 шинки, а також очевидно й певні шинкові комори та ятки на ринку; роздає також горілку на вишинк і своїм підданам. Але козаки, нехтуючи всіма заборонами, й собі займаються шинкуванням і мають велику кількість гуралень. Це шинкування, правда, менш помітне в першій половині XVIII ст.; очевидно воно мало, поперше, менші розміри. подруге, монастир міг звертати на нього меншу увагу. Але в 1740—1750-х роках це шинкування починає сильно зростати. Розпочинає тут своє шинкування й київська сотенна старшина, зокрема сотник П. Гудима, збільшують кількість своїх гуралень і козаки та, за прикладом і обороною сотника, починають шинкувати на ринку. Правда в 1760-х роках це шинкування трохи зменшується, але в 1770-х знов буйно зростає.

Цікаві, хоч і не дуже численні дані маємо ми про кількість гуралень. Так 1736 року у козаків м. Броварів 15 дворів мало-грунтових козаків (з усіх 29 дворів) мають 11 гуралень на 11 каза-

¹⁾ К. Ц. Арх. Д. Акт., фонд ст. справ XVIII ст., спр. № 2405. Порівн. у М. Тищенко, с. 21.

нів¹⁾. 1760 року 26 козаків з усіх 66 дворів мають 27 гуралень на 39 казанів (16 гуралень по 1 казану, 10 по 2, 1 на 3)²⁾. Нарешті 1766 року у 30 козаків є 32 гуральні, з яких 31 мають 38 казанів, про одну невідомо (23 гуральні по 1 казану, 7 по 2 казани, 1 на 3). Крім того, як зазначено в описі, мають два козаки й шинкові комори на ринку³⁾, які вони мати права не мали. Правда, не всі козаки, що мають гуральні, гонять у них вино: такі відомості є лише про 19 гуралень, 10 же не працюють (можливо, правда, що тільки цього року, через неврожай хліба у їх власників), про 3 гуральні невідомо. Але й ці 19 гуралень (на 27 козаків), що працюють, все ж виганяють разом 3.485 відер горілки річно: на одну гуральню пересічно продукція 183,5 відер горілки, на 1 казан — 125,4 в.

Цікаво порівняти справу шинкування й взагалі гуральництво в Броварах у 1766 році. Монастир мав одну гуральню на 3 казани з продукцією 1.000 відер річно, й 3 шинки; крім того один підданий монастирський має одну гуральню на один казан, але вина в ній не курить. Натомість козаки мали 32 гуральні з 38 казанами, з яких тільки 19 гуралень вигоняють 3.485 відер, або в три з половиною рази більше, ніж гуральня монастиря, і 2 шинкових комори. Нарешті мала гуральню і вдова полковника київської залоги Роде, що мешкала у Броварах; ця гуральня була на 1 казан з продукцією — 100 відер річно. Таким робом, ми бачимо, що гуральництво монастирське далеко уступало гуральництву інших осіб, чим безперечно приносилося велику шкоду монастиреві, сильно зменшуючи його можливі прибутки.

Перші спроби боротьби монастиря з козаками відомі нам від 1750-х років. Вже 1754 року Київо-Печерська Лавра, якій підлягає монастир Троїцький Больницький, подає скаргу цариці Лисаветі на козаків броварських⁴⁾. Але козаки не звертають на це уваги і, під проводом сотника київського Гудими, що й тут розпочинає своє шинкування, — продовжують продаж горілки. 1757 року 19 липня Лавра скаржитися в полкову київську канцелярію, зазначаючи, що грамотою Петра I. 1721 року до Скоропадського, а також тепер потвердженням К. Розумовського, дозволяється старшині шинкувати тільки в своїх маєтностях; козаки ж можуть шинкувати, заплативши покуховне, лише в своїх жилих дворах. Тим часом у Броварах побудували на ринку комори і шинкують у них горілкою, підриваючи монастирське шинкування, таких є аж шість

¹⁾ Лавр. Арх., фонд бувш. Лаврськ, володінь, спр. № 125, від 1736 р.

²⁾ Той же арх., фонд вотч., спр. № 1939 „о нешинкуванні козакамъ и полковницѣ Родевой въ м. Броварахъ напитками“, 1754 р. ³⁾ Румянцівський опис м. Броварів, т. 268. Рукоп. Відділ ВБУ. ⁴⁾ Лавр, Арх., фонд вотчин, спр. № 1939 (вище цитована).

козацьких шинків (власне 5 козацьких і один вдови полковника київської залоги Роде), що в трьох з них вже минулого року багато горілки забрано на ринку. Лавра прохає заборонити козакам шинкувати денебудь, окрім їх власних жилих дворів¹⁾.

Очевидно, наслідків ця скарга не мала; принаймні в червні наступного року Лавра знов подає аналогічну скаргу, при чому зазначає, що гетьман Розумовський видав наказ козакам м. Смілого, іншого володіння Лаври, шинкувати лише в своїх жилих дворах і прохає подібного наказу й для Броварів.

Полкова канцелярія мусить нарешті вжити якихось заходів. Вона наказує сотникові П. Гудимі заборонити козакам м. Броварів шинкувати горілкою в коморах, а рівно ж і полковниці Роде, що живе на купленому козачому ґрунті. Рівночасно (в липні 1758 р.) полкова канцелярія видає й певний указ броварським козакам.

Після цього управитель м. Броварів ієромонах Рафаїл сам ще потвердив шинкарям П. Гудимі та Родевії, щоб вони не сміли шинкувати горілкою, загрозивши в противному разі її реквізувати.

Але полковниця Родева намагається боротися. Вона звертається по допомогу до правителя Київської Губернської Канцелярії генерала Лопухіна. 9 серпня той звертається до полковника київського Дарагана, щоб той дозволив їй шинкувати горілкою, бо полковницю не можна рівняти з козаками, «понеже оная госпожа полковниця от козаковъ имеетъ отличность и оной шинкъ яко на собственномъ своемъ пропитанія, а не для далнейшихъ богатествъ»²⁾. На це Дараган відповів, що на підставі наказу Петра I. 1721 р. і Розумовського 1757 р. задовольнити прохання Лопухіна неможливо.

Тим часом шинкування в Броварах не зменшується. 4 серпня управитель Рафаїл доносив, що скільки він не ходив до шинкаря П. Гудими й полковниці Роде, настоюючи на виконанні указу, успіху він не мав. Шинкар П. Гудими навіть заявив, що йому сотник наказав «не опасаючися ничего, данными от его сотника напитками шинковать» і далі, а полковниця заявила, що вона сама має переселитися до свого шинкового дому на житло, і тому матимемо право шинкувати³⁾.

В справі цього шинкування призначається суд. Але тут виникають труднощі, в який спосіб подати оповістку про позов Гудимі. Кілька разів возять ці повістки бояри лаврські й управитель, але їм увесь час заявляють, що його, сотника, немає. Лише за місяць цю повістку подає спеціально післаний з Козельця військовий товариш. Тоді П. Гудима робить таку річ. Він здає свій шинковий твір козакові Кожуховському, який і далі продовжує шинкування

¹⁾ Ibidem. ²⁾ Ibidem. Копію цього листа, а також копію відповіді на нього Дарагана, пересилає Лаврі військ. канцелярист Петро Савицький, дякуючи за якісь „милости“, прислані йому з Лаври. ³⁾ Ibidem.

Гудими, нібито своє власне, в своїому жилу дворі. Крім того він протестує проти утисків монастиря, головне в шинкуванні, козакам, які і без того несуть багато жертв і тягостей своєю службою, — «сколь неспосніе обиди козаки несуть в розсужденіи сего спомоществовать бы должно козакамъ, а не отбирать ихъ вольностей»¹⁾).

Клопочеться так само й полковниця Родева, знов звертаючися до генер. Лопухіна. Вона подає й універсал гетьмана Апостола від 12 січня 1734 р. її чоловікові, яким дозволяється йому шинкувати в його власному дворі. Також посилається вона (чи власне її порірений) на універсал гетьмана Розумовського 1750 року, що зайшли Серби, Волохи й інші, що несуть військову службу, дорівнюють у правах козакам, а через те, очевидно, мають право й шинкувати горілкою у власних жилих дворах. Лопухін робить нову спробу поклопотати за Родеву перед полковником київським, але знов безрезультатно.

Тим часом монастир жваво клопочеться про інтенсивіший хід справи в суді. Уповноважений його, писар броварського монастирського двору, відвозить «посилки» усій сотенній й полковій старшині в Козелець, і то не один раз. Наслідки такої політики монастиря ми помічаємо в ході справи, про пожвавлення її доносить і підсудок козельцький Ст. Пасенко, дякуючи за прислані від Лаври «посилки».

В січні 1759 р. розпочинається судове слідство над полковницею Родевою, а рівно ж притягається до суду П. Гудиму й козаків броварських. На слідстві Родева показала, що вона має два двори у Броварах; в одному живе сама, а в другому, оскільки їй самій шинкувати «неприлично», живе й шинкує шинкар горілкою. Оскільки ж їй можна шинкувати в своїому жилу домі, то надалі вона обіцяє жити в своїому шинковому дворі. Щодо козаків то Гудима захищає їх, зазначаючи, що взагалі в Київській сотні козаки бідні, часто не мають власних дворів, а в той же час службу козачу одбувають. Тому вони повинні користати з козачих привілеїв, зокрема шинкування. На суд же до Козельця козаки з'явитися не можуть, бо з наказу київської полкової канцелярії мають бути при своїх домах, щоб у разі можливости походу могли б відразу виступити.

Тим часом це слідство триває весь 1759 і 1760 рік, козаки ж і Родева й не думають припиняти свого шинкування, на що не раз, поруч із іншими скаргами, Лавра скаржитья різним інстанціям.

Зокрема козаки, очевидно, під проводом старшини, починають все сміливіше шинкувати горілкою на ярмарках. У Броварах двічі на рік (на Троїцю й Дмитра) відбуваються ярмарки, на які з'їздиться багато люду й торговців, і на яких шинкування є моно-

¹⁾ Ibidem.

полією монастиря. Тим часом козаки весь час ставлять ятки на ярмарках і шинкують горілку, силою проганяючи підданих монастирських, що намагаються з наказу управителя їх спинити.

Так на Троїцю 1759 р. шинкують на ярмарку 12 козаків, на Троїцю ж 1760 17 і т. і. Рівночасно функціонують і далі шинки П. Гудими й полковниці Роде.

Так тягнеться справа аж до 1761 року, коли стараннями лаврських агентів, її було нарешті вирішено¹⁾.

Рішення щодо П. Гудими було таке: в тім що він не виконав указу про заборону козакам м. Броварів шинкувати, його виправдати, бо як він доносив, він забороняв їм; виправдати його також у тому, що він не з'явився до суду, бо він тоді був зайнятий службою, але оскільки він досі не припинив шинкування у своєму дворі, то наказати йому негайно це шинкування припинити й компенсувати монастир: мирову з монастирем він має подати до суду, в противному разі справу може бути продовжено і йому доведеться з'явитися на суд.

Прихильний все ж був вирок і козакам. Поскільки ті показали, що сотник П. Гудима (тепер абшитований) їм нічого про указ не заявив²⁾, то забов'язати підпискою їх лише надалі припинити шинкування: в разі ж порушення цієї підписки монастир має право у винного конфіскувати усю горілку і той не має права сперечатися. Коли ж виявиться що їх свідчення про незнання указу з заборною було не правдиве, то вони мусять заплатити компенсацію монастиреві, або відбутися покарання.

Найбільш суворий був вирок полковниці Родевії. Вважаючи на те, що купівля козачого плечу цілком не дає ще їй козачих прав (бо тоді б сила різночинців, купивши козачі плечи користалася б з козачих привилеїв), суд визнав її за винну. Ще раз заявив, що наказувалося їй припинити шинкування, з тим що коли вона цього наказу не виконає, то монастир має право конфіскувати в неї всю горілку й навіть самий шинковий двір. Але оскільки полковниця Роде досі не слухала указів і продовжувала весь час шинкування, то вона має тепер під присягою показати на яку суму вона вишинкувала горілки з 1758 року (або мають показати її шинкарі), і цю всю суму мають стягти на користь монастиря.

Ці вирокі не вповні задовольнили монастир, — він оскаржує вирок щодо сотника Гудими; рівночасно подає скаргу й полковниця Роде. Обидві ці справи мала переглянути Військова Генеральна Канцелярія³⁾, але наслідків цього перегляду ми не знаємо.

На деякий час шинкування зменшується. Зокрема майже при-

¹⁾ Ibidem. ²⁾ Цікаве ставлення суду: Гудиму виправдують, бо він заявив, що повідомив козаків про указ, козаків же тому, що вони заявляють, що він не повідомив їх про нього і вони не знали про заборону. ³⁾ Ibidem.

пняє його, очевидно, полковниця Роде, яка в 1766 році гонить горілки лише сто відер річно для власного ужитку¹⁾.

Але козаки все ж шинкування цілковито не припиняють, а під кінець 1760-х і початок 1770-х років знов його далеко збільшують, про що ми маємо багато скарг монастиря. Скарги ці здебільшого подаються весь час на одних і тих же осіб, козаків 15—20, прізвища яких ми бачимо й в судовій справі 1750-х років. Ці козаки будують перед ярмарком певні ятки на ярмарковому місці і шинкують горілкою підчас ярмарку, не вважаючи на всі заборони монастиря. Так 28 травня 1775 року приказчик броварський Кирило Садковський доносив монастиреві, що козаки почали будувати ятки для ярмарку. Коли почався ярмарок, він викликав возного Бориспольського й разом з ним намагався припинити шинкування, але козаки не послухалися²⁾. Теж саме ми бачимо й на Дмитрівському ярмарку. Подібне ми бачимо й на ярмарках 1776 року, коли козаки прогнали возного³⁾, 1777, коли 19 козаків шинкували в 23 будинках на Троїцю й 15 козаків в жовтневу ярмарку, а також і в пізніші роки аж до 1786 року⁴⁾, себто до секвестрації монастирських маєтків і віддачі в одкуп шинкового промислу в містах і містечках.

Таким робом цілковитої перемоги в Броварах монастир не мав. Але це не значить, що він не реагував і не боровся з козачим шинкуванням у цих роках. Навпаки, цілі низки судових справ вів він із козаками (напр., 1781 року ведеться відразу 15 судових справ з козаками, 1784 аж 32); а оскільки за його спиною стояла багата й впливова Печерська Лавра, з її вмінням всюди знайти собі підкуплених урядовців, то всі ці справи кінчалися для козаків нещасливо. Звичайно справа йшла так: коли починався ярмарок і козаки починали шинкувати в ятках, викликалося возного (майже завжди Бориспольського, Голікова, що завзято виконує розпорядження Лаври й їздить не лише в близькі її маєтності, але навіть і далекі, напр., у Безрадичі), який намагається припинити це шинкування. Коли йому це не вдавалося, він видавав квит монастиреві на те, хто шинкував горілкою на цьому ярмарку. Справа йшла до суду. Суд, як згадано, став на бік Троїцького монастиря й засуджував козаків. Зрідка він ставився досить милостиво, вимагаючи лише з козаків підписки про те, що вони надалі не будуть шинкувати горілкою. Але козаки дати таку підписку відмовлялися,

¹⁾ Румянцівський опис, т. 268. Рукоп. Відділ ВБУ. ²⁾ Лавр. Арх., фонд вотч., спр. № 3610 „о шинкованія броварскими козачоименуючимся жителями...“ 1775 рік. ³⁾ Той же архів і фонд, спр. № 3702 „о запрещенія броварскимъ козачоименуючимся людянь шинковать“... 1776 р. ⁴⁾ Той же арх. і фонд, спр. №№ 4028, 3836, 3834, 3978, 4147, та інш. Також К. Ц. Арх. Д. Акт., фонд стор. спр. XVIII ст., Малорос. Колегії, спр. № 15526 „по двумъ доношеніямъ козаковъ полку кievского жителей броварскихъ“.., 1776 р.

заявляючи, що шинкувати горілкою є їх право, а коли возний починав їм загрожувати, то козаки його звичайно проганяли, обіцяючи боротися з репресіями «недопущенієм и боем»¹⁾. Звичайно ж суд (полковий, пізніше громадський київський, або підкоморський) виносить далеко суворіші вироки. Він вимагає, звичайно, заплатити монастиреві за «гвалт», а також і ті можливі прибутки, що козаки мали з цього незаконного шинкування. Монастир обраховує свої збитки, напр., під 1783 рік у 1801 карб. 60 копійок, і домагається стягти з козаків. Це почасти йому вдається: весь час як ми бачимо, на козаків покладаються різні штрафи й гвалти. Так, напр., в справі шинкування р. 1776 ухвалюється (1783 р.) стягти з винних козаків 102 крб. 40 к. за збитки й 240 крб. за гвалт. 1785 року ухвалюється стягти ще з трьох козаків, що шинкували вином 1776 року на ярмарку, 190 карб. за гвалт і 50 крб. прибутків з шинкування²⁾. За шинкування 1777 року ухвалюється стягти з 5 козаків 34 крб., за прибутки і 60 крб. за гвалт³⁾, і т. і.

Козаки всіляко протестували проти присудів, закидаючи суддям, що вони на платні у Лаври; козаки весь час подають апеляції до вищих інстанцій, до Військової Генеральної Канцелярії, Генерального Суду й Малоросійської Колегії. Вони зазначають, що монастир постійними позовами, по кілька десятків річно, цілковито руйнує їх господарство⁴⁾, а рівно ж і завантажує страшенно суди. Але не обмежуючися виконанням вироків, проганяють возного, що приїздить для опису їх майна за борг, не дають підписки про нешинкування і т. ін.

Проте все ж, ми мусимо визнати, ледве чи дійсно господарство козаків так руйнувалося, як вони це показували. Бо коли б прибутки з шинкування не покривали б витрат, рахуючи сюди и витрати судові, то ніхто б з козаків, очевидно, не продовжував би його. Тим більш, що це шинкування було все ж зв'язане з певною небезпекою й з порушенням певних заборон. Крім того, очевидно, допомагала козакам судова тяганина. Процес в одній інстанції триває пересічно років із п'ять. А коли справа йшла ще на перегляд до вищих інстанцій, то, як ми бачимо з фактів, розгляд її тягнувся якихось 10—15 років. За цей час обставини трохи мінялися, козаки можливо іноді виселялися, а коли й ні, то за цей довгий термін діставали остільки багато прибутків з шинкування, що могли оплатити не лише один вирок у цій справі, але й інші, що з'являлися протягом цих років.

Розглянувши таким чином, боротьбу козаків Київської сотні, ми можемо зробити такі висновки. Боротьба магістрату й монастирів проти козаків розпочалася зараз-же після закріплення території

¹⁾ Лавр. Арх., фонд вотч., спр. № 3610. ²⁾ Ibidem, спр. № 3702. ³⁾ Ibidem, спр. № 3836. ⁴⁾ Ibidem.

цеї сотні за Гетьманщиною, особливо зросла в XVIII ст., і в середині його дала вже значні наслідки. Ця боротьба, проте, проходила неоднаково. На Правобережжі козаки, далеко більш кволі, оточені зі всіх боків монастирськими володіннями, не могли зробити опір зазіханням монастиря. Через те, після довгої й упертої боротьби за своє існування, вони врешті мусіли чи виселитися чи перейти в підданство. Виняток становлять тільки козаки Києва, які, маючи підтримку з боку сотенного уряду, що перебував у цьому місті, все ж відборонилися від магістрату і не тільки зацілили, але й спробували боротися з ним за економічні привилеї — за шинкування горілкою. В цій боротьбі, хоч як іноді їм приходилося важко, вони все ж переможені не були¹⁾.

У відмінному становищу була невеличка територія прирізана до Київської сотні на Лівобережжі. Тут козаки були загалом в умовах взагалі козаків Гетьманщини і виступають здебільшого не як оборонці від наступу інших груп людности, а навпаки самі наступають на ці групи. Через те вони не тільки не зменшуються в кількості, а навпаки, зростають, записуючи в козацтво підданих, і дістаючи нові кадри з прийшлого козацтва. Рівночасно вони провадять і уперту боротьбу за економічні можливості, — в першу чергу за шинкування і, можна визнати, виходять навіть переможцями з цієї боротьби.

¹⁾ Треба сказати, що козаки м. Києва загалом відігравали в овоїї сотні все ж чималу роль. Напр., брали в одкуп збирання податків зі всіх інших верстов людности здебільшого козаки, як хочби 1743—45 років — пізніший сотенний отаман і возний, козак м. Києва, Антін Гокало. К. Ц. Арх. Д. Акт., відд. Стар. Спр. XVIII ст., фонд Київ. Губ. Канц., спр. № 1886, 1751-4 р. „переписка Генерал. Войск. Канцелярії с киев. обер-комендантом“.

Громадсько-політична тактика М. Драгоманова у 60-х і в першій половині 70-х рр.

Як відомо, року 1874 у Києві, від 14 серпня по 3 вересня, відбувся 3 археологічний конгрес, що відіграв велике значення в громадському житті України і як висловився акад. М. Грушевський, «випав дійсно блискучою маніфестацією наукових засобів і аргументів українства, роздраживши ним його ворогів, яких пхнув до нових засобів боротьби»¹⁾).

У часі, коли цей конгрес відбувався, національні й соціальні погляди М. Драгоманова вже були склалася, принаймні в основних пунктах, ці погляди він з великим ентузіазмом, оскільки було сил переводив у життя: активно вмішувався в суспільне життя, впливав на поодиноких осіб і на цілі громадські угруповання, здобуваючи тим собі або прихильників, або ж, навпаки, ворогів.

Серйозний учений, людина «академічного кола» Драгоманов переможовував наукову роботу з роботою публіциста, нав'язував стосунки з різними людьми, писав велику силу листів громадського змісту, які потім, по його смерті, виходили друком цілими томами. Переглядаючи всю цю Драгоманівську спадщину, ми бачимо, що вона була не тільки виявленням наслідків роботи його думки, але zarazом проявом певної громадсько-політичної лінії, відбивала певну тактику в пропаганді продуманих і теоретично обґрунтованих ідей. В 60-х і особливо в 1873 і 1874 роках він умістив чимало статей у столичних журналах та газетах, р. 1874 — 1875 багато писав у «Кіевскомъ Телеграфѣ»: читаючи ці статті, можна скласти собі враження, що Драгоманов був учений російський публіцист ліберального напрямку, щоправда з трохи незвичною, оригінальною, супроти інших, продуманою програмою. Зрештою тими ж принциповими засадами перейняті статті його в народовецькій «Правді» (1874 року), але все ж таки впадає в вічі величезна різниця, бо тут ми бачимо перед собою публіциста, що пише не від імені російської, а української громади, з погляду українського громадянина оцінюючи суспільне життя, літературні й громадські факти.

¹⁾ М. Грушевський, Мих. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток, 1922, с. 33.

В листах до Стасюлевича й О. Суворіна він здебільшого лаконічний, пише в спокійному офіційному тоні,—як і вони, він ліберал, але в цілому ліберал російський, щоправда з деяким «місцевим українським відтінком». Але ж зіставте ці листи з листами Драгоманова до Ор. Міллера, ліберального професора, близького до слов'янофільства. У цих листах відчувається деякий слов'янофільський відтінок: підкреслено спільність слов'янських інтересів. Знов же порівняймо оці листи з листами до О. Терлецького, і ми побачимо перед собою представника київської української Громади, репрезентанта її тактики, що в пориві щирости висказує дуже радикальні думки й близький до соціалізму в принципі.

Коли переглянути цей матеріал, то, розуміється, зовсім не складається враження, нібито М. Драгоманов у даному періоді своєї діяльності одно проповідує слов'янофілові, друге звичайному російському лібералові, третє москвофілові й зовсім інше народовцеві. Всюди він один і той самий, завжди він висловлює ті ж самі «драгоманівські» ідеї, але в кожному разі зокрема робить це з витриманим тактом політика, викладаючи не все, що думає й у що вірує, а лише те, що в даному разі потрібно, конче треба сказати. Як теорія, так зрештою й тактика, всюди в нього одна й та сама і коли є різниці в кожному даному випадку, то це є проявом інколи не так тактики, як скоріше тактовности. Розуміється, тактику громадської акції Драгоманов на протязі свого життя міняв, але ця зміна йшла у парі з дальшим розвитком його теоретичних поглядів і зі зміною об'єктивних умов громадської боротьби. Свою громадсько-політичну тактику почав він розгортати з 60 років, а особливо багато сил віддав громадській роботі на початку 70 рр.,—перед археологічним конгресом і підчас самого конгресу, коли в наслідок великих непорозумінь ім'я Драгоманова було на устах у всіх, коли на нього посипалися різні нападки і він в очах суспільства мусів був виступати, як виразник ідеології цілого українського руху. Цей власне час буде осередком найбільшої уваги нашої статті.

Були то часи, коли різні партії й громадські угруповання перебудовували свої погляди, коли почалося вже «хождение в народ», студенські непорядки, агітація серед робітництва й селянства, жвава робота російських емігрантів закордоном і мрії про перебудову соціального життя та про близький час революції в Росії. Все це відбивалося на громадському житті України.

Ще на шкільній лаві зачитуючись Герценом¹⁾, твори якого до 1861 року були найпопулярнішим читанням у всій тодішній Росії,

¹⁾ Михайло Петрович Драгоманов. 1841—1895. Его юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. Зладив і видав М. Павлик, Автобіогр., с. 332. Напрям Герцена М. Покровський оцінює як ліберально-монархічний. Див. „Русская Истор.“, т. IV, с. 137.

М. Драгоманов виховувався на основах гуманности й лібералізму, в душі утопічного соціалізму.

В епоху «Основи» Драгоманов, як сам він признається, «у мно- гому розділяв змагання і ідеї українських націоналістів, та у мно- гому вони видавалися йому (мені) реакційними» й він «далеко більше находив виховавчого політично у «Колоколъ» і «Современ- никъ», ніж у Основі»¹⁾. Обидва журнали він ставить поруч, хоч «Современникъ» Чернишевського й Добролюбова займав далеко лі- вішу, радикальнішу (хоч і легальну) позицію ніж «Колоколъ». Як громадський діяч і публіцист, Драгоманов публічно виступав як пересічний російський ліберал, оборонець гуманних ідей, дале- кий від будь-якої партійности, а коли Добролюбов у «Современникъ» виступив проти Пірогова, то Драгоманов став до нього в різкій опозиції, друкуючи гострі полемічні статті в «Русской Рѣчи», органі далекому від радикалізму. У ці часи Драгоманов був досить далекий від тої революційної ідеології, що знайшла собі виявлення в проклямації «Молодая Россія», а промову його, тоді представника київського студента, на бенкеті з приводу димісії Пірогова, уміщено в «Современной Лѣтописи», помірковано-ліберальному органі Каткова.

Р. 1863 вступив Драгоманов до Київської Громади заснованої наприкінці р. 1861. Але треба сказати, що в той час зв'язки його з київським українофільським гуртком, «сильно порідившим з 1863 р.»²⁾, були досить слабкі.

Про ідеологію Київської Громади 60 рр. звичайно судять з «Основи», з такого цікавого документу як «Моя исповедь» В. Антоновича³⁾ і особливо з «Отзыва изъ Кіева»⁴⁾, який розглядають, як свого роду програму, плятформу тогочасної Київської Громади. Цілком правдиво зауважують, що, програма ця, проти плятформи кирило-методіївців, далеко консервативніша. І дійсно, автори «Отзыва» занадто різко відхрещуються від революційної «Молодой России», маніфестують свою прихильність до власности, толерант- ність до царського уряду, релігійність тощо. Драгоманов з усієї цієї програми міг поділяти тільки хіба культурну й просвітню ро- боту на народній ниві.

Було б, на нашу думку, помилкою брати зміст «Отзыва изъ Кіева», так би мовити, за «чисту монету», як це, з малими застере- женнями, робили історики Київської Громади В. Міяковський⁵⁾ і Гн. Житецький⁶⁾. «Отзывъ» не тільки не відбиває дійсних погля-

¹⁾ Автобіогр., с. 304. ²⁾ Автобіографія, с. 244. ³⁾ Про це див: І. Стешенко, Українські шестидесятники, „Зап. Укр. Наук. Т-ва“, 1908, кн. II, сс. 39—83. ⁴⁾ „Современная Лѣтопись“, 1862, № 46, сс. 3—4. ⁵⁾ „Киевская Громада“, Лѣ- топ. Револ., 1924, № 3, сс. 139—147 і далі. ⁶⁾ „Київська Громада“ 60-их років, „Україна“, 1928, кн. 1, сс. 98—101.

дів усієї тодішньої української партії, але навіть поглядів тих осіб, що його підписали. Треба мати на увазі насамперед те, що датовано «Отзывъ» вереснем 1862 року, а рівно рік перед тим видало проклямацію «Молодая Россія». Російське суспільство було вражене покликом її: «В топоры! — и тогда бей императорскую партию, не жалея, как не жалеет она нас теперь, бей на площадях... бей в домах, бей в тесных переулках городов, бей на широких улицах столиц. бей по деревням и селам!» Проклямація з'явилася якраз у ту смугу життя Росії, коли там почалася урядова й суспільна реакція. Початок цієї реакції датують 1862 роком. Пспередні роки характеризуються особливим підвищенням діяльності революційних гуртків. З липня 1861 року почали з'являтися листки «Великорусса», в яких рекомендувалося суспільству натиснути на уряд і вимагати від нього рішучих реформ, бо в противному разі нарід сам підніметься й розпочнеться пугачівщина. Вліті того ж року група, розчарована в надіях на відродження Росії шляхом урядових реформ, випустила проклямацію «Къ молодому поколѣнію». Уряд розпочав справу М. Михайлова, почалися арешти. Коли ж стала відома проклямація «Молодая Россія», суспільство було вражене наче громом. Навіть петербурзькі пожежі ставили в зв'язок з цією проклямацією. Багато з людей, які раніш були лібералами, перейшли на бік уряду й розпочалася не тільки урядова, але й громадська реакція, підтримувана російським суспільством. Р. 1862 відбулося багато подій. У червні й липні закрито недільні школи, в липні заарештовано Д. Пісарєва, утруднено дозвіл на читання публічних лекцій, оголошено суворі правила друку й нагляд за друкарнями, відбулося чимало політичних арештів (Чернишевського, Серно-Солов'євича й інш.). Восени 1862 р. припинений був на 8 місяців «Современникъ» і «Русское Слово», тимчасово припинено за різкість Аксаківський «День». Суспільство перелякалося бунтівників і, мовляв Герцен, «схопилося за фалду квартального». Вплив Каткова панував, і навіть слов'янофільський «День», що спочатку полемізував із «Московскими Вѣдомостями», потім признався, що газета Каткова була безсумнівним представником більшості російського суспільства.

Так ось у світлі всіх цих подій, що найбільше хвилювали російські столиці, треба розглядати «Отзывъ изъ Кієва». Як російських революціонерів, так і українську партію в цілому («хлопоманів») у ті часи обвинувачували в бунтівницькій пропаганді. Польське панство вбачало в діяльності «хлопоманів» акцію проти прав Польщі на Правобережжя і агітацію за селянське повстання проти панів та їхніх прав власности. Українофілів обвинувачували в стремлінні відродити Гайдамаччину, або Гетьманщину.

Поза всяким сумнівом є те, що «хлопомани» дійсно виступали

проти польських прав на «Півд.-Зах. Край», правливо зрештою й те, що більшість із них таки дійсно захоплювалися своєю роботою і, обстоюючи інтереси народу, загострювали соціальні протиривенства¹⁾).

Польське панство мало повну рацію, коли розглядало тогочасних українських діячів не лише як своїх національних, але—найбільше— як класових ворогів. Український рух 60 років (як і попередніх часів) глибоко корінився в соціально-економічних протиривенствах доби до і після реформи 61 року. Як би не прикривалися українські діячі національними й культурними засадами роботи, при всій своїй обережності договорилися вони до того що польське панство, польська шляхта на Україні є класа визискувачів (полеміка Антоновича й Рильського з Поляками у «Основі»). За підсумком історика «у центрі проблеми тогочасного революційного руху, руху по суті національного, стояло в основі цілком не оце питання національної культури, навіть не стояло питання про єдиний тогочасний український «народ», а в першу чергу стояли класові інтереси класової емансипації його трудящих мас, хоча об'єктивно якраз за проблемою оцих класових інтересів емансипації стояло питання про створення умов для формування із цієї маси буржуазної нації»²⁾).

Дійсне життя, в якому «протиставлялися й боролися дві сили— український мужик і польський дідич»³⁾, являло собою далеко бурхливішу стихію, ніж літературна полеміка. Антонович і Рильський, стримувані забобонами виховання, перейняті гуманними міркуваннями в своїому співчутті до селянських мас,—у слабкій, слабшій ніж дійсність, формі відбивали протест мужика проти пана, що виявлявся в селянських хвилюваннях до і після 1861 року. Але ж які б не були особисті погляди верхівки українського руху, яка р. 1863 затрубила «отбой» і тим самим до певної міри, най навіть не широко, зріклася репрезентувати масовий рух,—все ж таки ясно, що навіть у громадському русі інтелігенції класа стояла тоді проти класи.

Українська Громада репрезентувала не все українське суспільство. Інші люди, що працювали пліч-о-пліч з селянською масою й не всі мали яскраву національну свідомість, безперечно переймалися бунтарськими⁴⁾, протипанськими настроями, які виявлялися в ставленні селян до польського повстання й у пізніших селянських розрухах, викликаних невдоволенням з вирішення селян-

¹⁾ Фактичні дані в короткому викладі див. у кн.: Л. Э. Шишко, Общественное движение въ шестидесятыхъ и въ первой половине семидесятыхъ годов, М., 1920 (розділ перший). Див. ще: Б. Б. Глянскій, Революційный періодъ русской исторіи, ч. I, Спб., 1913. ²⁾ М. Яворський, Емський наказ 1876-го р. „Прап. Маркс“, 1929, № 1, сс. 118—119. ³⁾ Акад. М. Є. Слабченко, Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ століття, т. II, с. 50. ⁴⁾ Рево-

ської реформи, тим, що землевласники пробували добути від терміново-зобов'язаних якомога більше грошей¹⁾.

Правильно зрозумівши соціальну сутність українського руху, польське панство гостро виступило проти нього, щоправда інколи робилися спроби до полагодження непорозумінь.

Посипалися доноси, що прикривалися вірнопідданськими почуттями й р. 1860 призвели до урядових переслідувань «хлопоманства»—українофілів. Для польських панів робота цієї партії таки дійсно була невигодною: тоді йшла підготовка до нового повстання. Українське питання перенесене було на шпальти преси, при чому крім культурних вимог (школа й література рідною мовою), українофілам почали закидати сепаратизм супроти Росії й це стремління представляли, як «польські штуки, новий вид изуитських происков»²⁾.

Як реакція проти соціального змісту українофільства в першій мірі,—і потім проти культурних і політичних претензій його, що йшли в розріз із політикою уряду, з'явився валуївський циркуляр 1863 року.

Усвідомлення сепаратистичних тенденцій, політичне їх забарвлення, особливо помітне було в «Правобережців», бо на правому березі Українцям давали приклад Поляки, там же відбувалися польські повстання.

У Києві, де першу громаду заложили студенти з Правобережної України, як правдиво вказує О. Левицький, більше ніж де гостро відчувався демократичний дух і настрої, ворожість до панства та стремління до опрощення (у одязі, поводженні), що було зовнішньою ознакою принципової ворожисті до панства. Менше панував такий настрої у лівобережних громадах, де молода інтелігенція сама походила з панства й не мала рації дуже гостро виступати проти батьків. Інша річ у Києві і на Правобережжі, де панство (польське) було дуже активне й цілком вороже до українства³⁾. Ця його акція мусіла була викликати рівноважну протиакцію з боку демократичної інтелігенції.

П. Куліш, який, на чолі з верхівкою тодішнього українофільства взяв у «Основі» курс на примирення з панством, відвідавши Київ р. 1860—62 переконався, що демократичний настрої бере тут гору, й навіть написав для «Вістника Ю.-З. й Зап. Рос.» (1862) статтю в примиренському тоні—проти «диких тенденцій» молоді, цих «ультра-українофілів»⁴⁾.

люційна діяльність Носа, Андрущевка. ¹⁾ Про це див. М. Слабченко *op. cit.*, сс. 28—29.

²⁾ Див. про це в ст. В. Антоновича, виданій К. М. Мельник-Антоновичевою. „Україна“, 1928, кв. 6, сс. 50—66. ³⁾ О. Левицький. „Українофиламъ“ (Невідомий твір П. Куліша). „Зап. Укр. Наук. Т-ва в Києві“, 1911, кв. VIII, с. 66. ⁴⁾ *Ibid.*, сс. 69—87.

Отже гадаємо, що реакціонери мали певну рацію, коли по-прікали українофілів за зв'язок їхнього руху з польським. Перебільшенням з їхнього боку було називати український рух польською інтригою, але правдиво те, що українська партія методи роботи запозичала в Поляків,—тим більше, що до українського табору прилучилися деякі місцеві Поляки. «Устраивая школы—каже Веледницький—они (українофіли) стремились показать, выставить перед народом, что он только от них одних может ждать благ. Они следовали в этом случае примеру своих предшественников—Поляков, которые в 60 г. научали юношество разным наукам, не только наукам полонизованным»¹⁾).

В. Міяковський з повною підставою довів організаційний зв'язок українських громад з польськими формами громадських організацій²⁾).

Наявність на Україні сепаратистичних і соціально-революційних тенденцій, подібних до «Молодой Росії», в молодому поколінні стверджував і Драгоманов. Вони, на його думку, позначаються в поезіях Шевченка та з деяких пісень молодших поетів, як напр., Анат. Свидницького «В полі доля стояла», «Вже більше літ двісті як козак в неволі» та Чубинського «Ще не вмерла Україна».

«Друге діло,—каже М. Драгоманов,—наскільки ті тенденції були глибокі й сурйозні в українській молодіжі, наскільки з поезій і пісень переходили в прозу?» Маса молоді поділяла ідеї «Отзыва изъ Кіева», а Чубинський пізніше (в «Трудах») так гостро виступив проти невеликоруського елемента (найбільше польського) в краю, що Драгоманов при всьому своєму «москвофільстві» мусів полемізувати з ним у «Вѣстникѣ Евр.», 1875 р. (іюль).

У всіх закидах на українство, як бачимо, було чимало правди. Менше винні були, розуміється, ті особи (проводирі), що об'єднувалися в Київську Громаду, хоч і їх діяльність чимало сприяла сепаратизму й по суті була протипанською, протипоміщицькою. Обвинувачення в бунтівницьких замислах кидало тінь на Київську Громаду,—і якраз у той момент, коли подібна агітація не мала жадного кредиту в освіченому суспільстві. Навіть Бакунін (не кажучи вже про Герцена) відмежувався від плятформи «Молодой Россії». Отож Київська Громада змушена була зробити тактичний крок, яким і був «Отзывъ изъ Кіева». Підписали його і ті, хто щиро годився на цілком культурницьку лінію громадської роботи і ті хто вважав за потрібне тимчасово відступити від ширших завдань і нарешті ті, хто, не погоджуючись зі змістом «Отзыва», вважав його тільки за ширму, яка відхилить неминучий удар по українству з боку уряду.

Оцінюючи «Отзывъ изъ Кіева» в «Австро-Рус. Споминах», Дра-

¹⁾ Од. Краєв. Іст. Арх. Арх. од. ген. - губ 1879, справи № 171—172. ²⁾ Назв. праця.

гоманов каже, що платформа його авторів випливає з «консервативного безполітичного народовства», в той час як програма «Молодой России» витікає з народництва соціально-революційного. Ідеології Кирило-Мет. Т-ва він надає більшого громадського значення, знецінюючи при цьому вагу отсього нового виступу українських культурників 60 рр.¹⁾

У виразному осуді Драгоманова є безперечна доля правди, бо він має на увазі верхівку тодішнього українства, що, як ми казали, до певної міри зріклася свого проводирства в мужицькому русі. Але ж Драгоманов зовсім не торкнувся тих глибоких соціально-економічних підстав, що зумовили процес розвитку нашого «українофільства».

Щодо самого М. Драгоманова, то більшу солідарність з «Молодой Россией» виявив він уже тоді, коли писав свої спомини,—у ті ж часи він очевидно був далекий від того, щоб приймати ідеологію цього гуртка революціонерів.

Для нього, що звик до діяльності в легальних рямцях, не могли підходити таємна конспірація й пропаганда, як методи революційної боротьби. Критика сучасного соціального ладу, націоналізація землі, соціалізм,—все це були ідеї, над якими Драгоманов пізніше щільно працював і які постарався розв'язати для себе. Але для нього, теоретика складом думки, соціалізм був тоді тільки в далекій перспективі. І Герцен і Чернишевський висловлювали ідею народнього повстання, як щось дуже далеке. «Молодая Россия» поставила це питання руба,—зараз! Постепеновець Драгоманов так ставити питання не міг, і йому була ближчою думка авторів «Отзыва изъ Кіева», за якою освічене громадянство «не в праве навязувать огромному большинству народа, пользуясь его неразвитостью и вытекающею изъ нея безграмотностью, какую бы то ни было теорию взятую а priori». Найперше треба дати народові змогу «образоваться, сознать себя, свои нужды»²⁾.

Цим шляхом Драгоманов і пішов, але всупереч авторам «Отзыва» він якраз «вдавался в политические и социальные толки», випробувавши всі легальні засоби, працюючи в рямцях поліційного ладу, який так ненавиділа революційна молодь. Драгоманов виявив себе в цій своїй позиції, як статочний діяч старого покоління, бо поставив собі завдання, виходячи з меж дозволеного, розсувати вузькі рямці цього дозволеного.

Ще до вступу в Громаду він працював у подільській недільній школі, що була ареною діяльності головним чином лівобережців. У научанні вживав він української мови тільки як підготовчого до російського засобу й дбав про поширення розумового розвитку

¹⁾ Австро-рус. спом., сс. 308, 316. ²⁾ „Совр. Лѣтопись“, 1862, № 48, с. 3.

учнів, не обмежуючись письмом¹⁾. У Київській Громаді він узяв участь у роботі комітету для редагування популярних книжок²⁾.

М. Павлик підкреслював зв'язок ідеології М. Драгоманова з кирило-методіївцями, заперечуючи гадки висловлені Б. Кистяківським³⁾. Робота його, коли шукати в ній українських основ, ішла наче б то не по лінії київського гуртка 60, а громади 40 років, близької до соціалізму (утопійного), дальшої від угодовства супроти уряду, перейнятої федеральними слов'янофільськими ідеями, цілком невдоволеної зі status quo в Росії.

Можна було б гадати, що федеральні ідеї, речником яких був Драгоманов усе життя, перейняв він від громади 40 років, через Костомарова, наукові розправи якого «Мысли о федеративномъ началѣ древней Руси» и «Двѣ русскія народности» («Основа»⁴⁾), як свідчить П. Житецький, у 60 рр. справляли велике враження на наших шестидесятників⁵⁾. Засвоївши цю ідейну спадщину, Драгоманов поновив її новим змістом, підшукавши нове обґрунтування,—озброєний досягненнями європейської науки (Прудон) і знанням історичної минувшини та сучасного життя Європи.

Але ж така еволюційна схема мало правдоподібна, коли б ми хтіли прикласти її до Драгоманова. Молодий учений замало був зв'язаний з ідеологією й ідейними традиціями, спадщиною попередніх поколінь української інтелігенції. Європейська наука, її досягнення, важили для нього далеко більше ніж традиції українства. Ось чому, на нашу думку, не можна пристати до погляду М. Павлика: правдивіше буде виводити провідні ідеї Драгоманова не з українських, а безпосередньо з західньо-європейських джерел і таким чином тлумачити процес розвитку української громадської думки не як еволюційний, а діалектичний.

Зближуючись з українофільством, Драгоманов у той час ще не в великій мірі перейнятий був його ідеологією. Штовхала його в бік українства та опозиція до польського елемента в краю, якою перейнята була українофільська партія. Його обходили «руские» інтереси в «Ю.-З. Крає»—супроти польських зазіхань на цей край. Як це вже досить докладно з'ясував Д. Заславський⁶⁾, М. Драгоманов у 60 роках все ж таки мало чим різниться від звичайного російського ліберала. Він майже цілком перейнятий духовними інтересами більшості освіченого російського суспільства, очами

¹⁾ Міяковський, цит. стаття, с. 135; С. Глушко. Драгоманов і недільні школи, „Україна“, 1924, кн. 4, сс. 35—42. ²⁾ Австро-руські спомини, с. 26 далі. ³⁾ М. Павлик, Михайло Драгоманів як політик, Льв., 1911. ⁴⁾ Про ці статті Костомарова див. спеціальну статтю проф. Ол. Грушевського, Історичні статті Костомарова в „Основі“. „Україна“, 1928, кн. 1, сс. 73—90. ⁵⁾ П. Житецький. З історії київської української громади, „Зап. Н. Т-ва ім. Ш-ка“, 1913, кн. IV (т. CXVI), с. 181. ⁶⁾ Д. Заславський, М. П. Драгоманов. Критико-біогр. очерк., К., 1924, розділ 2.

цього ліберального суспільства дивиться на події в суспільному житті, а поділяючи час між наукою й публіцистикою тримається однакової з ліберальним суспільством тактики і супроти уряду і супроти революційних змагань молодих поколінь.

У другій половині 60 років владарями думки освіченого суспільства, статочних академічних кіл були — газета «Спб. Вѣдомости», видавана Коршем, і журнал «Вѣстникъ Европы», що з року 1866 почав виходити за редакцією М. Стасюлевича.

У першому з цих органів друку виступали такі особи як М. Костомаров, К. Кавелін, О. Кошельов, А. Градовський¹⁾. У другому — земські діячі Колюпанов і Н. Крузе, потім — А. Головачев, К. Арсеньєв, на початку 70 років — О. М. Пипін.

Програма «Вѣстника Европы» ставила у Росії гасло про перехід до кращих правових форм через вплив на уряд і державне життя освіченіших і врівноваженіших суспільних елементів. Журнал обстоював судову й земську реформу, вважаючи, що ступнево, без революційних заколотів, можна встановити в Росії лад, за якого громадянство здобуде собі, а потім і народові, право і змогу взяти участь у керуванні державою й тим обмежить адміністративну сваволю. Річ зрозуміла, що кола, які трималися такої програми, мусіли були негативно ставитися до таких фактів, як замах Каракозова. Вплив на уряд теористичними актами в корені суперечив тактиці перетворення ладу без «великих потрясеній»: створювався небажаний антагонізм між державною владою й суспільством. М. Драгоманов, співробітник «Спб. Вѣдомостей» і «Вѣстника Европы», цілком поділяв тактику того суспільного угруповання, що гуртувалося навколо цих і інших ліберальних журналів. До вчинку Каракозова Драгоманов, як і всі освічені інтелігенти його кола, ставився негативно²⁾. До революційно настроєних угруповань він і пізніше ставився з висока і наприклад у статті «Восточная политика Германіи и обрусение» (1871 р.) досить недвозначно відмежовується од «наших красных».

У названих часописах було надруковано чимало статей, що науково обґрунтовували адміністративні й інші реформи. М. Драгоманов, людина тоді по-європейському освічена, чимало сил віддав отсій праці. У такому напрямі він писав багато передових статей, дописів, фейлетонів, тощо — на різні теми у «Спб. Вѣд.» і «Вѣстникъ Европы». Але ж він поволі вростав в український ґрунт, з українофільським гуртком зближувався і після 1863 р.³⁾ і цим пояснюється, чому, пишучи про земське самоуправління, тощо, він не забував і «місцевих» інтересів. У низці статей він торкається

¹⁾ З р. 1873-го — ліберал. ²⁾ Зі згадки про Каракозова (у Автобіографії) видно, що Драгоманов ставився до замаху без усякого співчуття (див. с. 346). ³⁾ Автобіографія, с. 344.

питання про місцевий елемент у освіті («Земство и мѣстный элементъ въ обученіи», тощо), на ґрунті питань початкової освіти входить у конфлікт з Ширинським-Шіхматовим (р. 1866)¹⁾, обережно проводить у своїх статтях федеральні ідеї і за все це здобуває собі славу ідеолога українського сепаратизму.

Суспільна позиція Стасюлевича—річ не нова. Аналогічні ідеї висловлював ще раніш Кавелін. Драгоманов, як і багато інших ліберальних діячів, в тому напрямку працював і до своїх виступів у «В. Е.» і «Спб. Вѣд.». Він готовий був підтримувати все, що йому здавалося кращим в уряді й адміністрації Росії,—всіх урядових осіб і всі урядові заходи, що хоч трохи давали простір для розвитку суспільства. Виходячи з таких міркувань, він р. 1860 полемізував з Добролюбовим з-за Пірогова, р. 1861 виголосив промову на Піроговському банкеті, а пізніше, наприкінці 60 і на початку 70 рр., боровся з запровадженням клясичної освіти по школах.—Одно слово йшов він пліч-о-пліч з усім поступовим громадянством. Ту ж саму тактику яскраво виявив він навіть там, де цього можна було найменше сподіватися—у наукових розвідках з стародавньої історії: «Государственныя реформы Діоклеціана и Константина Великого», «Императоръ Тиберій (1864 р.)», «Вопросъ объ историческомъ значеніи римской имперіи и Тацитъ» (1869). У цих працях він сполучав наукову ерудицію з талантом публіциста і найбільше цікавився реформами, чинниками прогресу в історії, цебто тим самим, що хвилювало освічені кола тогочасного громадянства.

Р. 1869, М. Драгоманов був у складі київської Старої Громади. У цій Громаді ми бачимо людей старшого віку, переважно вчених (Лисенко, Антонович, П. Житецький. Ір. Житецький, Беренштам, М. Старицький і інші), різних поглядів²⁾. Об'єднувалися вони на ґрунті наукової, науково-просвітньої культурної роботи і в цьому продовжували традиції Громади початку 60 років. Аполітичні народовецькі, культурні традиції, як знаємо, були вже дуже давні на українському ґрунті. Старше покоління української інтелігенції не складало одначе суцільної маси. З виказів Курицина відомо, що крім організованої Старої Громади існувала ще група «гетьманців», яких пізніше, коли з'явилася лівіша «Молода Громада», почали вважати за «відсталих ретроградів». До групи «гетьманців», як повідомляв Курицин, належать такі особи, як Кочубей³⁾. Річ ясна, що мова йде про Українців-сепаратистів, справжню українську февдальну аристократію, що мріяла про повернення ста-

1) Ibid, с. 346. 2) Див. „Сводъ показаній, данныхъ нѣкоторыми изъ арестованныхъ по дѣламъ о государственныхъ преступленіяхъ“, „Былое“, 1907, № 6/18, Список членів подав П. Житецький, оп. cit, „Україна“, 1928, кн. 1, с. 125.
3) Од. Краев Іст. Арх. Цитована справа, № 172.

рих часів Гетьманщини, створення нової самостійної української держави.

Інша особа, В. Г. Велєдницький, у своїх виказах теж цілком виразно, говорить про сепаратизм групи українофілів, що її він іменує «українофілами-націоналістами».

Целью партии было распространение и утверждение в Малороссии понятий об особности, самостоятельности Украины, которая по характеру способности ее населения стоит гораздо выше Москвы (Великороссии), которая, т. е. Москва, некогда путем обмана присоединила к себе Украину и донныне держит ее в «московской неволе». Отсюда ненависть к монархии вообще и противопоставление ей республики, свободных союзов общин,—якобы в древние времена бывших в Малороссии и распространение ненависти в частности к русскому правительству, к царизму, угнетающих свободную Украину. Такие понятия распространялись в молодежи, а она старалась такие понятия проводить в народ, исключительно по селам. Так шла пропаганда украинофильства. Как Москва — представительница традиций православия, преданности царю-батюшке, уважения к семейному очагу, поэтому издавна украинофилы симпатизировали всем противоположным учениям, как в фокусе сосредоточивавшимся в нигилизме, в том старом нигилизме 60-х г. коего представителями в литературе были Чернышевский, Писарев, Добролюбов, нигилизме, так сказать, не перешедшем еще на политическую почву. Таким образом украинофилы проводили свои мысли явно — в печати и тайно посредством соответственных собеседований с народом, с которым являлись, надевая национальный костюм. Когда впоследствии я заметил Ф. К. Волкову о бессодержательности украинофильства и об отсутствии у украинофилов целей. — то он возразил, что мое мнение — несправедливое и что у них есть ясно-сознанная цель — сепаратизм⁴⁾.

Пишучи все це, Велєдницький виявив неточну поінформованість в українських справах: він обвинувачує в сепаратизмі Громаду другої половини 70 років, яка якраз у цьому була менше винна, ніж громада кінця 60—поч. 70 років і нарівні ставить людей різних поглядів: Драгоманов, Зібер, Вовк, Старицький, Чубинський.

Свідчення Велєдницького важливе для нас не так фактичними даними, як тим, що ренеґат революційного руху правильно одмічає настрої української партії. Одні з її представників ідеалізували Гетьманщину, як вособлення самостійної України, другі, маючи на увазі сучасні течії в соціальних науках, шукали в ній ще її взірців ідеального життя—з народоправством і комуністичним устроєм, треті—удавалися до історії для potwierдження культурної окремішности України, тепер утраченої.

У цілому можна погодитись із зформульованим уже підсумком, що «основні точки в світогляді старогромадян були: автономія України, широкі демократичні свободи, широке самоврядування, західництво, добробут і культура українського селянства, студію-

⁴⁾ Та сама справа.

вання його в теперішніх обставинах і в умовах минувшини й т. п.»¹⁾.

Очевидно так само, як у одеській, у київській Старій Громаді панував культ української науки й ідея прогресу. Д. Овсяніко-Куліковський розповідає, що, сам перейнятий культом науки, у одеській Громаді того часу він знайшов найвідповідніше своїм духовним інтересам середовище, яке цілком задовольняло його²⁾.

Драгоманов, тодішні інтереси якого багато де в чому схожі були з інтересами Д. Овсяніко-Куліковського, так саме як і він мусів був поставитися до київської Старої Громади.

Вступивши до Громади р. 1869 Драгоманов з головою поринув у наукову й журнальну та газетну працю, вивчав український фольклор і, розуміється, був зовсім далекий від тенденцій політичного сепаратизму. Він скорше продовжував традиції «космополітів», що в 60 роках виявилися напр. у пісні «Вже більше літ двісті». Разом з Антоновичем, П. Житецьким та іншими працював він над розвитком української науки й брав потім участь у роботі Київського Відділу Рус. Геогр. О-ва (1873—1876).

Ця культурна робота Старої Громади знаходила собі прихильників і в молодому поколінні. Сам М. Драгоманов каже, що з студентів історично-філологічного факультету зложився був гурток «Словарників». Було ще й два інших гуртки—радикали (соціялісти) й «община», що займала середню позицію між радикалами й словарниками³⁾.

Для нас тепер уже цілком ясно, що українство кінця 60 і поч. 70 років не обмежувалося вже на тих мирних культурницьких завданнях, що їх ставила собі українофільська верхівка попередніх часів, яка в цілому цілком задовольнялася своєю скромною ролюю й непоказаною на око питомою вагою в «загальноросійському масштабі».

Така організація як Київський Відділ Рус. Геогр. О-ва була не звичайним науковим т-вом, а цитаделю українства, що охоче розчиняла свої двері тільки тим, хто співчував українській ідеології. Відділ був тільки дуже зручним для Старої Громади легальним знаряддям для культурної роботи активного українського народництва. Деякий час він служив для українства оборонною ширмою від нападів ворогів⁴⁾.

¹⁾ М. Є. Слабченко, Матер. до економ.-соц. істор. України, т. II, 1927, с. 91.

²⁾ Д. П. Овсяніко-Куліковський, Воспоминания, 1923, с. 23. ³⁾ Австро-р. спом., с. 218. ⁴⁾ Робота київського відділу 12 квітня 1875-го р. викликала формальний донос Юзефовича, що закидав заправилам відділу сепаратизм, протнурядові замисли й між іншим замкнутість організації: відділ забалотировав учених неукраїнської орієнтації. Див. М. Яворський, Емський акт 1876 р., „Прапор Марксизму“, 1928, № 1, сс. 106—110. Революційною організацією відділ безперечно не був.

Підсумовуючи дані про роботу української партії в тому часі, історик того періоду каже: «Українофільство входило в усі майже тогочасні не тільки революційні, але й взагалі поступові течії громадського руху на Україні, воно виявляло свою активність як ніколи дотепер, у всіх майже проявах поступовости в тогочасному житті. Воно врешті, із свого боку й використовувало настільки вперто всі засоби для зміцнення своєї гегемонії над усім тогочасним громадським рухом на Україні, що навіть такі офіційні акти, як київський перепис 1874 року, намагалося використати для своєї мети, а саме вчинити перепис офіційним підсумкам національно-українського елемента в м. Києві»¹⁾.

Акція українофільства була так помітна й робота його, напр., підчас перепису так впадала в очі, що «Кієвлянинъ» р. 1874 розпочав з приводу нього кампанію проти українофільства²⁾.

Агітаційна робота українофільства в народі почала була набирати широких розмірів: у рр. 1874—6 популярної літератури розійшлося 81000 примірників³⁾.

Були то часи, коли на заході провадив уже діяльну роботу К. Маркс і коли перенесли свою діяльність закордон російські емігранти П. Лавров і Бакунін. Київська молодь (як і столична) почала захоплюватися читанням праць економічного змісту, як «Політична економія» Д. С. Мілля і його ж «Про утилітаризм», «Историческія письма» П. Лаврова, 1-ий том творів Лясаля, зокрема його «Азбукой соціальних наук», «Положеніє рабочего класса въ Россіи» Флеровського⁴⁾. По університетах у рр. 1868—69 пройшла хвиля студенських заколотів (вимоги самоуправління, каси, їдальні...), які докотилися й до Києва.

У цілому можна сказати, що університетські міста були немов би копією Цюріху, де боролися лавристи, що проповідували соціальну революцію, але найперше натискали на культуру й освіту мас,—з бакуністами, що стояли за негайне повстання, пропонували викликати заколоти, бунти, як прелюдію близької революції.

З проклямаціями до російського студентства звертається Бакунін, закликаючи навіть кидати університети, академії й школи і йти служити народові та готуватися до боротьби, а Нечаєв кличе руйнувати суспільний лад, уґрунтовує теорію тероризму⁵⁾.

¹⁾ М. Яворський, *op. cit.*, „Прап. Маркс“, 1928, № 1 (2), с. 105. ²⁾ Відповідь Драгоманова на ці й інші нападки див. у його статті „Последняя метаморфоза редактора „Кієвлянина“, „Кієвськ. Телегр.“ 13 травня 1874, № 53. Про перепис 1874-го р. див. статтю С. Шамрая, „Київський одноденний перепис 1874-го року. „Київ та його околиця“, 1926. ³⁾ М. Яворський, *op. cit.*, „Прап. Маркс“, 1928, № 1(2), с. 96. ⁴⁾ Вл. Дебогорій Мокрієвичъ. Воспоминания, Спб., 1906, сс. 74, 77. ⁵⁾ Докладно про це див.: Б. Б. Глянскій, Революційный періодъ Русской исторіи (1861—1881). Историческіе очерки, ч. I. СПб, 1913, розділ XV, XVI.

Бунтарський рух мав великий ґрунт у революціонерів-народників на Україні. Драгоманов у «Австро-руських спом.» каже: «Зелена молодіж та романтичні натури виносили з творів Костомарова і його школи власне ідеалізацію «безгосударственности», «удѣльно-вѣчевого уклада», козацтва, гайдамацтва, і коли не переходили в табор бунтарів і анархістів «Молодой Россіи» й Бакуніна, то зоставались навѣки свого роду мілленаристами». Зріліші люди, холодніші натури нічого не виносили з творів Костомарова¹⁾.

Навіть більше—такі твори, як Костомарова «Бунт Стеньки Разина», Мордовця «Гайдамаччина» були настольними книгами великоруських бунтарів²⁾. В уформуванні бунтарської ідеології Україна відіграла певну роль.

Курицин у своєму виказі, кажучи про українофільську партію, зауважує, що найяскравіші фанатики соціалізму (Стефанович, Лизогуб, Кравцов, Волховський, Кабеліц, Малинка, Брешковська, Ковалевська і багато інших) раніш були українофілами, а вже потім стали соціалістами. Він свідчить, що багато з соціалістів визнавали, що з українофілів виходять прегарні соціалісти³⁾.

Не менший ґрунт був на Україні і для пропагандистів нової формації, що в основу своєї роботи (як Лавров) покладали культурну роботу, «Целью українофілов каже Веледницький, была тоже революція, но только посредством слова и пера»⁴⁾ Ця характеристика стосується представників Старої Громади, але і серед молоді було чимало прихильників отакої тактики.

Студентські організації, спроби влаштування кас, їдалень, розпочалися в Києві під впливом руху петербурзького студентства. В. Дебогорій-Мокрієвич ставить їх у зв'язок з переходом до Київського Університету, р. 1868—9, студентів, виключених з Петербурзького університету й Медико-Хірургічної Академії⁵⁾.

Київський університет на початку 70 років заражений був новими ідеями, для яких, як бачимо, був на Україні добрий ґрунт.— М. Зібер, перший на Україні і навіть у цілій Росії марксист, як свідчить М. Драгоманов, ще р. 1870 читав у студентських гуртках реферати про «Капітал» Маркса⁶⁾.

«Кореннымъ зломъ существующаго строя, — пише Дебогорій-Мокрієвичъ, згадуючи студентські роки, — являлась личная собственность, поэтому наш основной принципъ былъ отрицаніе личной собственности».

¹⁾ Сс. 313—314. Про вражіння від статей Костомарова порівняй свідчення Юзефовича. Див. М. Яворський, *op. cit.* „Прап. Маркс.“, 1928, № 1 (2), с. 97.
²⁾ М. Грушевський, *op. cit.*, с. 48. ³⁾ Од. Кр. Іст. Арх., цит. справа, сс. 61—62.
⁴⁾ Та сама справа. ⁵⁾ В. Дебогорій-Мокрієвичъ, *Воспоминанія*, Спб., 1906, с. 36.
⁶⁾ Автоб., с. 351 Про М. Зібера див. вст. статтю М. Є. Слабченка у вид. його „Очерков первобытной культуры“, Од., 1923; правдивіше, здається, говорити про Зібера, як про популяри-ара марксизму.

Наприкінці 60 років по Україні поширена була ідея сільсько-господарчих артелів (комун) американського типу.

Переважно це були організації мирного типу: мали на увазі заводити мирні землеробські поселення. Але потім прийшло до надання комунам пропагандистських і бунтарських завдань. В. Дебогорій-Мокрієвич вважає за ознаку тої комуні, в якій він брав участь, не тільки вплив на суспільство прикладом, але й пропаганду словом.

Бажаючи поєднати теорію з практикою, студенти організовували комуні й майстерні і вважали за обов'язкову й фізичну працю для всіх її членів¹⁾. У виказах Веледницького говориться і про українську комуну на помешканні Вовка, комуну, яка нагадує собою описану Дебогорієм-Мокрієвичем і була так само слабо й вільно організована та розагітувала своїх членів для роботи в «народі» і, може, йшла ще й далі, маючи на увазі бунти.

У тих самих виказах можна знайти вказівки на безвірництво серед українофілів (те ж говорить Дебогорій-Мокрієвич про студентство того часу взагалі), про вільні погляди їх на сім'ю й шлюб, про агітацію їх серед селянства й робітництва (Городищенський завод, Деражненський та інші). Все це стосується рр. 1873—74²⁾. Дебогорій-Мокрієвич розповідає про гурток київських чайковців, 1871 р., що мав зносини з аналогічним петербурзьким³⁾. Р. 1873 діяльність цього гуртка провадилася в тому ж пропагандистському напрямі, що і раніш, але до творів Лясаля й «Азбуки Соціяльнихъ наукъ» тощо. додано було ще й «Капітал» Маркса. Пропаганду провадили серед інтелігенції й робітництва, при чому розповсюджували бунтарські брошури⁴⁾. Наука для чайковців складала все, в той час як київська комунa вважала, що тільки практика, життя зможе розв'язати найскладніші проблеми⁵⁾. Розповідаючи про київських пропагандистів і бунтарів, Дебогорій-Мокрієвич каже, що, пішовши в наряд, ті і другі мало чим різнилися між собою на практиці, бо бунтівницьку програму нелегко було перевести в життя⁶⁾.

Український націоналізм,—з погляду нових ідей, що панували серед молоді,—мусів був видаватися чимсь несвоєчасним, застарілим і ми бачимо, що низка українофілів переходить у табор російських революціонерів для боротьби зі спільним ворогом.

Для нас тепер дедалі більше прояснюється той основний стрижень, на якому нарастали всі ті громадські угруповання і революційні настрої серед інтелігенції, що мали місце на Україні напри-

1) Воспоминання, сс. 71, 74. 2) Врешті Хв. Вовк одсуває існування київської укр. комуні на пізніший час. Див. „Сводъ показаній о гос. преступл.“, „Былое“, 1907, кн. VI. 3) Воспоминання, с. 75. 4) Воспоминання, с. 111. 5) С. 114. 6) Сс. 127—128.

кінці 60 і в 70 роки. Питання української мови, української національної культури не у всіх громадських течіях того часу править за важливий момент у роботі. «Молода Громада» розглядає це питання як другорядне, а російські революційні діячі (як К. Брешко-Брешковська) на українську мову дивляться тільки як на знаряддя, що допомагає в роботі серед місцевого населення. Цей факт аж ніяк не свідчить про те, що тогочасний громадський рух не може претендувати на назву українського,—хоч би приміром у тих випадках, де не маємо жадних натяків на специфічно національні стремління. Адже стрижнем, до якого сходяться всі нитки громадських рухів є тогочасні економічні стосунки й розгалуження соціальних верств, на Україні, яке в пореформні часи, наприкінці 60 і в 70 роках виявилось в класовій диференціації українського села. Припадає воно якраз найбільше на 70 роки, коли на селі «виплутається своя буржуазія та свій пролетаріят»¹⁾. У цілому українському історичному процесі національні стремління відіграють свою роль складника, який то виступає наперед, то сходиться на нівець, оскільки зубожене село питання культури ставить на другий плян, наперед виставляючи важливіше питання нації—що «половина нас в золоті купається, а половина в грязі тоне»,—проблему, як зробити, «аби людям неважко було на світі жити».

Цю велику проблему ставило село і новонароджений сільський і міський пролетаріят. Життя ж намічало розв'язання її в мирний або революційний спосіб: селянство сподівалося або на царську ласку, або йшло на бунти. Буржуазія, велика й дрібна, сподівалася або мирних реформ, або розчарувалася в мирних способах.

Інтелігенція на Україні, коли вона йшла дорогою лібералізму, роздумувала над комунами американського типу, фаланстерами й соціалістичними ідеалами, займалася пропагандою або бунтувала не лише штучно застосувала привезені з закордону теорії, але в дійсності давала оформлення тим ідеям, які народжувалися в гущі життя народу і тих дрібно-буржуазних верств, що виступали на кін історії. Студентський професійний рух, рух різночинної інтелігенції, ґрунтувався на дійсних потребах збіднілого студентства. Це ж середовище являло собою найбільше сприятливий для поширення соціалізму елемент, бо «засвоїти науку, що відкидала особисту власність найлегше було тому, в кого власности не було і хто володів до того ж відповідним розумовим і моральним розвитком»²⁾. Коли молоде покоління шукало розв'язання соціальних проблем в «общині» й само влаштувало комуни, що, відомо, жадних практич-

¹⁾ М. Слабченко, *op. cit.*, с. 10—11. ²⁾ М. Покровський, *Русская история*, т. IV с. 172.

них наслідків для розв'язання життєвих проблем не дали,—то це не просто теоретична помилка народницького соціалізму. Суспільне середовище, що мало реальний ґрунт для переведення в життя комун, було те ж студентство,—але не тодішній пролетаріят і індивідуалісти-селяни¹⁾. Політичні традиції штовхали студентство до того, щоб, дбаючи про свої власні інтереси, заразом брати участь і в революційному русі поза школою—«Молода думка шукала виходу в двох напрямках—чисто студентському рухові й революційних угрупованнях. Один рух підтримував другий, і часто траплялось, що почавшись в напрямку чисто студентських потреб, рух виливався в революційний»²⁾).

Весь цей процес революціонізації суспільства, в тому числі й кивського, революціонізації поглядів, що торкнулася найперше молоді, М. Драгоманов міг спостерігати в Києві тільки до р. 1871, коли він поїхав у відрядження закордон. Він зразу ж відповів повним співчуттям стремлінню молоді до самоосвіти, кликав до заглибленого вивчення соціально-економічних наук, але не співчував політичній роботі студентства. З «Автобіографії» видно, що Драгоманов негативно ставився до нечаївців.

Нечаївці, — писав він, — підбивали студентів домагатися корпораційних прав і закладів: кас, зборів, столових. Маючи земляків і приятелів серед студентів, я, хоть і радувався, що пробудився рух серед молоді після сну, що заволодів нею після 1863 р., та старався усяко противудіяти студентському політиканству, як зовсім безплідному. Я радив студентам ніяких демонстрацій не робити, ні за які корпорації петицій не подавати (бо з того не вийшло би нічого, окрім ні на що непотрібних виключок і висилок), а просто устроїти собі кружки і корпорації і при тому головно для самообразования і для студій своєї батьківщини (по провінціям). Узагалі ж я радив студентам дивитися на себе не як на діячів, а як на приготовляючихся до діяльності, і доти не вважав для студентів корисним братись за якунебудь суспільну працю, окрім проб навчання робітників у маленьких школах (по konieczности, тайних).

Далі радів Драгоманов, що деякі студенти послухали його ради й утворили гуртки з освітнім завданням і сумує, що все ж таки частина студентства пішла іншими шляхами³⁾.

З цих споминів М. Драгоманова видно, як значно різнилися його лінія громадської роботи від тактики тодішньої революційної молоді. Ця молодь на перше місце ставила боротьбу й служіння народові та на заклик проклямацій кидала університети (так зробив, напр., В. Дебогорій-Мокрієвич), а М. Драгоманов радив тільки вчитися й учити інших. Молодь прагнула боротьби, йшла на пропаганду, мріяла про негайну соціальну революцію,—він застерігав її від політиканства. Молодь йшла на змови й конспірації,—він до крайности обмежував конспіративні методи. Молодь домагалася корпора-

¹⁾ Ibid., сс. 171 — 172. ²⁾ М. Слабченко, *op. cit.*, с. 46. ³⁾ Автобіограф., сс. 350—351.

тивних прав, навіть коли це було явно непотрібно (напр., організація студентської бібліотеки, про яку розповідає В. Дебогорій-Мокрієвич) і почала йти у комуни.— Драгоманов рішуче протривить цьому. Нарешті молодь холоне до національного питання, М. Драгоманов радить їй готуватися до студювання батьківщини (по провінціях). На цьому ґрунті вийшла в нього навіть суперечка з молоддю: коли прочитав він студентам реферат про стан жінки в українській народній сім'ї, петербурзький делегат став докоряти професорові, що той говорить про Україну, як про щось осібне, а тепер, мовляв, іде справа «о соединении сил для борьбы с общим врагом»¹⁾. Цю сутичку М. Драгоманов уважав за початок своїх суперечок із великоруськими революційними централістами й великоруськими «якобінцями». Але можна сказати більше: М. Драгоманов розійшовся з громадсько-політичною тактикою всього тодішнього передового молодого покоління. Він залишився в таборі ліберального суспільства, яке так само неприхильно ставилося до пропагандистських і бунтарських метод боротьби з урядом й зовсім недвозначно виявляло це в ліберальній пресі. Тільки один легальний орган друку «Отечественные Записки» інколи боронив «агітаторів» від нападок, стоячи на соціалістичних позиціях²⁾. Драгоманов писав тоді не в цьому журналі, а в ліберальних і помірковано-ліберальних часописах, як «Вѣстникъ Евр.», «Спб. Вѣд.», і в них розвивав свої власні думки, теоретично обґрунтовуючи свої позиції. Він впливав на суспільство, апелював до лібералів різних відтінків, відриваючи час від наукових студій для роботи громадсько-публіцистичної.

II.

Ми не будемо спинятися на всіх статтях, що їх видрукував М. Драгоманов наприкінці 60 та на поч. 70 років. — Спинимось довше на одній ґрунтовній публіцистичній його студії—«Восточная политика Германіи и обрусеніе», написаній у Гайдельберзі року 1871, вперше надрукованій в «Вѣстн. Евр.», 1872 р. (февр., март., апр. и май)³⁾. Вміщена в легальному журналі, студія ця, розуміється, не відбиває вповні тодішніх теоретичних поглядів М. Драгоманова, але вона досить повно виявляє загальну його громадсько-політичну тактику, та й сама, як твір публіцистичний, є яскравим проявом цієї тактики.

¹⁾ Автобіогр., сс. 351. ²⁾ Див. статтю М. Михайловського в „Отеч. Зап.“, 1872, № 5, с. 69. ³⁾ Передрук див. у кн. Политическія сочиненія. Подъ редакціей проф. П. А. Гревса и Б. А. Кистяковскаго, т. I. Центръ и Окраины, Москва, 1908, сс. 1—216. Вржіння свої про Німеччину Драгоманов докладно розповів у листі до М. М. Шульженка. Див. М. Добровольский, До первісної ідеології М. П. Драгоманова, „Зап. Іст.-Філ. Відділу ВУАН, кн. VII—VIII, сс. 385—398.

Обстоюючи принцип децентралізації, супроти пануючої політики централізації, М. Драгоманов постарався довести, що централізаційна політична лінія (обрусительство) уряду й того суспільства, що цю лінію підтримує, є і невігодною для самого уряду й Росії, навіть більше—шкідливою й згубною. Ось як підсумовує сам Драгоманов зміст і ідею своєї студії:

Точкою виходу мого була думка, що після сполучення Італії, упадку Наполеона, сполучення Германії, слідує історичний момент мусить бути—упадок Турції та абсолютизма Росії. Той процес,—котрий можна назвати емансипацією Слав'ян,—усложняється тим, що германська раса йде на Восток, де намагає панувати над Слав'янами. Російський абсолютизм, на котрий многи у слов'янстві дивляться як на освободителя і конкурента войовничому германізму, є власне свідомий і несвідомий союзник остатнього—особливо тоді, коли він, бажаючи наслідувати Прусію, пробує «обрусеніє» західних провінцій Росії, подібно тому, як Прусія германізує свої восточні провінції. Між тим се обрусеніє уже через те неможливе, що воно не може обпиратися на колонізацію, воно тільки ослабляє місцеві народні елементи і робить їх менче спосібними противудіяти чужому напору із заходу: в Литві, Білорусії і Західній Україні—польському, а в самій Польщі німецькому. Вивід:—замість політики централізації та обрусенія в усій західній половині Росії приличніша політика самоуправи країн і національностей, основана на демократичному принципі. Така політика дасть Росії особливу силу і в Західнім Слав'янстві, і в східній справі¹⁾.

Багато уваги приділив М. Драгоманов найперше національному питанню в т. зв. «Западном Крає».—Перед 1862—1863 рр. майже вся польська інтелігенція поставила завдання відновити Польщу в союзі з Литвою аж до Дніпра й Двини, до границь Вітебської й Могилівської губерні²⁾. М. Драгоманов змальовує плетиво інтриг і тактичних ходів Поляків, що відкрили їм зрештою повну змогу закріпити свої позиції на цілому цьому просторі. Російській уряд, провадячи ніби централістичну політику, фактично віддав «русский» елемент у краю у повну економічну залежність від польського панства та сприяв польонізації (Віленськ. Університет на Білоруській землі). Залишене від російського уряду на призволяще, місцеве населення мусіло стати до самооборони—шляхом просвіти, літератури й науки. Українофільство, білорусофільство, рух у Литві—все це було реакцією місцевого елементу проти польських плянів. Велику ролю відіграв між іншим Київський Університет, який перший, р. 1861, подав адресу з протестом проти думки, що Західній Край є польський. Спроби творення національної української культури Драгоманов трактує як сепаратизм від Польщі і старається потвердити свій погляд низкою довідок з історії цього руху за останні десятиліття. Якщо б заходи місцевих діячів були підтримані, то польські загарбасті пляни цілком природньо були б ліквідовані. Але уряд пішов іншим шляхом. Драгоманов змальовує

¹⁾ Автобіогр., сс. 354—355. ²⁾ Восточная политика, с. 64.

ті інтриги Поляків, які призвели зрештою до переслідувань українофільства, обвинуваченого в пропаганді революційних ідей, сепаратизмі від Росії й навіть у союзі з Поляками. Тільки після польського повстання уряд вжив деяких заходів до зменшення економічного впливу польського панства в Західньому Краю, але панство знаходило шляхи до того, щоб протидіяти цим заходам.

Справжнє припинення революційних спроб і справжнє обрусіння краю може настати лише тоді, коли будуть розрубані «соціальні вузли» і на допомогу покликано буде «свободу слова, науку, мистецтво»¹⁾. У поняття «обрусение», «дело русской народности» Драгоманов укладав у даному разі трохи інший зміст, ніж звичайно, вважаючи, що Українці й Білоруси, розвиваючи начала власної місцевої культури, справді працюватимуть для «дела русской народности».

Звертався він і до Поляків:

«Пусть только дадут они волю своей естественной любви к своему краю, они сделают еще несколько шагов к сближению с ним и с народом, поднимется несколько и народ Западного Края и центров России».

«Из всех этих направлений сил, естественных,—продовжує він,—вийдет свободно та диагональ сил, которая выразит собою не местную и узкую, но, действительно общую русскую народность»²⁾...

Коли М. Драгоманов розвивав усі ці думки, він вірив, що національне питання зможе розв'язати російській уряд під тиском суспільства. Отож у цій частині своєї публіцистичної студії він власне звертається до уряду, намагаючись довести неправильність його лінії, невігідність її для «русского народа» й потребу змінити її.

У наступних розділах Драгоманов звертається головним чином до російського суспільства. Спеціальну увагу приділяє він «московському слов'янофільству», що може бути назване також «велико-русофільством», хоч воно і має всеслов'янські й всеросійські тенденції. Він з приємністю згадує нотки співчуття слов'янофільських періодичних органів до українофільства й навіть до католиків—Поляків, Чехів і Хорватів, терпимість їх до білорусофільства. Нагадує Драгоманов те, що московське слов'янофільство виникло на ґрунті особливого «пристрастия» до всього великоруського, а взірць «русского» й навіть «славянського государства» вбачало в державі XVII в. Торкнувшись суперечок московських слов'янофілів з українофілами, Драгоманов підкреслює громадське значення поміркованого співчуття «Дня» (1862 р.) до українства—до творчости Шевченка й М. Вовчка українською мовою, до плянів видавати цією мовою євангелію й книжки елементарного наукового змісту для на-

1) С. 78. 2) С. 78.

роднього читання («література для домашнього обихода»). Як деякі вірші й поеми Некрасова, Ол. Толстого, оповідання Успенського, іграми Островського теж утворили відділ великоруський у загальноросійській літературі, так рівнобіжно з'явився і відділ «малоруський»—для домашнього вжитку.—«Спокойное и долговременное выдерживание такого практического и умеренного возрения на малорусский литературный вопрос принесло бы огромную пользу русскому литературному и общественному развитию и народному образованию»¹⁾. Драгоманов допускає спокійну критику «крайностей и утопий нашего украинофильства». «Правильная оценка значения украинского литературного движения оберегла бы и Галицию от разделения в ее немногочисленной русской интеллигенции, и она постепенно вошла бы в общение с нашими сначала малорусскими (преимущественно правого берега Днепра), а потом и общерусскими интересами, литературными и общественными»²⁾. Але цілковите відкидання цілого руху могло призвести тільки до негативних наслідків, і М. Драгоманов посилається на факти підризу репутації Москви в Галичині та шкодує, що слов'янофіли не спромоглися витримати поміркованого й практичного погляду на справу й, при своєму «московському сепаратизмі», не могли з безсторонністю побивати «увлечения украинофильства» й спокійно відстоювати «общерусские интересы»³⁾. Московський сепаратизм слов'янофілів зумовлений тим, що вони ідеалізують тільки XVII вік російської історії, а тим часом треба визнати органічним і вік XVIII, признати Російську імперію з її не тільки «Малою й Білою Руссю, але й з Литвою й Польщею, Балтійським Краєм і Фінляндією, з уніятством, католицтвом, протестантизмом усіх толків і єврейством». Треба признати, що це є вища форма держави, ніж держава московська, яка знала тільки Великорусів і «инородцев», «православных і басурман». Піти таким шляхом це значило б зріктися заповітних учень московського слов'янофільства, але zarazом це значило б—стати «на таку височінь, з якої тільки й можна побивати на голіву всі сепаратизми й з повною вірою в успіх звати Росію до сповнення її покликання серед слов'янських і неслов'янських, різномарічних, різномовних і різновірних племен від Адріатики і до Кавказу,—покликання, про яке так багато говорили і московські слов'янофіли»⁴⁾.

Бачимо отож, що Драгоманов, бесідуєчи з слов'янофілами, говорить з ними зрозумілою для них мовою й старається виправити їх національну політику, доводячи, що коли вони будуть триматися своїх власних заповітних ідей, то змушені будут доброзичливо ставитися до розвитку всіх народностей Росії та їхніх культур.

Так само тактовно аналізує Драгоманов ставлення московських

¹⁾ Сс. 113—19, 120. ²⁾ Сс. 124—125. ³⁾ Сс. 128—130. ⁴⁾ С. 130.

слов'янофілів до польського питання, занотовує факти співчуття їх до справедливих польських вимог, згадує пораду «Русскаго Вѣстника» «потопить польскую оппозицию въ земском соборе всей Российской империи»¹⁾. Розглядаючи польське питання з погляду «правди воли народной», слов'янофіли мали рацію відкидаючи претензії Поляків на землі Малорусів, Червонорусів, Білорусів, але проте вважали за законний патріотизм їхній щодо Познані, Кракова й Варшави²⁾.

Заразом наводить Драгоманов і «клики из Москвы» про те, що не може бути миру між російським народом, російською державою і латинством. Це тільки шкодить ідеї братства Слов'ян і може викликати прикрий відзив навіть у душі найпоміркованішого Поляка.

Знов же і тут Драгоманов, стаючи на позиції слов'янофільства, намагається переконати слов'янофілів, що вони в ім'я слов'янської ідеї повинні виправити свою тактичну лінію в польському питанні.

«Спасение единства государства, закінчує він, вовсе не требует тех чрезвычайных мер, ни такой трудной работы, как уничтожения целой народности, а достигается не чем иным, как только внесением свободы, света и благосостояния в жизнь тех краев, за сепаратизм которых мы так боимся»³⁾.

Висловлює Драгоманов жаль з того приводу, що ні в Західньому Краю, ні в Польщі властиво ні разу не випробувано було системи лібералізму,—бо ані разу не скликано було представників всіх верств населення, не запроваджено гласного суду з присяжними, не визволено було пресу,—взагалі не зроблено всього того, що складає прикмети системи гуманного лібералізму. Покищо переведено було в життя одно діло ліберального змісту—звільнення селян із наділом і це призвело до гарних наслідків»⁴⁾.

Польському питанню Драгоманов присвячує в своїй студії ще багато місця. Між іншим торкається він питання про зв'язок «Землі і Волі» й того середовища, споміж якого вийшли проклямації «Великорусс.», «Красные» були тільки «крайним побегом» дійсно серйозного напрямку в нашому суспільстві, а власне стремління до наділу селян землею. Союз їхній з польськими революціонерами серйозного значення не мав. Більш-менш щиро єдналися з російськими «красными» тільки польські «красные», щождо польських білих, то вони вступали в союз з російськими красними тільки з необхідности, щоб мати хоч декілька людей прихильників з російського суспільства. Поляки взагалі більше цікавилися політичною й національною метою, аніж соціальною й економічною. Наділі «красные» не відступали Полякам ані п'яді «русской земли», бо вони віддавали питання про належність Західнього Краю його населенню (натяк на проклямацію «Великорусс») ⁵⁾.

1) С. 133. 2) С. 135. 3) С. 142. 4) С. 145. 5) Сс. 153—154.

Спинившись на питанні про централізацію, проаналізувавши далі, як ставиться національна проблема в московських і петербурзьких журналах («Моск. Вѣд.», «Рус. Вѣстн.»...). Драгоманов доводить, що політика обрусіння є Сізіфова робота, що притищує наш власний розвиток. Окраїни й центр імперії ставляться до обрусіння з нехиттю й злістю. Велика частина російської преси, особливо петербурзька, зневажає окраїни й питання їх обрусіння. Ця ультра-руська партія є новий рід російських сепаратистів: вона займається власними справами, а окраїнам дає волю жити як хочуть¹⁾. Все це Драгоманов уважає за цілком природне.

Отсей виступ в дуже поширеному російському журналі, як ми вже зауважили, не відбиває в повній мірі теоретичних поглядів Драгоманова. Все ж таки відчувається в його публіцистичній статті ученій автор перед трьома роками надрукованої магістерської дисертації («Вопросъ объ историческомъ значеніи Римской имперіи и Тацитъ», 1869), в якій він заглибив думки обстоювані ще раніш— у першій дисертації про «Імператора Тиберія» та в пробній лекції про стан жінки в перший вік Римської імперії²⁾.

Цікавою властивістю магістерської дисертації Драгоманова, як і взагалі його наукових студій, є вміння наближати трактування теми до проблем сучасності. Він переглянув не тільки стару, але й нову літературу предмету, розібрав такі праці як—Тьєрі, Меріваля й інших учених. Погляди їх на історію Риму він викладає, попереду з'ясувавши зв'язок їхніх ідей з ідеями часу, в якому вони жили.

У зв'язку з цим торкнувся він питань філософії, історії, соціології, позитивізму й прогресу людства.

Історію певного народу Драгоманов укладає в таку схему: історія держави (внутрішня й зовнішня), історія цивілізації (переважно зовнішня) і історія поширення ідей певного народу (власне зовнішня). Найважливішим є друге коло історичних з'явищ, що обіймає собою явища світу морального й приватного побуту та праці певного народу. Покликаючись на авторитет Меріваля, автор доводить, що національна держава мало має значення для вдосконалення й щастя народів, а то значить і менше історичне значення. Ідеї людяности (человечности) вперше з'явилися власне в народів переможених³⁾.

Аристократичний характер цивілізації й відсутність політичної свободи, як це доводять історичні приклади, зле відбиваються на суспільстві й його цивілізації⁴⁾. У історії, як науці про шляхи людности до досконалости в суспільстві, те добре, що спроваджує до досконалих форм суспільства і є зле те, що затримує розвиток.

1) С. 201. 2) Автобіографія, сс. 342 — 343. 3) „Унив. Изв.“, 1869, № 9, сс. 30—32. 4) № 10, с. 30.

У такий спосіб ставлячи проблему, Драгоманов особливу увагу присвятив дефініції формули прогресу. Він приєднався до вчених позитивістів—Бокля, Леккі, Літре й Конта. Основні її найпевніші ідеї позитивної школи полягають у тому, а) що прогрес людського життя відбувається закономірно, за добами, які змінюються не фаталістично (як у теорії місії народів), але органічно, і логічно впливаючи одна з одною, і б) що прогрес цей залежить від безперервного плину розумового розвитку. Начала, заявлені позитивістами, дають підставу до таких положень: а) перебуваючи у зовнішніх умовах, що не паралізують розвитку, раз розпочата цивілізація народу розвивається без перерви й органічно по певних логічних ступнях, б) прогрес цивілізації виявляється і своєю чергою зумовлюється головним чином силою свідомости наукової, політичної й моральної.

За близькість до позитивізму Драгоманов прихильно ставиться до статті заарештованого тоді Чернишевського «О причинахъ паденія Рима» («Современникъ», 1862)¹⁾.

У зв'язку з висловленими положеннями надає М. Драгоманов великого значення в історії ідеям соціальним, політичним, національним і філософським. На кожній сторінці дисертації відчувається співчуття автора до європейського лібералізму, до ідеї федералізму й децентралізації, пошана до прав пригнічених національностей, до реформ і до всіх прикмет конституціоналізму, до народоправства, тощо.—з усім тим ворожість до всякого роду деспотизму, рабства і т. і. Яскраво виявляється релігійне захоплення соціологією, яку в той час вважали за єдину науку, що може з'ясувати всі важливі проблеми життя²⁾.

Тільки зваживши отсі історично-філософські погляди Драгоманова, можна оцінити громадсько-політичну тактику його, що виявилася в праці «Восточная политика Германіи и обрусеніе». За суспільну базу, на яку хоче вплинути, він обирає більшість російського освіченого суспільства: урядові кола, слов'янофілів, поступове громадянство й звертається до совісти й свідомости цієї більшості, маючи надію, що, заглибивши політичні й соціальні ідеї, філософсько-освічене суспільство зробить дальший крок на шляху прогресу. Але Драгоманов схиляється до позитивізму,—і він виходить з реальних данностей: у дальшій політиці треба йти від реформи 1861—1864 рр., заглиблюючи добрий почин. Кожна суспільна партія хай тримається своїх заповітних принципів, навіть уряд, урядова партія. Децентралізація потрібна тому, що вона корисна, відповідає вимогам гуманности, інтересам Росії і зрештою поглядам усіх тих громадських угруповань, що панують у суспільному житті. Треба тільки зробити ще один крок, виправити старі

¹⁾ № 11, сс. 3, 4, 5, 8. ²⁾ Порівн. аналогічний погляд на соціологію Д. Овсянніко-Куліковського.

помилки, спокутувати невірні гріхи,—і все буде гаразд! Федераліст з переконань—Драгоманов дуже обережний і навіть не вживає цього терміну, сам парламентарист—він говорить про парламентаризм так обережно, що може подобатися навіть дуже поміркованому слов'янофілові. Проповідник радикалізму, оборонець інтересів селянських мас—він криється з своїм радикалізмом за тою ж самою слов'янськофільською фразеологією та фразами маніфесту й дуже мало співчуття виявляє до крайніх партій, і нарешті—прихильник національних культур, розвитку української національної культури—він годиться на найпоміркованіший, прийнятний і для слов'янофіла, культурний мінімум, на літературу для домашнього вжитку та називає себе оборонцем—«русской», загальноруської культури.

Головне для Драгоманова полягає не в тому, щоб у всій широчині показати досягнення своєї творчої думки, а в тому, щоб досягнути згоди хочби на мінімально-ліберальній програмі й силами цілого суспільства посунути далі, вперед, колесо історії. А це дасть кращі перспективи для соціального добробуту мас і для праці в рямцях національних культур. Національну ж культуру Драгоманов ставив в основу, від якої треба виходити.

У цілому він був певний, що громадянство Росії таке дуже, так високо освічене, що зможе вплинути на уряд. Навіть р. 1873 покладає він надію на «земские собрания» й гадає, що «основне наше діло, соціальне, т. е. мужицьке зроблено вже у 1861—64 рр. так, як тепер вже не переміниш». «Діло політичне наше рішиться колись на земських зборах усїєї Росії»¹⁾. Значно перебільшуючи культурний рівень російського суспільства свого часу, він пише М. Бучинському, що «общественное мнение» не проти українства. Проти його тільки деякі урядові розпорядження, викликані страхами 1863 року, доносами Поляків, а потім уже катковців, але все це, мовляв, скоро минеться²⁾.

Через В. Навроцького Драгоманов повчає Галичан, щоб вони у «Правді» не протестували проти національного зневаження України від Росії, бо це тільки шкодить справі: «Оставьте (ж) нам самим з Великорусами реформувати Росію»³⁾. У тому ж розумінні висловлюється він і в листі до М. Бучинського⁴⁾. Вірить він, що ліберальна опінія російського суспільства зробить велике діло, не устає підкреслювати могутність лібералізму в Росії й наче б то пишається з того, що такий поширений журнал, як «Вѣстникъ Европы»,

¹⁾ Лист до М. Бучинського від 18 січня 1873 р. Див. Переписка М. Д-ва з Мелітоном Бучинським. 1871—1877. Зладив М. Павлик. „Зб. Філ. Секц. Н. Т. ім. Ш-ка“, т. XIII, сс. 262—3. ²⁾ Лист від 31 серпня 1871-го р., с. 12. ³⁾ Лист від 13/6, 1873 р. Акад. Кирило Студинський, Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким. „За Сто Літ“, кн. I, с. 135. ⁴⁾ Лист від 31 січня 1872 р., с. 95.

ліберально поставився до Поляків і є проти адміністративного обрусіння та централізму, бо вмістив його статтю¹⁾.

Бачимо отож, що протягом усього часу перебування закордоном М. Драгоманов покладає великі надії на освічене громадянство Росії. Але ж упадає в очі значна різниця між позицією його р. 1871. і позицію у два наступних роки. У «Восточной политике Германіи» надто сильно почувається поміркований лібералізм початку 60 років. Ще р. 1862. («Дворянство и освобождение крестьян») К. Кавелін, конституціоналіст у принципі, висловився проти конституційних гарантій зараз таки, бо вважав, що некультурні маси й навіть саме дворянство, ще не підготоване до конституційного ладу. «Россия еще во всех отношениях печальная пустыня, ее надо сперва возделывать, начиная дело снизу, а не сверху». Потрібна культура, самообмеження дворянства, пожвавлення життя провінції, децентралізація і низка реформ, які поволі підготували б громадську ініціативу. Як і пізніше Драгоманов, К. Кавелін надавав величезного значення земельній реформі і гадав, що звільнення селян вже само від себе змусить уряд до реформ у всіх галузях. Йому здавалося, що при появі в державному житті нових вільних мас нісенітницею є чинність застарілих форм у різних ділянках життя. А тому реформи, хочемо ми цього чи ні, конче відбудуться²⁾.

Драгоманов, хоч виявив він далеко більший лібералізм, у багатьох пунктах тільки розвинув далі подібного роду думки, що мали кредит в освіченому суспільстві, зокрема ж у «Вѣстникѣ Европы». Як і Кавелін, він конституціоналіст у принципі, прихильник децентралізації й вірить у конечність і корисність реформ, в те, що уряд неминуче змушений буде зайнятися «преобразованиями». Тільки маючи таку віру, він р. 1871 звертається навіть до уряду й урядових кіл. Інші нотки брешуть у Драгоманова в рр. 1872—73: він уже орієнтується не на все освічене суспільство, а тільки на ліберальні кола.

До консервативної преси ставиться він негативно і не відповідає Градовському на запрошення брати участь у «Гражданинѣ», що заснований був р. 1872. Він не може писати в газеті, у якій редактором кн. Мещерський і де «предлагают поставить точку в реформах»³⁾.

Для Кавеліна р. 1862 немисленна була радикальна думка, що наше діло політичне вирішиться на земських зборах усієї Росії.

Увесь час—і в розібраній у нас публіцистичній праці—Драгоманов виступає як «общеросс» і так би мовити заграє з панславізмом. Цікаво буде перевірити, як ставився він у дійсності до «общеруссизма» й «панславизма».

¹⁾ Лист від 31 гр. 1872 р., с. 237. ²⁾ Див. Собрание Сочинений К. Д. Кавелина. Том второй. Публицистика, СПб., 1898, сс. 106—142. ³⁾ Михайло Кістяківський, Драгоманов у Флоренції, „За Сто Літ“, кн. II, с. 183.

У листі до М. Бучинського від 22 лист. 1871 р. він каже: «Пользуючись тим, що усі говорять про «Русь», «руський», про «народність»,—ми кажемо: і ми Русь, Руські,—хочемо виложити научно нашу історію, мову, розробити нашу народню пісню. А які ми руські,—чи ми разновидність общего, чи окрімне зовсім—цього правду сказати гарно ніхто не знає—і із тих, коїм здається, що їм відомі тайни божії, да й як його сказати, коли напр. словаря свого не маємо»¹⁾. Пізніше (5 лют. 1873 р.) він пише, про «общерусизм»,—що «так як ми його розуміємо, ми нічого не стратимо, як Українці,—Вам же, звісно, нічого бути общеруссами (Росіянами), бо Ви не у Росії»²⁾. Хоч Драгоманов у іншому листі (30 січня 1872 р.) пише, що він є «ширий уніоніст, т. є. федераліст, а не сепаратист, ні у політичнім взгляді, ні у культурнім»³⁾, але цілком ясно, що надто велике підкреслення уніонізму й «общеруссизма» в нього є вимушеним тактичним прийомом, не завжди конче потрібним,—з метою здобути можливості для культурної роботи на національному ґрунті. Як питання про панрусизм, так і питання про панславизм, для Галичини вважає він «ділом празним і суєтою суєтствій»⁴⁾. Якщо б Галичанам і треба було заявити свою прихильність до ідей єднання всіх Слов'ян, то це був би тільки тактичний крок. В листі до М. Бучинського (від 31 січня 1872 р.) він обговорює питання, чи не слід органів молоді Русі Галичини заявити про свої симпатії до одности всього Слов'янства й до єдиної мови слов'янства в будуччині, навіть коли б це була російська мова,—але припускає й іншу програму: замовчати про Росію й все-слов'янські питання й спинитися на програмі роботи над своїм народом, підкреслюючи окремішність його від Поляків. У цьому ж листі Драгоманов розкриває свої політичні карти, кажучи, що і в тому і в іншому разі можна було б у Росії підняти «гвалтовню» з приводу нового органу друку⁵⁾.

Сам себе Драгоманов зараховує до трьох категорій: «реалізм по методу, гуманізм по ідеалам і федералізм по політиці»⁶⁾. Крім того він підкреслює всій космополітизм і радикалізм. Але ж найперша справа, яку він уважав за невідкладну для всієї України—Наддніпрянської й Наддністрянської—є справа культурна. Супроти російської культури вважав він українську за надто відсталу й проповідував європеїзм, радив Українцям перейнятися, як Росіяни, демократичними, народолюбними ідеями. Особливо різко підкреслював він це щодо більш відсталої культурно Галичини й його листи до Галичан зайняті списками російських і європейських авторів, списками російських газет і журналів, які треба читати. Це справа першорядна, і М. Драгоманов (як і Кавелін) радить починати справу

¹⁾ С. 61. ²⁾ С. 271. ³⁾ С. 77. ⁴⁾ Лист до Навроцького від 23 січня 1873 р., с. 108. ⁵⁾ Сс. 72—73. ⁶⁾ Лист до М. Бучинського від 31 січня 1872 р., с. 93.

знизу, вважаючи інше,—політичні вимоги. далекоюсяжні соціалістичні мрії за справу другої й третьої черги. Все це докладно з'ясував акад. М. С. Грушевський у своїй згаданій у нас книзі, що присвячена Драгоманову.

Новий матеріал, опублікований акад. К. Студинським¹⁾, цілком підтверджує висновки акад. М. С. Грушевського.

У листі з Флоренції від 27 гр. 1872 р. між іншим сказано, що Галичане дуже багато накладають ваги у вопросах далеких і за них небрежуть близькими, що піднімають вопросы верхні, коли не заготовлені основи. За цю мою думку стоїть те, — що бібліотеки елементарних наук виложених для народу народною мовою нема, народ не зорганізований у общества («Побратим» перша поява тільки), — сама інтелігенція народньої мови, як треба, не вивчала і другим вивчити її не дала можливости. бо граматики научної чистої мови народу не зроблено, словаря теж, і матеріал для цього не зібраний, бо окрім того збірника пісень, напр., що видав у Москві Головацький і що його нема ні у одного навіть народовця у хаті, — ні один збірник народньої мови невидан у останню добу у Галичині...

Далі Драгоманов розвиває свою тезу в тому ж напрямі, маючи на думці, що навіть такі важливі народовецькі ідеї, як федералізм і народня самостійність повинні уступити перед питаннями сьогоденішнього дня, основними, — а власне культурними й освітніми²⁾.

Засвоєння європейської культури є головна ідея листів його до М. Бучинського і В. Навроцького. Новими європейськими ідеями «чоловічними» найбільше перейнята російська література. «А так як Росія, — каже Драгоманов, — уже давно увійшла у круг життя общечоловічого, то і Росія може мати свої варьяції на общечоловічі ідеї»³⁾. Є в Росії не тільки «загребуща», централістична література, але й «критична і опозиційна, ставлюща на першому плані прогресс моральний, соціяльний і політичний свого народу, а не забірання чужих»... Цю літературу Драгоманов і радить засвоювати. За зразок ставить він «журнали і газети, котрі найбільш читаютьця і поважуютьця у Росії, як «СПетерб. Вѣд.», «В. Евр.», «Отеч. Зап.», «Дѣло», «Недѣля» і др.»⁴⁾. Ці журнали прихильно ставляться до українського руху, проти цього руху «Рус. Вѣстн.», «Моск. Вѣд.», «Бирж. Вѣд.», і часом «Голос»⁵⁾.

У списках рекомендованої літератури знаходимо Тургенева, Щедрина, різних авторів народницького напрямку. Ця література «по ідеям демократична, по манері критична і реалістична, по мові живо народня». «Коли ви справді хочете ділити життя російської літератури, — пише Драгоманов Навроцькому, — мусите стати народовцями у політиці і літературі»⁶⁾. Цінуючи найбільше досяг-

¹⁾ Цитована переписка М. Драгоманова з Навроцьким. ²⁾ Лист до Навроцького, сс. 101 — 102. ³⁾ Лист до М. Бучинського, від 25 гр. 1872 р. с. 229. ⁴⁾ Лист до В. Навроцького від 27 гр. 1872 р., с. 103. ⁵⁾ Лист до М. Бучинського від 7 вер. 1871 р., с. 12. ⁶⁾ Лист від 27 гр. 1872 р. с. 104.

нення на полі культури, Драгоманов, коли ходить про її досягнення далекий від вузької партійности. Ми вже бачили, що радив він читати «Отеч. Зап.», хоч не належав до їх співробітників і певне де в чому не поділяв їх позицій, як журналу, що симпатизував тоді пропагандистам та мало цікавився національною проблемою.

У списках рекомендованої від Драгоманова літератури ми знайдемо і Мілля і Гегеля і Дарвіна, але разом «Вперед» і Маркса. Тим часом до пропаганди емігрантів сам Драгоманов ставився не прихильно, а крайні радикальні напрями не одобрював.

Він цинить те, що не зважаючи на цензуру, яка вривує літературу, особливо в питаннях релігійних, справа культурна в Росії стоїть не зле:

Усі професори університетів, духовних академій і генерали мають право получати по запискам у магазини заперещенні для публіки книги, од чого усякий студент, усяка баришня може добути заперещенну книжку, коли хоче. А я не думаю, щоб «Вперед» сказав що небудь нове од Штрауса, Леккі і т. д. Книги ж естествоно-научні, як Дарвін, і т. д., як би не шли у розріз з біблією, — ідуть без перепон у переводі. Самого Маркса das Kapital переведен, хоть цензура і воює з соціалізмом у журналах¹⁾.

Постепенівська, культурницька лінія Драгоманова знайшла повне своє виявлення і в тих листах, що ми їх цитували і в стосунках з людьми в часі перебування закордоном. Все це докладно з'ясовано в назв. кн. акад. М. С. Грушевського. У Відні Драгоманов намагається зробити культурну революцію в тамошньому Т-ві «Січ», нахилиючи це Т-во до науки, освіти й культурної роботи в дусі ліберальних ідей, поширених у Росії й у всій Європі. У Львові (1873)—пробує утворити з народовцями науково-літературне Т-во ім. Шевченка з широкою постановкою справи (мали тут працювати і Українці з Росії), і вже навіть зложено статут у тім напрямі, але народовці його змінили, зробивши з Т-ва «найбільш броніровану народовецьку інституцію»²⁾.

Усю роботу галицького суспільства Драгоманов хотів би, як і на Наддніпрянській Україні, поставити на науковий ґрунт. В студії «Восточная политика Германії» він висловлював жаль, що нечисленна галицька інтелігенція поділена на партії й сподівався, що згодом, ступнево, вона ввійде в спілкування спочатку з Правобережною Україною, потім зможе перейнятися «общерусскими» інтересами. Ми вже показали, що маніфестування «общерусских» інтересів було ніщо інше як тактичний крок Драгоманова перед російським суспільством, до якого він звертався в статті. Самим Галичанам деклярувати общерусизм, він навіть не радив і з принципових і з політичних міркувань. Він уважав, що в політичній і національній боротьбі звертатися за допомогою поза границі певної держави корисно тільки тоді, коли це робиться одверто і коли там є сила,

¹⁾ Буя., с. 260. ²⁾ Акад. М. Грушевський, с. 30.

що дійсно здатна допомагати¹⁾. У даному разі становище зовсім інше, і Драгоманов з фактами в руках доводить, як багато втрачували Галичани, ведучи непевну лінію—то оголошуючи себе самостійним народом, то спорідненим із Поляками, то «Русскими». Поради катковців, що не орієнтуються в галицьких справах, М. Драгоманов уважав за шкідливі. Спільні точки моральних і суспільних інтересів між Галичиною й Україною, на його думку, є і тепер, але «толки о полном единстве литературы и политики Галиции даже с Малороссией, а особенно со всею Россией, пока не основаны на понимании практических интересов»²⁾ і єднання навіть з Правобережною Україною Драгоманов уявляє собі як довгий процес збільшення культурних зв'язків. Як раніш у листі до Бучинського, так і пізніше в ст. «Русские в Галиции» він обговорює користь для Галичан маніфестування ідеї спільності Слов'ян і знаходить у цьому кроці чимало корисного для інтересів галицьких Русинів. Переглядаючи тактику галицької інтелігенції з 48 року, він одмічає помилки, що йшли одна за одною. Політиканство, зміна орієнтацій призвели до повного краху. Супроти непевної лінії, яку протягом історії галицька інтелігенція виявила, Драгоманов радить реалізм у політиці,—думає, напр., що згода з Поляками, яка мала бути р. 1869—70, була практичною й корисною для Русинів, але їй багато пошкодило те, що замість конкретного ставлення своїх вимог галицькі партії, як і раніш, почали дебатувати питання, що є Русини, зовсім недоречно в даному разі³⁾.

Невдача галицької політики зумовлена політиканством галицьких діячів, їхнього двулличністю і навіть трилличністю, повною відсутністю внутрішньої програми, браком орієнтації на інтереси народу, який вони репрезентують, у наслідок чого дуже часто українські селяни обирають до сойму польських панів, або їх приспівників. Тимчасом якби політична лінія ґрунтувалася на народніх інтересах, то і польські селяни в багатьох питаннях могли б підтримувати галицьких діячів проти панів—Поляків.

Висновок: «Русинським політикам треба спочатку збільшити й організувати силу свого народу, а тоді вона перетворить на свою користь усяку конституцію, тоді тільки можна буде серйозно говорити і про загальні австрійські програми й про союзи з іншими силами»⁴⁾.

Така лінія намічається останніми часами в Галичині: її, не зовсім, правда, послідовано, веде партія молодих—народовців. Цю партію Драгоманов протиставляє партії святоюрській—москвофільській. Він цінить те, що народовці виходять у літературі з народніх

¹⁾ Русские въ Галиции, „Вѣстн. Евр.“, 1873, янв.—февр. „Политич. Сочин.“, с. 299. ²⁾ С. 325. ³⁾ Сс. 315—320. ⁴⁾ С. 341.

основ і пишуть по змозі народньою мовою. Нема в них тої мертвеччини в мові й ідеології, що панує в святоюрців. Супроти колишніх надій на сумірне поєднання обидвох галицьких партій вже року 1872 Драгоманов спонукає народовців до рішучої боротьби з святоюрцями,—не так з огляду на їхню російську орієнтацію, як з причини ретроградности й клерикалізму їх позицій. У листі до Навроцького читаємо:

Ви кажете — ми маємо свою Росію у себе, г. е. святоюрців, з котрими не можна не боротись. От тут і я скажу: так знайте же Росію настоящу,— і побачите, що Вам святоюрці виставляють фальшиву Росію. Святоюрці — це Ваша домова уніятська бурса — німецька канцелярія з прибавкою польського лакейства. З ними і борітця, — та борітця між инчим і тим, що покажіть, що святоюрська література і тенденції також походять на російську літературу і російські тенденції, як і зерзаякання яких небудь дервішів турецьких. Святоюрщина есть скрізь, по всіх землях своя, есть вона і у Росії, — вона то і прихиляетця і мажет по головці і ваших святоюрців, — але скажу Вам по правді, що послідній ретроград у Росії — ліберал у порівнянню з Вашими святоюрцями, а про літературу от Вам примір: од Вашої Роксоляни і Катков одхрестився, а Головацький, який був хоробрий у Львові, — а у Росії мовчить, як води у рот набрав, а Дідицького вірші, коли бачило чоловік з 10 у Росії, то усі сміялись. Придивившись добре до літератури у Росії, Ви б побачили, що у ній швидче найшли б собі союзника, ніж ворога, т. е., союзника тенденції, — бо література ця по ідеям демократична, по манері критична і реалістична, по мові живо народня. Для того Ви с повною вірою, що Вас не переспорять фактами, можете сказати вашим супротивникам: коли Ви справді хочете ділити життя російської літератури, — ви мусите стати народовцями у політиці і літературі.

Не з москвофільства, — а з українофільства, з ненависти проти мертвеччини, особливо святоюрської, узявся я за нелегке діло писать моїм галицьким приятелям і кореспондентам такі філиппики і апології, як а це письмо до Вас. Я думаю, що нічим так не можна дискредитувати у Галичині святоюрців, як доказом, що вони скоріш Турки, Абиссинці і Готентоти, ніж Росіяне, а к тому я думаю, що коли б народовці і українофіли робили хоть $\frac{1}{2}$ того, що тепер робить прогресивна російська партія, то не так би стояла наша справа ¹⁾.

Перед народовцями Драгоманов ставить дві мети: «а) дискредитувати ще на один манір Ваших ташкентців (святоюрців) і підняти у Ваших народовців кредит живої і народної Росії і Великорусі, б) дискредитувати у Росії святоюрську партію, показавши, що це Ташкентці, котрі лижуть за пятаки руку то російську, то німецьку, та обскуранти, — або люде вовлеченні недорозвитію, хоть і талантливі, як Наумович, — і підняти у Росії інтерес до вашої народної партії, — ось що водить моїм пером, а не хотінне «виявити Галичан, яко дітей» ²⁾).

Святоюрці несуть у Галичину «гниль» мовою російською, ми ж, каже М. Драгоманов, Вам подамо смачніше по середині, хоча і в тій же формі» ³⁾.

¹⁾ Переписка М. Драгом. з В. Навроцьким, с. 104. ²⁾ С. 105. ³⁾ Лист до М. Бучинського с. 10.

Драгоманов дуже виможний до народовців і навіть викликає деякий опір з боку Навроцького, який писав, що він міряє галицькі обставини європейською міркою. «Якою ж мені мірять?—відповідає Драгоманов. Хіба ми не в Європі живемо?»... ¹⁾).

Спільну роботу російських українофілів і галицьких народовців Драгоманов вважає за можливу вже зараз, обіцяє участь Українців з Росії в народовецьких виданнях, але вимагає від них твердо стати на демократичні позиції й хочби з політичних міркувань не виступаит проти Росії, бо це стане на перешкоді Українцям з Росії брати участь у їхніх виданнях та припинить доступ цих видань у Росію.

(Далі буде).

¹⁾ Лист до В. Навроцького, с. 102.

Одно видіння Івана Франка.

Іван Франко написав 24 серпня 1899 року поезійку, що починається словами «Над великою рікою» і той самісінський сюжет, що у тій поезійці, розгорнув він ширше прозою в одному з епізодів своєї повісти «Перехресні стежки». Вперше надрукував поет свою поезійку в «Літературно-Науковому Вістнику» в книжці за лютий 1900 р. і в тому самому журналі надрукував він уперше в книжці за травень того ж року й той же епізод своєї повісти «Перехресні стежки»¹⁾. З отсих фактів можна зробити висновок, що поезійка була написана скорше як прозовий епізод, хоча могло бути й навпаки, та що сюжет особливо мусів ворушити душу поета, коли він обробив його і віршем і прозою.

Засновком згаданих творів Франка є це видіння, яке в процесі свого розвитку розпалося на дві самостійні по собі наступаючі сцени. Насамперед видно велику ріку «обрамовану в формі великої еліпси чорними, стрімкими скалами», потім чути звуки далекої музики, а незабаром «із-за чорного камяного щовба» виринає дараба, обмавна смерічками та вінками. При передній кермі дараби—старий Гуцул, а ззаду при другій кермі—молодий, гарний Гуцул. За старим Гуцулом на лавочці музиканти, за ними на таких же лавочках весільні гості, а поміж ними, на найвищій лавочці,—молода пара. У панночок у руках квіти, а у паничів кришталеві чарки з вином. Чути «окрики, срібні сміхи, цокання чарок... Коли щезла за закрутом дараба у синій мгли, з'являється нова картина. Серед каламутних хвиль ріки «мигнуло щось біле, мов колода дерева свіжо обдерта з кори...» Це, як показалося, була не деревляна колода, лише біле тіло жіноче. Видно «мрамурові груди з рожево-вишневими пупінками» та «розкидані по воді руки». Голова з лицем піднятим до неба виринає то знов тоне у воді. «Хвиля гойдає те тіло, розчісує довге, золотисте волосся. Ось лице до половини піднялося з води. Очі відчинені і на них примерз на віки вираз невимовного страху, нестерпної муки. Usta на шів отворені, лице бліде, тільки на чолі царює надземний супокій»...

Рівняючи між собою описи, прозовий і віршовий, видіння, ми знаходимо у них деякі різниці: у прозовому—кольорит ще темні-

¹⁾ ХХІ.

ший, як у віршовому, у прозовому є таємнича картичка непривітної глухої пустелі з рівчаками, грудями та мокравинами, а у віршовому такої картини зовсім нема; у прозовому дарабою кермують два Гуцули, старий і молодий, а у віршовому є тільки «керманич молоденький», у прозовому глядач пізнає себе самого в особі молодого, а у віршовому такої автоскопії нема, нарешті у прозовому «хтось» заступає перед очима глядача молоду, а у віршовому такої подробиці нема.

Із слів поезії «затоплений у мріях в воду биструю гляжу» слід здогадуватися, що поет змалював у ній свою галюцінацію, а зі слів прозового епізоду «мучать неспокійні сні, ті сні, що налягають на стурбовану душу найрадіше ранком і в ярих, фантастичних картинах, алегоричним стилем малюють їй її власну турботу» слід здогадуватися, що поет змалював у ньому свій сон. Чи змалював поет галюцінацію чи сон? Коли зважити, що у поета в часі писання поезії «Над великою рікою» і повісти «Перехресні стежки», як можна бачити зі збірки його поезій «Із днів журби», де знаходиться й наша поезійка, і зі змісту тої повісти, бували галюцінації і що галюцінанти мають дуже живі, яскраві сні.—можна допустити одно й друге. Але, коли вибирати між одним і другим, то треба допустити, що Франкове видіння це скорше сон, ніж галюцінація. Раз тому, що й галюцінація може бути у сні, цебто можуть бути галюцінаційні сні, а подруге, що опис видіння у «Перехресних стежках» має виразні сліди галюцінаційного сну і сам поет вважає його за сон.

Відки взявся у нашого поета такий дивний сон, з якого джерела походить він і що він означає? Без сумніву, одним з найбільших джерел наших снів—є наші переживання, зокрема вражіння, поривання й думки, отже й у сні нашого поета треба нам шукати слідов його переживань. Його оновлених спогадних образів колишніх спостережень, вражінь, поривань та думок. Коли розложимо сон поета, очевидно зображений в епізоді «Перехресні стежки», (бо там він у повнійшому виді, як у поезії «Над великою рікою»), на складові частинки, знаходимо в ньому: 1) образ «широчезної площі—не то пасовиска, не то колючої стерні», 2) образ ріки з високим, стрімким берегом. в одному місці «обрамованої в формі великої еліпси чорними, стрімкими скалами» й подібної на велике озеро, 3) образ дараби з весільним товариством і 4) образ потопельниці на ріці.

Придивляючися уважно до тих образів, приходимо до думки, що їх поет у своєму житті міг бачити, хоча може й не у тій формі, що у сні.

Де й коли бачив поет широчезну площу, стернину чи пасовиско, покриту мокравинками і рівчаками, та перерізану рікою, ми не

знаємо. У кожному разі, коли подібних краєвидів є доволі на Підгір'ю в Галичині і він міг один з них бачити, то такого самого як баченого у сні, цебто «сірої, бурої, непривітної, безлюдної» пустелі без «свіжої зелені, квітів, дерев», без «голосу пташини», «шуму вітру» і «цв'іркоту свершка», з безконечною стежкою.— він не міг бачити. Що цікавіше і дивніше, подібний краєвид, як бачений у сні Франком, ми подибуємо у його «Історії моєї хвороби»¹⁾, написаній кільканадцять літ пізніше у часі недуги. Там читаємо: «Тоді мені веліли (духи) зійти з дороги, перейти—через рів і перелізи через пліт, городжений із сухих ломак, який я переліз і скочив на обгороджену ним стернину. Тою стерниною в низ погнали мене на лугу покриту великими калюжами і перерізану крутою річкою, що пливе біля Ліпіка... Потім я почув немов передімною ворухиться земля і немов я з безмірною швидкістю перелітаю безмірні простори»... Коли тепер порівняємо між собою краєвид, бачений Франком у сні, та описаний в «Перехресних стежках» і такий же краєвид, описаний ним у «Історії моєї хвороби», бачений ним 1908 р. в Ліпіку в галюцінації, виходить, що обидва краєвиди є в головних зарисах тотожні. І коли околиця Ліпіка є дійсно така, яку поет бачив у сні, то він мав візію будуччини²⁾, коли ж краєвид, бачений у галюцінації, є такий самий, як у колишньому сні, але інший від дійсного краєвиду Ліпіка, то він є спогадом, пережитком колишнього сну.

Відки взяв наш поет образ великої ріки, що пливе закрутами та творить в описаному ним місці «широку просторонь каламутної води, обрамовану в формі великої еліпси чорними стрімкими скалами», і коли б не «тріски, жмутки піни або стеблинки, що плывуть швидко по тій водяній дзеркалі», походить на озеро? Через те, що поет малює на тій ріці велику дарабу, кермовану двома Гуцулами, виходило б, що ріка описана поетом—це Черемош. Але як же міг мати поет на думці Черемош, коли ця ріка не велика,—хіба, що підчас повені? Тимчасом дуже можливо, що поет саме й змалював Черемош в часі повені. Як пояснив мені знавець Гуцульщини Олекса Волянський³⁾ «тріски, жмутки піни або стеблинки» плывуть по Черемошу лише «підчас природної, цебто з дощу, повені або штучної, коли випускають воду з клавзи на озері Шибене, щоби могли сплави іти до Кут», бо при звичайнім стані води Черемош не є сплавний і його вода є чиста, прозора до самого дна русла. Що більше, Олекса Волянський допускає, що краєвид, описаний поетом, схожий найскорше на краєвид з-над Білого Черемо-

¹⁾ Рукопис зберігається у Франковому архіві в бібліотеці Наук. Товариства ім. Шевченка під № 377. ²⁾ Такими снами, що бачать те, що наступить, займалися Рібо і Віган. Про їх писали Каміль Фламаріон, Моріс Метерлінк і інші. ³⁾ Лист до мене з Соколівки коло Косова з 18 грудня 1928 р.

моша, у гуцульськiм селi Довгополi, де поет проживав два лiта у о. Iв. Попеля, десь саме в часi перед написанням «Перехресних стежок». Понизче села Устерiк пливе злучений Черемош широкою долиною, в якiй творить численнi, часто гострi закрути i крутижа та плеса (мiсця з тихою плиткою водою) i ковбирi (глибокi тихi води)¹⁾. Можливо отже, що й з Устерiк узявся в поета краєвид, тим бiльше, що є у нього згадка про Устерiк у поемi «Терен у нозi».

Ще одно питання. Чи мiг наш поет бачити весiльну дарабу? На це питання дає нам вiдповiдь також Волянський. Отсе пише вiн, не тiльки поет, але всi, що пожили трохи в гуцульських околицях, бачили не раз замаєну дарабу, з лавками i столом по серединi, як у «Перехресних стежках». Одначе, додає одночасно Волянський, вони бачили, звичайно, не весiльнi дараби, а тiльки прогулчан, що пiшки йшли на Чорногору, в Буркут, а вертаючися звiдтам у напрямi Кут, наймали дарабу. Може коли випадком й бачив поет дарабу з весiльним товариством, панським, або гуцульським, що плiла з Жабя, але це велика рiдкiсть. Звичайно, коли збиралося бiльше мiшане товариство молодих людей, то воно наймало собi дарабу, а вже керманичi дбали про те, щоби замаїти дарабу смерiчками та поставити посерединi лавочки й стiл, бо з Буркута до Кут є поверх 80 кiлом., отже стояти для пана таку дорогу була б велика мука. Та, як там не було би, описана поетом сцена на дарабi має яскравий характер сонного видiння, або галюцинацiї. Розпiзнання поетом себе самого в особi молодого на дарабi, це вiдомий психiятрам *phénomène d'autosopie*. А не менше характерне для сну або галюцинацiї те явище, що не дається розпiзнати обличчя молодi, бо немов «хтось заступає її» перед очима²⁾.

Чи колись бачив поет пливучу на рiцi потопельницю, чи може мав тiльки таку iлюзiю, що пливуча на водi «колода дерева свiжо облерта з кори» видалася йому потопельницею—трудно розгадати, а в тiм така розгадка й не була б для нас важною.

Ми знаємо, що нашим переживанням дають поживу не лише справжнi подiї з нашого життя, але також i уявнi, напр. зачутi оповiдання, або лектура. Коли взяти пiд увагу, що оповiдання про велике криваве око, яким в часi рiзні 1846 р. бавилися селянськi дiти³⁾, i «око дивнеє, отверте» iз «Сумлiння» В. Гюґо, що «аж горить i не змигаючи... з тьми глядить», дали Франковi товчок до несамовитої страшної галюцинацiї описаної у «Великiм Шумi», що її осередком є «кроваво-чернове око», то треба пошукати нам у лектурi Франка образiв, якi з вище описаними образами, баченими ним у життi, склалися на його величаве видiння.

¹⁾ В. Шухевич, Гуцульщина, Львiв, 1899 р., том I, с. 6. ²⁾ Порiвняй мiсце з «Великого Шуму»: «се не одно око, але якась темна тiнь, що хвиля за слоняє одно око, а друге жеврiє раз-у-раз». ³⁾ Франкове оповiдання «Мiсiя».

Як відомо, наш поет захоплювався творами Кондрата Фердинанда Маєра, перекладав його твори від 1895 р., спонукав Осипа Маковея перекласти його «Анджелю Борджію» (1899), і сам написав довшу статтю про нього у 1899 р. («Літ. Наук. Вістник», кн. VІІ—VІІІ),—отже дуже можливо, що деякі ремінісценції з якого його твору ми знайдемо у видінню нашого поета.

Читаючи твори Кондрата Фердинанда Маєра, ми не завелися. У його новелі «Весілля ченця» ми знайшли такий епізод:

„Там де Brenta наближається до міста... у закруті... посувався в чудовий літній день, під тихий голос флейти, на прудкій, але спокійній воді, байдак, обвішаний вінками й заповнений святешним товариством. Це була весільна плавба Умберта Вічедоміні і Діани Підсагверра... Вона сиділа по середині байдака на багровій подушці поміж нареченим и трьома квітущими хлопчиками з його першого подружжя...

З покладеними на бік веслами плив байдак, полишений волі ріки. Послуга співала півголосом під солодкі тони музики. Та несподівано настала тиша... Байдак вийшов з рівноваги похилився в правий бік і нагло затонув. Крик жаху, крутіж, порожня середня ріка, що залюднювалася виринаючими, знову потопаючими і пливучими вінками нещасливого байдака. Поміч була недалеко... Два човни досягли себе. Поміж ними пливало на ріці біляве волосся.. Чернець підніс з води голову з заплющеними очима, а опісля за допомогою наспівшого Етселіна і тягар обтяженої перемоклими шатами жінки... Тіран... побачив.. мертву голову з виразом упертості та горя...

З текстів Маєра і Франка бачимо, що вони мають деякі спільні точки: 1) у Маєра із-за закрута Brenta (wo sich der Gang der Brenta in einem schlanken Bogen der Stadt Padua nährt) впливає байдак, обвішаний вінками—у Франка із-за чорного кам'яного щовба виринає велика дараба, обмаєна смерічками, по краях обвита хвоїновими вінками, встелена пахучим тистям, шуваром та сітником; 2) у Маєра байдак—у Франка дараба заповнені весільним святочним товариством, посеред якого сяє молода пара; 3) у Маєра плавба відбувається під солодкі тони флейти та півголосний спів прислуги—у Франка плавбі товаришать звуки бубна, баса й скрипки та окрики, сміхи й голосні співи.

Побіч спільних точок тексти різняться в одному: у Маєра байдак потопає разом з весільним товариством і тільки за якийсь часок виринає з води біляве волосся і чернець з тіраном добувають з неї жінку, у перемоклих шатах, з заплющеними очима, тимчасом у Франка спершу щезає дараба за чорною скелею, за закрутом, і аж опісля появляється на каламутних хвилях ріки голе тіло любки-потопельниці.

Із оригінального трактування Франком сюжету, із виразних рис сонного видіння, що межує з галюцінацією, про що вже була мова. та із факту, що він обробив той самий сюжет прозою і віршем. отже з того, що сюжет був дуже близький його серцю, виявляється, що у Франка не маємо до діла із звичайним літературним запозиченням: тільки живі афекти життя на яві, нещасливе ко-

ханья, раніше пережиті враження, поривання її гадки, бачені у житті образи, у купі з яскравими літературними образами Маєрівського епізоду з «Весілля ченця», з одержаними від лектури того епізоду враження та гадками, які викликали гучний резонанс у його серці, витворили шляхом асоціації у його мозку—вище описане сонне видіння.

Що значить Франкове видіння? Як тлумачити його? Воно в процесі свого творення розпалося на дві самостійні сцени і тому кожна з них треба вивчати окремо.

Психоаналітична теорія сонного видіння приймає два змісти сну—явний, цебто такий, який зберігає пам'ять людини, і закритий, цебто потайні думки, бажання та поривання, з яких повстало сонне видіння. Явний зміст—це образ, плястична сцена; закритий—це потайні думки, бажання та поривання, які саме сонна праця перетворює у видіння, сонні, образи, плястичні сцени.

З огляду на стосунок закритого змісту сонного видіння до явного Зігмунд Фройд розподіляє сні на три категорії»: 1) зрозумілі сні, 2) дивні сні, цебто такі, що викликають у нас дивне враження і не годяться з дійсними фактами нашого життя на яві та 3) поплутані і без змісту сні. Завданням аналізу є саме розгадати загадки, що їх ховають у собі сні дивні й поплутані, а розгадується їх не іншим способом, як переходом від явного змісту до закритого.

Щоб зрозуміти значення сонних видінь, треба нам за Фройдом прийняти, що механізм нашої душі має дві інстанції, що продукують думки. Думки другої інстанції без труду дістаються до нашої фантазії, зате психічний зміст першої інстанції є несвідомий і лише за допомогою другої може дістатися до свідомості. На межі поміж тими двома інстанціями стоїть цензура, яка не допускає до нашої свідомості думки її немилі, цебто такі, що стоять у колізії з кодексом нашого сумління, з принципами етики, з якими ми ховаємося й виявити їх не хочемо. Такі думки, що їх не пропускає цензура знаходяться в стані витіснення (*Verdrängung*). бо їх вона витісняє з нашої свідомості. А коли вони й дістаються до нашої свідомості, то лише ціною часового ослаблення цензури, як це буває у сні. і то в стані zdeформованім. Подібно, як письменник перед цензором прикриває свої думки різними способами, так само й наша сонна праця прикриває витіснені думки символами та плястичними образами й сценами.

Фройд а за ним й інші учать, що на дні кожного сонного видіння лежить сповнення наших бажань, цебто таких, що на яві не сповнилися. і з огляду на сповнення бажань розподіляють сні на три категорії: 1) сні з невитісненими бажаннями в незамаскованім виді—тип так званих дитячих снів. 2) з витісненими бажаннями

в замаскованому виді і з) з витісненими бажаннями, одначе у зовсім незамаскованім або не досить замаскованім виді. Тим останнім двом категоріям сну товаришить звичайно жах, який перериває сон і вважається редакцією нашого я для відпертя наших витіснених бажань, що яскраво виступають. Хоча не можемо прийняти, щоби всі наші сні підпадали під категорії Фройдових снів, бо є ще сні непризнані Фройдом, що бачать те, що має наступити, і є ще й такі, яких ніяким способом не можемо пов'язати з нашими, хоча б потайними бажаннями, то все ж таки можемо прийняти, що здебільшого сні—це сповнення наших бажань і що сні ведуть нас до пізнання нашого несвідомого.

З огляду на стосунок змісту першої сцени Франкового видіння з весільною дарабою до її закритого змісту, ми можемо прийняти першу сцену Франкового видіння за зрозумілий сон, а з огляду на бажання, які проглядають з його змісту,—за тип дитячого (infantil) сну, цебто за сон з невитісненими бажаннями у незамаскованому вигляді, хоча зі змістом скомплікованим і витонченим. Прикрі переживання будять у нас бажання перемінити їх у приємні. Наш поет, як знаємо з його творів та й усних оповідань, переживав нещасливе кохання, тим то й у нього мусіло бути бажання здобути взаємність і перетворити прикру ситуацію на приємну. Отсе переживання знайшло яскравий вираз і в першій сцені його сонного видіння. Він бачить на дарабі весільне товариство, в ньому будиться заздрість, що інші щасливі, а він не попав на весільну дарабу, він «напружає зір як тільки може і вдивляється в пана молодого». І що ж? Його бажання сповняється, він у молодому пізнає себе самого.—«Адже ж се я сам! У тім самім фраку, в яким сів до докторського екзамену, в тій самій краватці, з тою самою шицькою». Але й у сні прокидається рефлексія, критицизм. «Хто ж се панна молода? Хто та, що сидить обік нього на лавочці і похитує головою і з соняшним усміхом приймає гратулації?» Він не може розпізнати її обличчя. «Все немов хтось заступав її перед його очима». Чорні очі молодого керманича на дарабі хочуть «щось пригадати йому», в тих очах «видно якийсь тихий докір».

Навпаки другу сцену Франкового видіння, з любкою-потопельницею на воді, ми можемо вважати за дивний сон, цебто такий що викликає у нас дивне враження, за сон з витісненими бажаннями в замаскованім вигляді. Ось на каламутних хвилях ріки показується голе, розкішне тіло жіноче, з мармуровими грудьми, з розкиданими по воді руками, з золотистим волоссям, з піднятим до неба обличчям, з відчиненими очима, з устами напів отвореними... Поетові здається, що він пізнав цю втоплену жінку. «Він скрикнув страшенно і не надумуючись кинувся в воду. Він почував у своїй сонній свідомості певність, що вона вже нежива, що її ніякою

жертвою не верне до життя, але про те він чув, що мусить кинутися в воду і витягти се тіло з тої водяної могили. Зашуміла хвиля заклекотіла безодня, вода обхопила його зо всіх боків—і він прокинувся».

Вже сам факт, що зміст сонного видіння викликав жах у сні і перервав сон, виявляє існування потайної думки, яку витіснила зі свідомости цензура, і пропускаючи її опісля, ослаблена сном перетворила в плястичну сцену, що злагодила непристойність тої думки.

Таким способом ми шляхом аналізу сонного видіння нашого поета знайшли у ньому: краєвиди, які він бачив у своєму житті спогади прогулок на дарабі, сліди його захоплення генієм Конрада Фердінанда Маєра, його думки явні й закриті та його любовні переживання, що сильно морщили тихе дзеркало його мрійливої душі

ГРИГОРІЙ ІЛЬІНСЬКИЙ.

Олексій Іванович Соболевський, яко українознавець.

В особі академіка О. І. Соболевського, що помер 4-го травня 1929 року, не тільки російська, але й взагалі вся слов'янська філологія втратила одного з найенергійніших і талановитіших своїх корифеїв. Його гідна подиву різнородна науково-літературна діяльність хронологічно зв'язується безпосередньо з працями І. І. Срезневського та Ф. І. Буслаєва й являє собою нібито органічне продовження їх. Але Соболевський, дорівнюючися цим ученим і широтою розмаху своєї творчості і глибиною свого ознайомлення з рукописним матеріалом, у той же самий час значно перевищував їх точністю лінгвістичної методи та безпосередньою силою свого творчого уявлення й взагалі хисту. Це щасливе з'єднання в одній особі творчої інтуїції з виключним хистом критичної аналізи сирового рукописного матеріалу, що не часто трапляється, й є ключ до надзвичайно плідотворчої, майже півстолітньої діяльності покійного вченого. У величній піраміді наукових праць, що залишилися після Соболевського, не всі однакової тривкості й цінності, але серед них є одна, яку мало назвати цінною. Вона дорогоцінна, бо з неї є ґранітова основа, на якій збудовано всю сучасну наукову історію української мови. Я маю тут на думці ті статті та книги О. І. Соболевського, які присвячено сучасності й минувшині української мови. Хоч і найчистіший Великорус з походження, Соболевський, студіюючи східньо-слов'янську групу мов в широкому значінні цього слова, ніколи не зосереджував своєї уваги на її великоруській частині, але завсіди охоплював у своїм науковім світогляді й її білоруські та українські відділи. З цього погляду, як історик російської й взагалі східньо-слов'янської мови, Соболевський пішов значно далі за обох своїх попередників — Буслаєва та Колосова, які в своїх синтетичних побудованнях історії східньо-слов'янської мови принципово й свідомо не відходили з ґрунту великоруської мови, прир'ягаючи дані інших її сестер лише у виключних випадках. Ще важніш було те, що Соболевський ніколи не студіював всі три східньо-слов'янські мови окремо, ізольовано, а розглядав їх під кутом спільності походження із єдиної праруської мови. Він виявляв їх фоне-

тичні й морфологічні процеси порівняльним шляхом, завсіди при цьому суворо додержуючися історичної перспективи. Володіючи як найдосконаліше цією одиноко певною історико-порівняльною методою, зробив Соболевський цілу низку першорядних відкриттів, які назавсіди обезсмертили його ім'я у літописах слов'янської філології. Деякі з цих відкриттів мають величезне значіння для української граматики й взагалі українознавства.

Вже в своїй, першій, порівнюючій великій праці,—*Исследования в области русской грамматики*¹⁾, що дала авторові магістерську ступінь, Соболевський між деякими іншими проблемами давньої східньо-слов'янської морфології щасливо вияснив одну оригінальну рису української мови—це вживання голосного *i* в певних відмінках м'яких відмін (на *je* та *ja*) себто в тих, яким у давній церковно-слов'янській мові відповідають форми *e* *e* (*ъ*), порівн. укр. род. відмінок однини землі = давн. церк.-сл. *земла* або *західн. відмінок множини—коні* = д. ц.-с. *конъ*. Соболевський, комбінуючи дані історичних пам'яток з вказівками живих українських та інших говірок, виявив що це *i* не виникло фонетично з носового *e*, як гадала до нього більшість учених, а являє з себе точний рефлекс флексії *e* (*ъ*), яку чулося в зазначених формах не лише праруської або східньо-слов'янської прамови, але й у всій західній групі прамови Слов'ян. Завдяки цьому відкриттю, наука несподівано дістала до своїх рук новий, дуже важний критерій для класифікації слов'янських мов, критерій, який перекинув моста від східньо-слов'янських, отже і від української мови, до західньо-слов'янських мов. Міст цей не менш тривкий як і той, який являють собою відомі фонетичні «ізоглоси» полуднево-й східньо-слов'янських мов (*dl, tl > l; gv, kv > dzv, cv; bj, pl, vj, mj > bl', pl', vl', ml'*).

Вияснення флексії *i* у певних відмінках м'яких відмін було лише прологом до значно важніших відкриттів у царині історії української мови. Звернувшись після видання *Исследований*, що їх було написано майже виключно на підставі надрукованих пам'яток, до безпосереднього студювання рукописового матеріалу, Соболевський з перших же кроків натрапив на цілу низку пам'яток, мова яких мала на собі явну печать полуднево-руського, точніш українського походження. Це були: Добрилова Євангелія 1164 р., Типографська Євангелія № 7, XII ст., Типографська Євангелія № 6, XII—XIII ст., Ірмологій Григоровича XII—XIII ст., Віденський Октоїх XII—XIII ст., Галицька Євангелія 1266—1301 рр., Холмська Євангелія XIII—XIV ст., Хутинський Служебник XIII—XIV ст., «Указатель евангельских чтений» XIII—XIV ст., Полікарпова Євангелія 1307 р., Луцька Євангелія XIV ст., Часослов XIV ст., Гра-

¹⁾ Варшава, 1881 р.

децький уривок Евангелії XIV — XV ст., Приписки до Віденського Октоїха XIV — XV ст. й «Поученія» Ефрема Сирина, 1492 р. Характеристиці мови цих рукописів Соболевський і присвятив свою другу дисертацію, яка вийшла три роки пізніше після першої, під назвою: «Очерки из истории русского языка»¹). Результати нової розвідки показали такі ж несподівані як і повчаючі. Не зважаючи на те, що перераховані тут рукописові кодекси написані в різні часи й писали їх різні переписувачі, всі вони виявляють у своїй мові такі спільні риси, які не дозволяють мати ніяких сумнівів, що вони виникли в одному і тому ж самім діалектичному осередку, а саме в українським. За це свідчать: зміна *ъ* через *и*, група *жг* на місці церковно-слов'янського *жд*, мішанина *ы* та *и*, потвердіння *е*, перехід *в* в *у* і навпаки, а особливо здовження закритих *е* та *о* й дальший перехід їх у дифтонги. З цих ознак особливо важне значіння мала остання ознака: тоді як решта явищ, то разом то поодинокі зустрічаються і в інших східно-слов'янських говірках, здовження закритих *е* та *о*, зокрема поява так званого нового *ъ* на місці *е*, становить оригінальну рису української мови, що виразно відділює її від інших її східно-слов'янських сестер. Хоч причини й умови здовження закритих *е* та *о*, отже й повстання секундарного *ъ*, зовсім точно показав ще Потебня²), проте лише Соболевський зумів поставити це явище в органічний зв'язок із рештою типових рис української мови й таким чином відтворити її фонетичний вигляд у найдавнішій стадії її розвитку. На цим фундаменті вже не так тяжко будувати дальші поверхи будівлі історії української мови, притягаючи з одного боку новий однорідний матеріал, — сам Соболевський збільшив у 1884 та 1887 роках сім'ю досліджених ним пам'яток української говірки трьома новими, а саме: Виголексинським Збірником XII—XIII ст., «Архивской Лѣствицей» XIII—XIV ст. й кирилівською частиною славної Реймської Евангелії³), а з другого, досліджуючи процеси дальшого розвитку відкритих автором «Очерков», найдавніших українських фонем і морфем.

Соболевський не обмежився суто граматичним досліджуванням найстаріших українських пам'яток, але зробив з нього дуже серйозні історично-етнографічні висновки. Виходячи з того факта, що перераховані у нього пам'ятки всі до одної написані на західній території сучасної української мови — в Галичині й на Волині,

¹) ч. 1, Киев, 1884 р. ²) Два исследования, с. 108. ³) „Русский Фил. Вест.“, 1884 р., № 3, сс. 94 — 95 й 1887 р., № 3. Пізніш список українських пам'яток він поширив ще кількома. Порівн. його статті: Заметки о малоизвестных памятниках юго-зап. русского письма XVI-XVII в., „Чтен. в Обществе Нестора Летописца“. IX, 1895, Две замечательные рукописи XIII в, *ibid*, т. XII, 1898 та Библиографические редкости, *ibid*, т. XIII, 1904 р.

й що рукописи, які ми з більшою чи меншою ймовірністю можемо пристосувати до Києва та до Київської землі, позбавлені в своїй мові українських рис (як напр. так званого нового *ѣ*). Соболевський прийшов до висновку, що «древне-киевский говор был совершенно отличен от древнего галицко-волынского наречия и принадлежал к числу великорусских говоров» (Очерки, с. 68). Ще більш рішучо він тут висловився про говірку давніх Сіверян, як про предка полуднево-великоруської говірки.

Таким чином Соболевський, на підставі лінгвістичних даних, прийшов до того ж твердження, до якого за довгий час до нього прийшов Погодін на підставі історичних міркувань, себто до гіпотези, що Полянську землю, разом із її головним містом Києвом, посідали предки теперешніх Великорусів і що Українці, які жили до того в Прикарпатті, з'явилися сюди не раніш XIV ст., коли Київська земля почала остаточно заспокоюватися від татарського погрому, що нібито зробив з неї безлюдну пустелю. Соболевський цілкомито приєднався до цих поглядів московського історика й 1883 року, ще до виходу в світ «Очерков», прочитав у Київськiм Товариствi Нестора Літописця доповідь під назвою: Как говорили в Киеве в XIII—XV вв., яку на жаль не було надруковано¹⁾. В ній, ніби перехоплюючи висновки своєї дисертації, Соболевський доводив, що київські рукописи (дійсні й ті, які вважали лише за київські), як потім виявилось, написали не предки сучасних Українців, а предки сучасних Великорусів. Проте висновок цей він робив не зовсім логічно, бо яскравих великорусизмів ми знаходимо в цих пам'ятках так само мало як і типових українізмів. Але великою заслугою Соболевського було вже одно те, що він своїй аргументації надав суто філологічного характеру; історичний же субстрат для своєї гіпотези він узяв у Погодіна з тою лише різницею, що заселення Подніпров'я він відсовував на XVI ст.

Погодінська гіпотеза гедівіва в новій редакції Соболевського викликала цілу бурю в Товаристві. Але численні опоненти (Антонович, Житецький, Науменко, Ор. Левицький, Голубовський, Лучицький, Голубєв) заперечували переважно історичний бік його гіпотези, та йдучи за Максимовичем²⁾ пробували довести помилковість думки про цілковите запустіння України в другій половині XIII та в XIV ст. Так напр., Антонович, який ще в 1882 р. протестував і в пресі й потім в окремій книзі проти цього погляду³⁾, указував у своїх запереченнях Соболевському на колонізаційний напрямок з півночі на полудне України, який виявляється в люстраціях з середини XVI ст. Але цей закид у найкращім випадку

¹⁾ Зміст її див. у II кн. „Чтений“ згаданого товариства. ²⁾ О мнимом запустении Украины. „Русск. Бес.“, 1857 р., Собр. сочин., I, сс. 131 — 145. ³⁾ „Киев. Стар.“, I, с. 1, пор. Монографии, I, с. 221.

міг лише відсунути час найновішої колонізації трохи назад, але зовсім не захитав філологічних та лінгвістичних доказів Соболевського. Навпаки, як раз на ці філологічні та лінгвістичні докази напав Ягіч у своїй третій з його — Четырех критико-палеографический статей¹⁾. Тут Ягіч зовсім слушно докоряє авторові Очерков за те, що він із свого списку старо-українських пам'яток виключив Галицьку Евангелію 1144 року, хоч вона має яскраві риси української мови. А тимчасом у ній немає так званого нового *ъ*. З другого боку «Рязанская Кормчая», що її списано з київського оригіналу, містить у собі достатню кількість прикладів цього нового *ъ*.

Критика Ягіча змусила Соболевського докладніш розглянути Істочники для знакомства съ древне-киевским говором²⁾. В цій статті, переходячи від наступу до оборони, Соболевський був змушений зробити кілька історичних уступок. Тут він уже говорить не про великоруський характер давньої київської говірки, а лише про велику наближеність цієї говірки до великоруської мови. Як київські пам'ятки *par excellence*, Соболевський називає лише обидва Ізборники Святославові, Юр'євську Грамоту та Успенський Збірник. Думку Ягіча, що оригінал Рязанської Кормчої було написано в Києві, він заперечує: Соболевський приєднує його до галицько-волинських пам'яток, не вірить він також у київське походження Типографської Евангелії № 6, що її він описує в своїх Очерках.

Не задовольняючися цими, суто філологічними, даними Соболевський в 1885 році в окремій статті—К вопросу об исторических судьбах Киева³⁾, зробив спробу глибше уґрунтувати свою теорію й з історичного боку. В такім же, лише трохи зміненім вигляді, ця гіпотеза увійшла в І-ше видання його — Лекций по истории русского языка⁴⁾.

Проте і в цій редакції гіпотези Соболевського не задовольнили Ягіча⁵⁾. Він як і раніш не допускається й думки, щоб лише галицько-волинські пам'ятки могли відбити на собі українські особливості. Відділивши з розглянутих Соболевським 15 пам'яток 5 рукописів (Добрилова Евангелія, Типографська Евангелія № 7, Ірмологій Григоровича, Хутинський Служебник, Часослов XIV ст.) та приєднавши до них обидва Святославові Збірники, а також житіє Савви, Ягіч об'єднує всі ці пам'ятки в окремий від галицько-волинського тип, який він характеризує як «южно-русский восточный говор», що стикається в дечім із центральним великоруським,

1) СПб., 1884, сс. 90 — 102. 2) „Журн. Мин. Нар. Пр.“, ССХХХVII, 1885 р., сс. 349 — 357. 3) „Киев. Унив. Изв.“, XXV, 8, сс. 281 — 292. 4) Київ, 1888. 5) Критические заметки по истории русского языка, СПб, 1889, сс. 13 — 25.

до якого тут був «естественный переход». Щождо нового *ъ* то й тут Ягіч зазначає, що цей критерій не може мати рішачого значіння—ця прикмета з'являється порівнюючи пізно, в 2-ій половині XII ст. й через те відсутність її ні в якому разі не може промовляти проти приналежності Галицько-Волинської Евангелії 1144 р. до староукраїнських пам'яток.

Але заперечення Ягіча ні в чім не переконали Соболевського. Навпаки 1895 року він надрукував статтю про людність України¹⁾, в якій навів нові дані на користь своєї теорії. Майже в той самий час йому пощастило здобути значного союзника в особі Шахматова, який у статті — *К* вопросу об образовании русских наречий²⁾, майже цілковито приєднався до теорії «древлянско-полянско-северянских белоруссов». Навпаки обидва учні Ягіча—Мочульський³⁾ і Колесса⁴⁾ спробували майже рівночасно на підставі як раз тоді надрукованого житія Савви зміцнити суто філологічними аргументами українську теорію. Проте, хоч до їх висновків приєднався й Лобода⁵⁾, дальша критика (Кримського, див. нижче) виявила велику хисткість цієї підстави.

Майже в один час із Лободою повернувся до того ж питання й Ягіч⁶⁾, він не тільки визнає Полян-Українцями, але навіть припускає безпереривність їх існування на правім побережжі Дніпра, навпаки Сіверян він готовий вважати полудневими Великорусами.

У той же самий час Кримський почав друкувати в «Киевской Старине» (з 1898 року) низку статей під назвою «Филология и Погодинская гипотеза», які він потім випустив окремо під тою ж самою назвою⁷⁾, де докладно, але не завсіди справедливо розглянув лінгвістичні аргументи Соболевського. Він не надає ніякого значіння так званому «новому *ъ*» в галицько-волинських пам'ятках, добачаючи в нім то результат впливу полуднево-слов'янської графіки, то північно-великоруського правопису. На цій підставі деякі галицько-волинські рукописи він зовсім відмовляється визнати українськими й зокрема навіть Добрилову Евангелію він оголосив рукописом новгородським.

Під впливом цих останніх праць, особливо ж статті Ягіча, відмовився від Погодинської гіпотези й Шахматов. В новій редакції своїх поглядів на утворення східно-слов'янських мов і народностей⁸⁾ він визнає вже Деревлян і Полян полудневими руськими племенами, хоч саме місто Київ він скорше вважає за мішане щодо його етнічного складу. Проте сам Соболевський і далі уперто боронив

1) „Жив. Ст.“, 1893, вип. 3. 2) „Русск. Филолог. Вестн.“, XXXII, с. 1 та дальші. 3) „Зап. Новор. Университета“, LXII, сс. 383 — 406. 4) „Archiv für slav. Phil.“, XVIII, сс. 203 — 228. 473 — 523. 5) „Русский язык и его южные ветви“, Киев. Унив. Изв.“ 6) „Archiv für slav. Phil.“, XX, сс. 27 — 32. 7) Київ, 1904 р. 8) „Журн. Мин. Нар. Пр.“, СССXXII, с. 344.

свою попередню думку й 1905 року в спеціальній статті¹⁾, навіть зробив спробу навести в оборону її нові дані. У цій статті після деяких поправок і доповнень до міркувань Ключевського про походження української народності, Соболевський знову ставить питання, якою мовою говорили мешканці Київської Русі. Відповідь дається ясна й проста: давні Кияни розмовляли говіркою, що межувала з старою деревлянсько-сіверською говіркою, отже давня київська говірка була близька до сусідніх говірок білорусько-великоруського типу, хоч можливо з деякими власними дрібними рисами. «Дюрдий» замість «Гюргий», закінчення з особи однини та множини *ти* перед дальшим *и*, «Ольто», а не «Ильто», а також деякі словарні особливості («лошадь», «зоря» в значенню заграви, зарі, «старейшина» у значінню старшина, тощо). А докази? Доказами тут виступають *argumenta ex silentio*: брак у київських рукописах рис мови галицько-волинських пам'яток і насамперед нового *ѣ*, а також брак українських ознак у тогочасних білоруських та полуднево-великоруських говірках, що сусідять з київськими, бо не випадково ж, але зовсім, мовляв, згідно з духом *Wellentheorie* ізоглоса нового *ѣ* з'явилася на батьківщині української народності, на галицько-волинській території, близькій сусідці польської мовної території, де також спостерігається замінюче здовження за тих самих умов; з другого боку, як гадає Соболевський, не може бути випадковим і те, що та ж сама ізоглоса невідома в тих говірках, які походять від давніх сіверських і деревлянських діалектів, бо ж ці говірки повинні були бути переходом від української мови до білоруської та полуднево-великоруської.

Стаття Соболевського викликала відповідь під тою ж назвою з боку Кримського²⁾. Автор хоче в цій статті вибити ґрунт з-під ніг противника доводячи, що пам'ятки XII—XIII століть, які він уважає за київські, а саме — Юр'євська Евангелія, Юр'євська грамота, Тріодь «Моисея Киевлянина», в дійсності не київські, а новгородські, а тому й значіння їх вказівок недалеко від нуля; що до першої з перерахованих пам'яток, то й сам Соболевський (Ізследования, с. 4) не мав ніяких сумнівів, що її написано в Новгороді. Щодо Ізборників, то й Кримський не має сумнівів, що вони київські, але той факт, що в них немає галицько-волинської риси—нового *ѣ*, зовсім не може бути за доказ того, що київська говірка не знала її ніколи, бо ж саме *ѣ* могло виникнути лише після того, як зникли глухі звуки у відкритих складах, цебто не раніш середини XII ст. У більшості випадків Кримський дуже влучно спростовує й ті дані Київського Літопису, які наводить Соболевський на користь своєї теорії. Так напр., зменшення імен—*Стецько*, *Яцько*, *Гриць*, немає

¹⁾ Древнекиевский говор, „Изв.“, XI (1906 р.), 3, сс. 368 — 418. ²⁾ Древнекиевский говор.

не тільки в Початковім Літопису, але й в Галицько-Волинськiм. І це зовсім зрозуміло, бо такі ймення є вплид польського впливу... Слово «старшина» відоме і в українській мові в значінню одиничнім (а не тільки збірнім, як гадав Соболевський), відоме українській мові й слово «зоря» в значінню «зорі», а також і «лошадь».

Атакувавши Соболевського, як то кажуть з фронту, в своїй статті Древне киевский говор. Кримський рівночасно спробував зробити це й у обхід, доводячи в своїй статті.—Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації старо-руських рукописів¹⁾, що так звані галицько-волинські пам'ятки, які Соболевський так гостро відділяє від київських, в дійсності не мають нічого спільного із Західною Україною. Але як показав Розов у двох своїх статтях²⁾ аргументація Кримського в цих статтях значно слабша за аргументацію попередньої статті. Майже всі антиукраїнізми, які він знаходить у так званих галицько-волинських літописах при ближчiм розгляді показуються не антиукраїнізмами. Але й сам Соболевський не попустив Кримському і в 1910 році надрукував статтю: К истории малорусского наречия³⁾, в якій, на жаль в надзвичайно гострій формі, боронить свій погляд на деякі деталі давньої української фонетики та словника; він із тріумфом наводить також цитату з одного новішого твору польського історика Яблоновського, який нібито potwierджує погодинську теорію про цілковите запусіння Правобережної України та про заселення її в першій половині XVIII ст. виходцями з різних земель тодішньої Польщі та Росії.

Гострими й навіть трохи какофонічними звуками статті 1910 року й закінчився довголітній спір між полуднем та північчю про етнічний характер населення давньої Київської землі, що його почав Соболевський в зв'язку з його капітальною розвідкою про галицько-волинські пам'ятки. В шiм спорі Соболевський зустрів значно більш противників аніж прихильників і історична Феміда, коли вірити загальному вражінню від цієї суперечки, навряд чи висловилася на користь його теорії. Але коли навіть припустити, що Соболевський в корні не правий, то й тоді ніхто не насмілиться заперечувати тої його заслуги, що він поставив дану проблему на порядок денний і що він притягнув для розв'язання її силу нового матеріалу, який яскраво висвітлив багато таких деталей, які до того часу ховалися в тіні. З цього погляду дуже велику роль відіграла й дискусія, що її викликали відкриття Соболевського, не зважаючи на той запальний тон, в яким вона іноді провадилася⁴⁾.

¹⁾ „Науков. Збірн. в честь М. С. Грушевського“, Львів, 1906 р. ²⁾ До старо-руської діалектології (Ще про питання про галицько-волинське наречє, „Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка“, LXXVII (1907 р.), сс. 5 — 34; Трильоґія проф. А. Кримського, *ibid*, LXXVIII (1907 р.), сс. 146 — 171.

³⁾ „Русс. Фил. Вестник“, LXIII, сс. 106 — 111. ⁴⁾ Докладніші відомості про цю дискусію можна знайти крім згаданих двох статей Розова, ще в третій

Але одною проблемою про найдавніші пам'ятки української писемности та про їх походження зовсім не вичерпуються інтереси Соболевського, як українознавця. Він особливо любив перелітати своїм допитливим розумом на периферії української території, зокрема його завсіді цікавило питання:—Как давно русские живут в Карпатах. Під такою назвою Соболевський ще в 1894 році надрукував статтю в органі «Русского Географического Общества»¹⁾, де він доводив, що Українці спустилися з Карпат в угорську низину не раніш XIII ст.; в 1910 році він пробував потвердити цей висновок і деякими фольклорними міркуваннями²⁾. Писав він також ще—О границе русских и словаков в Угорщине³⁾.

Два рази Соболевський брався за перо в оборону українства Холмської Русі, хоч не без деяких «общерусских» захоплень⁴⁾. А 1895 року довів із повним успіхом підробленість грамоти Ів. Берладника 1134 р.⁵⁾.

Великий майстер лінгвістичної аналізи Соболевський не був позбавлений і дару творчої синтези. Цій щасливій властивості таланту російського вченого українознавство завдячує тим, що має короткий нарис історії українських звуків і форм, який увійшов як органічна частина до Лекцій по истории русского языка⁶⁾ Соболевського. Тут із надзвичайною майстерністю автор Лекцій зумів згрупувати всі головні моменти еволюції мови, розглядаючи їх порівняльним способом і паралельно з аналогічними явищами її інших східньо-слов'янських сестер. Ці три східньо-слов'янські мови він виводить у своїй праці з спільного джерела—праруської мови. Багатовікова диференціяція цієї прамови, на думку Соболевського, зовсім не порушила внутрішньої єдності всіх трьох її нащадків: всі вони як їх взяти разом, складають єдине ціле. Через те він викладає, висловлюючися його власними словами «не историю отдельных русских наречий и говоров, а историю всего русского (або, як би ми висловилися тепер східньо-слов'янського) языка»⁷⁾.

Не задовольняючися намальованою ним картиною історичного розвитку української мови, хочби ця картина була лише частиною значно більшої, й не обмежуючися тими хрестоматіями з історії української мови, які він дав у своїм збірнику знімків з давніх

його статті—Исследование языка южнорусских грамот XIII в. и первой половины XIV в., „Киев, Унив. Изв.“, LIII (1913), № 10, сс. 11—43, № 12, сс. 45—90. Порівн. також і акад. М. С. Грушевський, Історія України-Руси, I, сс. 551—556.

¹⁾ „Жив. Стар.“, IV, сс. 3—4. ²⁾ К истории малорусского наречия, „Р. Ф. В“, LXIII, с. 113. ³⁾ „Жив. Стар“, 1895, вып. I, відд IV, сс. 235—236. ⁴⁾ Холмская Русь в этнографическом отношении. „Мирный Труд“, 1910; Русская Холмщина в польском освещении. ⁵⁾ „Труды VIII Арх. Съезда“, Москва, 1895, сс. 173—174. ⁶⁾ 1-е вид. Київ, 1888 р., 4-е Москва, 1907. ⁷⁾ Більш докладно про етнічну єдність руського народу Соболевський викладає в статті: Русский народ как этнографическое целое, „Мирный Труд“, 1907 р., кн. I, передруковано в Львові в 1911.

руських рукописів¹⁾. Соболевський описав і сучасну українську мову у всій її діалектологічній відмінності. Я маю на думці ту частину його Очерка русской диалектологии, яку присвячено «малорусському нареччю», за його термінологією²⁾. Хоч за джерела для цієї праці були дуже неповні й неточні друковані описи різних говірок, все ж таки характеристика українських говірок, що її дав Соболевський, була значним кроком наперед як щодо систематики, так і щодо фактичного багатства матеріалу. Противно Михальчукові, що відрізняв червоно-руську групу говірок від власне-української, Соболевський об'єднує обидві групи в одне нареччя, полуднево-українське, в яким закриті *o* та *e* перейшли в *i*, протиставлячи його північно-українському нареччю, яке зберегло на місці зазначених голосівок дифтонги. Ця класифікація звичайно, не була «останнім словом», і дальші розвідки Кримського, Зілінського й особливо Ганцова внесли до неї не мало корективів, які значно змінили її первісний вигляд. Але цікаво, що сам Михальчук в своїй рецензії на статтю Соболевського³⁾ не заперечує цієї кваліфікації.

Досі ми говорили про Соболевського, як про лінгвіста й філолога. Але наша характеристика його заслуг була б неповною, коли б ми не згадали тут ще деяких досить цінних вкладок покійного академіка до науки історії української літератури. Я маю на думці такі його праці, як: Похвала Ісаии Балабану 1611 г.⁴⁾, Неизвестная поэма Козачинского⁵⁾, Псалма о Дорошенке⁶⁾, Грамматика Ужевича 1643 г.⁷⁾, Несколько слов о малорусских душах⁸⁾ та К юбилею Котляревського⁹⁾.

В останній статті Соболевський висловив дуже цінні думки про залежність обох шедеврів великого основоположника нової української літератури—Перелицьованої Енеїди та Наталки-Полтавки від деяких творів сучасної йому російської літератури. А саме перша на його думку є наслідування Енеїди на изнанку Осіпова, а друга водевілю князя Шаховського Козак Стихотворець.

Ось такі головні праці Соболевського в царині Україніста. Час, цей вищий суддя діл людських, деякі з них мабуть покриє пилом і забуттям, але з другого боку не менш очевидно, що багато інших відкрить та спостережень покійного вченого будуть горіти яскравим світлом, що не згасне до того часу, поки існуватиме слов'янська філологія та її неподільна частина українська.

¹⁾ „Палеографический Изборник. Матеріялы южно-русского письма в XV—XVII вв., Київ, 1899 р.; Палеографические снимки с русских грамот преимущественно XIV в., СПб, 1903 р. (видано разом із С. Пташицким); Новый сборник с русских рукописей XVI—XVIII в., СПб, 1906 р. ²⁾ „Жив. Стар.“ II, (1892 р.) 4, сс. 1—61. ³⁾ К южно-русской диалектологии. „Кіев. Стар.“, XLII, с. 460. ⁴⁾ „Чтенія Нестора Лѣтописца“, VIII, 1894 р. ⁵⁾ Ibid, XV, 1901 р. ⁶⁾ „Изв.“, VI (1901 р.), 4, сс. 305—311. ⁷⁾ „Чтен. Нест. Лѣт.“. т. XI, 1906. ⁸⁾ К., 1893 р. ⁹⁾ „Библиограф.“, 1889 р.

Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початку XX ст.

З юних днів Ізм. Ів. Срезневського.

До п'ятидесятиліття з дня його смерті 9. II. 1880.

П'ятьдесят років тому, а саме 9 лютого стар. ст. року 1880, в Петербурзі помер славнозвісний академік філолог-славист Ізмаїл Іванович Срезневський.

Отож, користуючись знагоди цієї п'ятидесятої річниці, а також беручи до уваги, що свою наукову кар'єру Срезневський починав на Україні і де чим прислужився й українській науці, хоча в дальшому й зрікався цього¹⁾.—наведемо тут знайдені нами серед архівного матеріялу два листи, що стосуються перебування його і праці на українському ґрунті:

Г-ну члену харьковскаго губернскаго статистическаго комитета, почетному попечителю харьковской гимназии, двора его императорскаго величества камергеру графу Гендрикову.

Пакеты подъ №№ 5 и 37 я имѣлъ честь получить, и позволяю себѣ безпокоить Васъ отвѣтомъ на нихъ, прося покорнѣйше Васъ, какъ члена х. г. статистическаго комитета, передать его засѣданію членовъ этого комитета.

Предложеніе комитета избрать меня своимъ членомъ столь для меня лестно, что мнѣ остается засвидѣтельствовать комитету мою чувствительную признательность за его вниманіе. Постараюсь оправдать это вниманіе и заслужить довѣріе трудами, какіе на меня будутъ возложены, исполняя ихъ съ полнымъ усердіемъ и ревностью, сколько позволятъ мнѣ мои силы и средства и обязанности по службѣ университетской.

Харьковъ, 1838, января 10.

Адъюнктъ-профессоръ статистики, магистръ политическихъ наукъ
Измаиль Срезневскій.

II. Въ харьковскій губернскій статистическій комитетъ.

Честь имѣю представить начало моего труда по части статистики Харьковской губерніи. Полагая лучшимъ средствомъ для основательнаго статистическаго изслѣдованія края — выслѣдить предварительно его гражданское развитіе статистико-исторически, я занялся прежде всего историческимъ обзорѣніемъ гражданскаго устроенія Слободской Украины того времени какъ она составила губернію, нынѣ получившую старое названіе Харьковской, — и первую тетрадь моего обзорѣнія повергаю на судъ коми-

¹⁾ Див. наприкл.: проф. Д. І. Багалій, Історія Слобідської України, Харків, 1918, с. 295.

тета. Уверень, что въ моемъ трудѣ недостатковъ много: но позволяю себѣ надѣяться, что комитетъ извинитъ меня въ нихъ, потому что они были большею частію неизбежны какъ по новости труда, такъ и по невозможности имѣть полный запасъ пужныхъ матеріяловъ. Содержаніе первой тетради — 1-й періодъ гражданскаго усмотренія Слободской Украины отъ ея заселенія до Петра 1-го, до начала рѣшительныхъ преобразованій. Содержаніе второй тетради будетъ 2-ой періодъ — время преобразованій, до тѣхъ поръ, какъ Екатерина II повелѣла учредить изъ Слободской Украины губернію. Эта вторая тетрадь почти готова, — и я бы не замедлилъ доставить въ комитетъ и ее, если бы не льстилъ себя надеждою, что комитетъ, имѣя какія нибудь свѣденія по этому предмету, соблаговолитъ сообщить ихъ мнѣ. Осмѣливаюсь усердигѣйше просить объ этомъ, постараюсь поспѣшить доставленіемъ окончанія моего труда, и буду счастливъ, если онъ удостоится вниманія комитета.

1-е марта, 1838, Харьковъ.

Измаиль Срезневскій, адъюнктъ-профессоръ
статистики въ Харьковскомъ университетѣ,
членъ корреспондентъ комитета.

Листи ці, що писані Срезневським власноручно, збереглися у справі за рік 1838, що належала до невпорядкованого фонду Харк. Губ. Статистичного Комітету і з якою я мав нагоду ознайомитись року 1926 у Харк. Центр. Істор. Архіві. Назви ця справа не мала, бо обкладинки не було, схарактеризувати ж її можна так: «Матеріяли до статистично-економічного опису Харківщини та її повітів». Листування у цій справі позначено роком 1838. Перша сторінка справи—лист генерал-губернатора Строганова до харків. цивільн. губернатора Крилова з запитанням про роботу Статистичного Комітету. Помітка на першій сторінці: «по описи № 232». Друга помітка: «по Статистич. Комітету № 1-й входящ.». Уся справа має 217 пронумерованих листів.

Із чернетки відповіді генерал губернаторові, складеної в Статистичн. Комітеті, ми довідуємось, між іншим, що на основі «высочайше утвержденныхъ» правил та на підставі наказу міністра внутр. справ, 1 березня року 1835 у Харкові був заснований Губернський Статистичний Комітет. Обібравши членів—неодмінних та кореспондентів, в Харкові та по повітах, Комітет «распредѣлилъ занятія по статьямъ присланнато изъ совѣта МВД плана статистическихъ работъ». Робота ця полягала в складанні статистично-економічного опису Харківщини.

Збирання відомостей, необхідних для цього опису, відбувалося поволі і мляво, так що навіть року 1838, як видно з рапорта комітету генерал-губернаторові Строганову, ще не все було зібрано, причому не надіслали усіх необхідних даних між іншими і такі члени Комітету, як помічник куратора університету гр. Панін, колишній ректор Неберг і професор статистики Артемовський-Гулак. Цей останній, як сказано у рапорті, прохав навіть звільнити його зовсім від звання члена Комітету. Можливо, що це й примусило Комітет

звернутися до іншого професора статистики, до Срезневського, з закликом стати його членом.

Подав *Дмитро Соловей*.

Данило Лукич Мордовцев.

Спогади його доньки.

В грудні сього року (1930) мине сто років з дня народження мого батька Д. Л. Мордовцева. З цієї нагоди хочеться мені закріпити те, що зберігла пам'ять про сю дорогу мені людину, яка лишила по собі помітний слід також і в українському письменстві й життю. Його історикові дещо з того може здатись.

Предки мого батька, — Данила Лукича Мордовцева, були козаки Запорозжці. Вони були «мазепинцями», цебто підчас суперечок царя Петра з Мазепою — прихильниками цього останнього. Вони мали прізвище Сліпченко, але згодом до цього прізвища було додано прізвище «Мордовець». Коли і з якої причини було додано це страшне прізвище, не існує ніяких відомостей. Дід же мій, батько мого батька, перетворив це недобре прізвище на невразливе «Мордовцев», відкинувши Сліпченко.

Сліпченків, як усіх козаків за Катерини II, переселено з України і закріпачено. Це зробила прославлена «Семирамида Півночі», що часто листувалася з найголовнішими, найвидатнішими особами Європи XVIII в., ця мудра правителька, талановита письменниця, яка ув'язнила та заслала кращих людей своєї країни за те, що вони висловлювали ті самі думки, якими вона чванилася в листах до своїх закордонних друзів, «обворожительная» жінка, що твердо тримала в своїй біленькій пухлявій ручці скипетр самодержавства.

Сліпченки підпали під кріпацьку залежність до дідича Єфімова, що мав маєтки в Камишинському повіті Саратовської губернії на кордоні землі Війська Донського.

Мій дід, Лука Андрійович, був людиною розумною, енергійною, твердої вдачі. Він випросився у свого пана на обрік і якось йому пощастило зібрати грошенят і викупити собі волю.

Ставши «вільним громадянином», Лука Андрійович, дуже працездатний, маючи справжню комерційну смекалку, почав торгувати і в цій справі йому пощастило. Він приписався в міщани, відкинув своє українське прізвище Сліпченко, а другу частину свого прізвища переробив на російський манір і став називатися Мордовцевим.

Лука Андрійович одружився дуже рано. Ще за молодих років померла його дружина, залишивши йому декільки дітей. Довгі роки жив він удовцем, але несподівано на старості літ задумав одружитися вдруге. Бувши старого віку (мав щось із 70 років),

він був як то кажуть, ще «крепкий старик», маючи велику фізичну силу та добре здоров'я.

Подобалася йому дочка дяка з місцевої церкви слободи Данилівки, гарненька 16-літня Олена. Незаможному дякові партія здавалася блискучою й слабеньку, тендитну 16-літню дівчину віддали за 70 літнього діда. Цей, ще в силі, дід прижив з нею п'ятеро дітей: чотирьох хлопчиків—Миколу, Андрія, Івана й Данила й одну доньку Марфу.

Різниця в роках між дітьми від першого та від другого шлюбу була величезна. Так мій батько мав онука старшого за себе на 1½ роки, а правнучки його, цебто мої внучки, були одного віку зі мною.

Бабуня моя Олена (по батькові не пам'ятаю) була тиха, смирна. Не солодко жилося їй за старим властолюбним чоловіком—тільки й втіхи було, що в дітях. Дівчинка вся пішла в матір—тиха, смирна, такий же був і молодший синок Данько. Зате троє старших хлоп'ят—справжні козачата, розбишаки, пустуни, бідові, веселі шибай-голови. Істотно, що тихенький, боязкий, соромливий та плаксивий Данько, такий несхожий на братів, став за її мазунчика. З маминого мізинчика, як жартома називають мазунів, глузували трохи вовкуватий силач Микола й бідовий, веселий, здатний на всякі вигадки Андрійко. Іван був трохи смирніший й не так докучав йому. Найулюбленіша забава була—лякати і дражнити боязкого, нервового малого. Зробить Андрійко страшну пику, витягне вперед руки зі скарлюченими як пазурі пальцями й насувається на Даню. Той, вже переляканий, але ще володіючи собою питає: «Андрійку, чи це ти»? А той ще більше скривить обличчя, зареве ще страшніше—«ні, ні, це не я» і ще ближче насувається на бідолаху.—«Андрійку, що це ти?»,—плачучи, тремтячим голосом благає хлопчисько, а Андрійко жахливим, «грубим» голосом «ричить», «ні, ні це не я!», і вже готовий схопити своїми пазурами братика, а той остаточно переконавшись, що це «страшне» насправді не Андрійко, біжить рятуватися до матері і заливаючись сльозами тупиться до неї, а та ласкаво гладить чорненьку вихрясту голівку й ніжно цілує заплакані оченята, заспокоює та втішає, пхаючи у жменьку щось із ласощів, до яких Даня був дуже охочий.

І часто, зобіжений старшими братами, він удавався до матері по втіху та ласку.

— Даньку, чи ти сьогодні зовсім не вмивався?—питає вона, глядячи на брудне заплакане личко свого мазунчика.

— Ні, мамо, я сльозами вмивався,—патетично відповідає майбутній письменник.

Але недовго довелося Дані знаходити втіху у всіх своїх дитячих горестях на колінях любої неньки. Вона померла з сухот, коли йому було всього сім років.

Абетки та складів батько вчився у дяка Данилівської церкви, наступника померлого діда, а потім в Усть-Медведицькій повітовій школі, в якій за успіхи та поведінку був перший учень.

Брати його вчилися там же, але далше не пішли, а батька по закінченні школи відвезли в Саратов, де він вступив до I класи гімназії. У гімназії він учився чудово, а особливо був здатний до грецької та латинської мови. З першої ж класи батько почав товаришувати з Пипіним, молодшим від нього на 3 роки, але який виявляв надзвичайні здібності; товаришували вони протягом всього свого перебування в гімназії. Друзі винайшли якийсь особливий шифр, яким листувались і писали свої щоденники.

У батька я бачила шість товстеньких, у палітурках, примірників щоденника та нотаток, писаних цим шифром.

Батько жив у діякона Сергієвської церкви, за настоятеля якої був батько Миколи Гавриловича Чернишевського, що доводився дядьком з жіночої лінії Пипіну, всіма поважаний отець Гаврііл.

Перебуваючи в гімназії, батько одержував з дому замало грошей і мусів приробляти, даючи лекції. В одній родині близьких знайомих моєї матері, де батько давав лекції, мати зустрілась з ним і з прозорливістю розумної жінки у вихрестому, негарному, незграбному соромливому юнакові угледіла не абияку людину й зацікавилася ним. Їй вже тоді промайнула думка, чи вийде він на свій шлях. В останній класі гімназії батько захопився зоряним небом, вивчив мапу й задумав стати астрономом. Отже, не зважаючи на умовляння з боку Пипіна, який запевняв батька, що астрономія не його «полочка», вступив на фізично-математичний факультет Казанського університету.

Якось випадково він зустрівся з відомим (не пам'ятаю прізвища) професором стародавніх мов. Професор звернувся до нього з питанням латинською мовою, і батько мій, який ще з гімназії чудово знав ці мови, відповідав йому латинською мовою так вільно, що професор здивувався, побачивши в студенті-математикові доброго лінгвіста. Він зацікавився батьком, запросив його до себе й з того часу вони почали приятелювати. Професор просив батька розповідати йому російські народні казки латинською мовою, а також перекладати російські народні пісні латинською мовою, віршуючи їх. Все це батькові дуже легко давалося. Рік перебування в Казані переконав батька, що дійсно він потрапив не на свою полицку, а друг його Пипін палко умовляв перейти до Петербурзького університету на історично-філологічний факультет, що батько і зробив.

У Петербурзі він зустрівся з моєю матір'ю й вони дуже подружилися. Мій батько, як людина м'яка до безхарактерности, цілком підпав під вплив моєї матері, що відбивалося добре на юнакові, як це і завжди буває, коли жінка старша віком за юнака і не за-

кохана в нього. Моя ж мати взагалі не мала здатности закохуватися та фліртувати. В її житті було лише одне сильне і справжнє кохання, яке захоплює назавжди. Ця щира любов була до великої людини Миколи Мілютіна. Дружина її Пасхалов був якийсь далекий родич жінки Дмитра Мілютіна й вони часто бачилися. З материних слів видно, що й Мілютін був у ній закоханий, але обидва про це мовчали і так і розлучилися на все життя. Чоловіка ж свого мати любити не могла. Її, 16 літню дівчинку, віддали за нього, а він, як потім виявилось, був запоийний п'яниця, дикий звір, під час запою мордував і мучив і жінку і дітей, що примусило матір визволитися від нього за допомогою «Третього отделения».

З літографованого портрету, коли матері було 25 років, видно, що вона була гарна. Вона мала правильні риси й великі чудові сірі очі. Обличчя її було серйозне й пристойне. Її голівка з темними зачісаними на вуха за тодішньою модою косами скидалася на голівку англійського кипсека. Крім того вона мала англійський ніжний колір обличчя, можливо діставши його в спадщину від предка Jounger'a та дуже тонку талію—важлива ознака жіночої краси того часу.

Захворівши у Петербурзі спочатку 50 років на жорстоку форму тифу, мати назавжди загубила свій ніжний колір обличчя. Залишилися лише правильні риси та чудові сірі очі.

Портрета цього разом з портретом мого батька, на якому він змальований гімназистом, я надіслала до саратовського музею імени Чернишевського—в будинку його батьків. У цьому будинку зібрано все, що стосувалося до нього, а також і портрети осіб, що його близько знали.

Мої батьки добре знали Миколу Гавриловича й дуже його цінили. Вони захоплювалися його блискучим розумом та бездоганною логікою, чудовою діалектикою, майстерним умінням під час суперечок (дискусій) примусити своїми нападами домовитися до абсурду, загнати у глухий кут і поставити в смішне становище. Під час такого експерименту сам Микола Гаврилович залишався цілком спокійний і лише злегка усміхався своєю тонкою іронічною посмішкою, поглядаючи на свого супротивника, що змагаючись залутався.

З молоденькою, гарненькою дружиною Чернишевського мати моя з його прохання (сам він був дуже зайнятий) відвідувала музеї, виставки, тощо. За словами мами Чернишевський безмежно кохав свою веселу, жваву, розумненьку жіночку.

Мати моя, жінка надзвичайно талановита, мала блискучу пам'ять, дар красномовства, чудово володіла віршем. Освіту в домі своїх батьків вона дістала таку ж як і всі панночки того часу, але вона більше прагнула знання та енергійно взялася до самоосвіти

її сама вивчала все, що належить знати добре освіченій людині. Вона була природня лінгвістка й знала мови: французьку, німецьку, англійську та латинську, а з слов'янських—польську, чеську та сербську. Годі вже говорити про українську—вона була велика поклонниця Шевченкова.

Вона більш за все захоплювалась медициною й мала силу книг у цій галузі. Пам'ятаю, що вона мала французьку, в багатьох томах енциклопедію з медицини.

Фантазію вона мала багату. Коли я однієї зими хворіла на ревматизм і мені було заборонено виходити,—та я й не могла, і я жила не в бабуні, як звичайно, а в мами, вона, щоб мене розважити, годинами розказувала мені роман у англійському стилі, який сама придумала,—словом, її імпровізації. Вона не погано малювала й була мистцем жіночих художніх праць. Цілком зрозуміло, що мій батько був захоплений такою жінкою, а в її почуттях до нього перевищувало почуття материнської ніжності і почуття творця до свого створіння, те почуття, яке буває в матері, що виховує свою дитину в доброго вихователя.

Коли батько готував свою дисертацію, мати йому щиро допомагала—розшукувала, й переписувала в публічній бібліотеці потрібні йому матеріяли. Університет він закінчив. За дисертацію* (про «Русскую Правду») йому присуджено золоту медаль. Це було 1854 року. Зараз же, як батько скінчив курс, вирішено було одружитися і 24-літній юнак став дружиною жінки старшої віком за себе на 7 років, матері 5-х дітей, правда таких, що вже вчилися.

Взявши шлюб, батьки мої поїхали в Саратов і оселилися в бабуніному будинку, а весною переїхали в бабунін маєток на так звану «дачу». На цій самій дачі з'явилася на світ божий я. Коли мені було три тижні, мене віддали на виховання до моєї бабуні, в якої я і прожила до свого одружіння, а батьки мої, щоб уникнути небезпеки, яка загрожувала батькові, а саме, бути забраним у некрути, поїхали на деякий час у слободу Данилівку, в якій батько народився й прожив ціле своє дитинство. Коли небезпека ця минула, вони повернулися. Ще в 1854 році утворилися в батьків моїх близькі стосунки з М. І. Костомаровим. Він секретарював у Статистичному Комітеті й улаштував там і мого батька. Батьки мої оселилися на подвір'ї якогось Штейна (через що мати все подвір'я охрестила ім'ям Штейнбурга) в невеликім, але дуже затишнім і через смак та вміння моєї матері гарно обставленім приміщенні й зажили спокійно й весело трудовим життям.

Мати, спільно з Костомаровим, почала збирати старовинні народні пісні, а батько з тим же Костомаровим почав складати та видавати «Малорусский литературный сборник». В ньому, між іншим, було вміщено перший і останній вірш мого батька: «Казак и море», на якому дуже відбився вплив Шевченкової поезії.

Батько мій преклонявся перед могутнім Шевченковим талантом та любив його самого і поважав, як любу, симпатичну людину, що так багато постраждала в своєму житті.

Крім посади в Статистичному Комітеті батькові пощастило потрапити в редактори неофіційної частини «Саратовских Губернских Ведомостей» і він зумів її зробити цікавою.

Сталася дуже комічна історія з приводу одного фейлетону, якого написав батько. Писав він про парад, що відбулася в якийсь царський день. Під час паради була страшенна злива й розповідаючи про це, батько висловився так: «И вот российские орты стали мокрыми курицами». — не підозріваючи, звичайно, який ефект справить це на військових. Другого ж дня, коли з'явився у пресі цей злополучний фейлетон, до батька приходив командир полка й заявляє, що своїм недоречним глумливим порівнянням батько наніс образу цілому полкові і він повинен або визнати в пресі все сказане непристойним і неприпустимим і попросити пробачення, або, в разі відмовлення, йому доведеться своєю кров'ю заплатити за образу, бо всі офіцери полка викликають його на герць і він повинен поодиноці битися зі всіма, і з ним, командиром полка, також. Гарненька перспектива! Годі говорити, що батько обіцяв загладити нанесену полкові образу не пістолем, а знайомою і властивою йому зброєю і в наступному ж числі попросив пробачення з приводу своєї недоречної і непристойної фрази. Тим на задоволення всіх справа і скінчилася.

Батько з запалом та захопленням провадив свою літературну працю. Він рився в саратовських архівах, розшукуючи матеріали для свого писання, зацікавлювався взагалі історією саратовського краю й знаходив у архівах багато цінного та цікавого. Між іншим він знайшов багато чого, що стосувалося становища кріпаків.

Пам'ятаю, що коли я була вже великою дівчинкою, він розповідав мені чимало цікавого та жахливого. Особливо мене вразило, і засіло в пам'яті його оповідання про якусь поміщицю Стоцьку, Полячку з походження. Це була молода жінка, тендитна блондінка з янгольським виразом на прегарному обличчі, яка одягалася завжди у біле. Вона була надзвичайно сантиментальна, проливала сльози над жалісними романами, кохала тварини, і ця янгольського вигляду дама втикала булавки по саму голівку в груди своєї покоївки, якщо та їй чим було не догодить, а найулюбленішою її втіхою було, сидячи в покійному кріслі, на ганку свого будинку з коханою собачкою на колінах, дивитися, як перед ганком до полу-смерти, а іноді до смерти, запорювали двірських людей або мужиків із її батьківщини. Кінець-кінцем сантиментальну бариню взяли під опіку й припинили її улюблені втіхи.

Це оповідання збудило в мені недовір'я до всього сантименталь-

ного й я не могла терпіти Карамзіна. Багато сумного і жахливого знайшов мій батько у саратовському архіві й зрозуміло, з яким ентузіазмом і надією ставився він до реформи, яка вже готувалася, до скасування цих жахів.

Хронологія—моє слабе місце. Я не знаю, коли відвідав Саратов наслідник Микола Олександрович. Батька запросили до нього, бо великий князь, говорили, цікавився історією того краю, який він відвідував. У батька залишилося приємне вражіння від цієї візити. Він був у великого князя декілька годин.

Перші роки життя в Саратові батько хворів на лихоманку, від якої лікувала його бабуня наваркою з полині й тремоля на воді. Бо мій батько, як і його брати спиртового нічого не пив, хіба лише солодку слабеньку дамську наливку. Як видно, саратовський клімат був шкідливий і він часто кашляв і разів зо два йому було щось не гаразд у легенях. Взагалі ж жилося дуже добре. У гарненькім затишнім помешканні в «Штейнбурзі» збирався тісний товариський гурток, переважно з молодих педагогів гімназії.

За першу особу в цьому гуртку, звичайно, був Костомаров. Дружба з яким у мого батька росла і міцнішала. Разом працювали вони в Губернському Комітеті, де йшла підготовча робота в справі майбутнього розкріпачення селян, разом їздили запроваджувати статутні грамоти.

1861 року несподівано захворіла моя мати на серйозну жіночу хворобу. Батько широко доглядав хворої, яка прозвала його «нянькою»,—ця назва залишилася за ним на ціле життя. Згодом мати прозвала його «собакою» за його відданість і вірність і навіть було сфотографовано так: до тулубу величезної собаки приставили батькову голову, та ще й з орденем на шиї з карточки, зробленої з прохання братів, а мати знялася як «Баба-Яга» на стільці з товкачем у одній руці й з помелом у другій, але обличчя в «Баби-Яги» було з посмішкою і добре.

Саратовські лікарі не могли допомогти матері й тому вирішили поїхати до Петербургу, щоб порадитись зі спеціалістами, але й вони мало допомогли. Згодом до цієї хвороби приєдналася інша й мама залишилася хвора на все своє життя.

Батько працював «не покладаючи рук» і все «строчив» і «стро-чив», як він називав свої літературні заняття, хоч він вже і вибився щасливо на дорогу. Треба було багато заробляти, щоб упоратися зі всіма витратами: лікування хворої матері, поїздка до Петербургу, відправка закордон, щоб удосконалитися в музиці, молоді й улюбленої маминої доньки від Пасхалова, а коли ця донька повернулася, треба було її «вивозити». Мати сама через хворість цього робити не могла, а самій виїжджати молодій дівчині не годилося, а тому мати доручила піклуватися про це княжні М. І. Щер-

батовій, дружині тодішнього губернатора. Наталя була дуже красива: на ній відбилосся грецьке походження її батька. Її вважали за найкращу дівчину в саратовському вищому суспільстві. Вона брала участь у живих картинах, виставах, концертах, тощо, не пропускала ні одного балю, а все це вимагало витрат на туалети. Мати мала смак і через це туалети були чудові, але все це вимагало багато грошей, а там поїздка за кордон, і батько без кінця давав і давав зароблені гроші. Він був дуже щедра людина, ані тіні не мак скупости—«урод» між своїми скупими братами й таким він залишався на все своє життя. Тільки двічі він трохи «прижався» й то через те, що його фінанси були «в расстройстве».

Перший раз — це було року 1876. Ми з бажання мами переїхали до Петербургу — моя мати, сестра Наталя з чотирьохрічною дівчинкою й нянькою. Батько найняв велике з 6 кімнат помешкання на розі Невського й Садової, та мабуть не дешево воно коштувало.

Матері брали за півтора карбованці обід з ресторації, бо їй потрібний був через хворість певний режим, дівчинці готували дома служниці, а ми брали обіди з якоїсь кухмістерської в «Гостинном Дворе». До нас приходив обідати старший і улюблений син мамин Виктор Пасхалов. Він учився деякий час в Парижі і мав величезні музичні здатності, але на жаль пішов у батька й був алькоголіком. Тверезим він був надзвичайно симпатичний, веселий і добродушний, чудово розповідав анекдоти і не зважаючи на те, що зовсім не мав голоса, чудово передавав свої романси. До свого таланту ставився він дуже недбайливо й легковажно, дуже часто не записував того, що писав і, розуміється, забував свої твори. Багато хто любив його і його талант і старався його підтримати, але ніщо не допомгло. Він міг би утворити дуже багато, але дав небагато, хоч все ж заслужив романсами репутацію талановитого музики. Деякі з його творів дуже відомі й досі виконуються в концертах. Батько мій через пристрасть його до горілочки, від якої гинув величезний талант Виктора, його недолюбував.

І ось, коли я приходила до батька дістати від нього гроші, щоб купити квитки на одержання обідів та купити м'яса й молоко дівчинці, він починав з того, що дивувався, що так скоро вийшли квитки, морщився й з незадоволенням і хмурим лицем видавав мені гроші й у мене не вистачало духу попросити в нього грошей на нові черевики, хоч мої вже були зовсім кепські.

Вдруге батько виявив деяке незадоволення з-за грошей за таких обставин. Це було, коли мати написала йому, що я виходжу заміж й тому мені треба зробити декілька суконь і між іншим «венчальное». Батько в листі насмішкувато спитав, невже я всі сукні одразу одягну на себе, і що значить, «венчальное платье», але гроші прислав і приїхав на весілля, дуже добре поставився

до мого нареченого, якого потім дуже любив і шанував і був любий та веселий на весільному святі. А взагалі батько ніколи не зважав на гроші, не питав куди їх витрачають, хоч на себе витрачав мало й був у цій справі дуже акуратний.

У надзвичайних випадках гроші позичали йому брати (фірма «Братья Мордовцевы») і він старався повернути їм позику, хоч вони й не брали грошей, коли справа була серйозна, або гроші потрібні були самому батькові.

Спочатку, коли батько мій пішов своїм власним шляхом, брати його з недовір'ям і навіть з деякою недоброзичливістю поставилися до цього рішення, але успіхи батькові в гімназії та університеті вплинули на їхні переконання, а золота медаля, що він одержав за дисертацію, остаточно перемогла. Коли ж він став все далі та все успішніше просуватися вперед наміченим шляхом, вони повірили в нього і почали від душі радіти з його успіхів й пишатися ним. І вони любили його наскільки могли любити. Старший брат Микола, що більше за всіх скидався на батька і обличчям і вдачею, був добрий ділець і мав комерційну смекалку. Він утворив торговельну фірму «Братья Мордовцевы» на скупку зерна та на експортування його за кордон. Незважаючи на свою (в батька ж) кремезність він помер порівнюючи рано від зараження крові, забруднивши собі порізку на нозі. Микола Лукич був одного часу за голову міста Ростова й братам хотілося, щоб і батько був такою важною особою. Про це вони мріяли й платили за нього мито першої гільдії. Це й дало привід М. І. Костомарову називати батька «купець».

На чолі фірми був Іван, який мав розмах та підприємливість. Він намагався поставити діло на широку ногу, та поширити торговельні стосунки. Зерно експортували до Греції, Туреччини та до Франції в Марсель. В Атенах, Костянтинуполі вони мали багато знайомих Греків. Мені з дитинства в пам'ять засіли прізвища: Понандопуло, Пікнотеллі та інші. Іван був красивіший за своїх братів, а через те, що їздив у справах закордон, мав вигляд не купця, а комерсанта, як вони й величали себе. Це була людина симпатична, розумна і в поведженні; він відрізнявся м'якістю, делікатністю. Батько любив його більш ніж інших братів. Помер він з туберкульозу, маючи за 40 років.

Третій брат батька був Андрій. Він був спритний і розумний і був гарячим прихильником усього англійського та дбав про те, щоб і обличчям і костюмом бути подібним до Англійця. Він шляхом читання дістав собі самоосвіту, багато читав, був незадоволений з російського ладу й зі смаком лаяв тодішній уряд, дуже собою пишався й любив похвалитися своїми оригінальними й ліберальними переконаннями. Не маючи такої талановитости в справах як Іван, він все ж зумів придбати великі кошти, свої капітали держав

у Лондонському банку, любив показати свою владу над людьми, не йняв віри нікому й був певний того, що всі люди якщо і роблять що, то лише маючи на увазі якусь користь, а тих про яких цього сказати не можна, мав за дурнів, або за диваків. Але одного з таких «чудаків», батька мого, любив щиро, глузуючи з його м'якості й цілковитої відсутності користолюбства. По смерті Івана та його дружини став за опікуна його дітей — сина й двох доньок і почав самодурствовати.

Багато гріха взяв на свою душу Андрій Лукич за своїм опікунством.

Федя, син дядька Івана, вчився у Швейцарії, в Невшателі в комерційній школі. Федя був м'якої вдачі зі слабо розвинутою волею, дуже симпатичний. Більш за все на світі любив він онтомологію й мав чудову колекцію комах, яку сам зібрав. Дядя виписав його з-за кордону, щоб привчити до купецького діла, до якого Федя не мав ні охоти, ні здатності. З нього міг би вийти скромний кабінетний вчений. І дорослому вже юнакові дядько не давав ні копійки з його ж власних грошей, навіть на кешенькові витрати доводилося випрошувати кожного гривеника.

Все це мало кепські наслідки. Одержавши частину з своєї спадщини, Федя почав гуляти, невдало одружився, і загинув, махнувши на все рукою. Помер він зовсім молодим.

Старша його сестра, чудова тиха істота, також рано померла, а молодша, енергійніша, зуміла вийти на свою власну дорогу.

Дядина прийняла дядькову філософію щодо скупості й недовір'я до людей, проте ж була симпатична, весела і балакуча. Вона любила дуже мало кого — мого батька й мою доньку, й навіть перемагаючи свою скупість, робила мені й дочці подарунки.

З людьми вона була добродушна. В серйозних речах вона була під впливом свого дружини, але ж удома він був під її пантофлею.

Її вимова і обличчя виявляли її українське походження. Любила вона своїх собаченят, годувала їх досхочу, а одно з них постійно ходило з компресом на мордочці, бо хворіло на зуби.

У Кисловодську він мав дачі — два невеличких будинки, а в Ростові чудовий двохповерховий дім на Садовій вулиці. на якій колись був університет. Все своє майно заповів він Ростову, а дачі в Кисловодському відписав на приміщення для хворих — одну для старих, а другу для дітей.

З сестрою мого батька, моєю тіткою Марфою Лукіничною, я по знайомилась в Кисловодському, де вона мешкала все своє життя зі своїм дружиною, якимсь купцем. Вона була симпатична, тиха, вся в матір.

Наприкінці 60 роців за губернатора Гагаріна мій батько протягом, здається, 2-х років був управителем справ канцелярії губер-

натора. До якої справи не брався мій батько, то завжди виконував її якнайкраще, чи то була справа велика чи мала й на своїй посаді він був «щирим урядовцем». Службовці канцелярії дуже його поважали за те, що він поводився з ними не по-начальницькому, а по-товариськи. Були задоволені з нього і всі кому доводилося мати з ним справу на його посаді. Коли замість Гагаріна пост губернатора посів М. Галкін-Вриський, то становище батька круто змінилося. Галкін-Вриський вважав за неможливе, щоб на чолі його канцелярії був письменник ліберального, трохи не революційного напрямку й усунув батька з посади за «неблагонадєжность». Галкін мав до батька надзвичайну антипатію й з задоволенням «з'їв» би його, але йому це не вдалося. Я не можу сказати точно, коли мій батько з Саратова переїхав до Петербургу сам, тому що мати через хворість не могла поїхати з ним. Не можу також сказати, де він мешкав до 1876 р., коли ми всі приїхали до Петербургу. В якому залишилися до весни і коли батько оселився в мебльованих кімнатах на Столярному заулку, де він мешкав багато років, аж до 1905 р., цеб то все життя.

В 1881 році, коли я приїжджала до Петербургу, він уже жив у Столярному. Мав він велику, світлу, високу, розподілену порт'єрою на дві нерівні частини кімнату. У меншій стояло його ліжко й стіл, за яким він працював, а також полиця з книжками, а більша частина відогравала ролю вітальні. Обстановка була дуже скромна, на стінах висіли фотографії й краєвиди з місцевостей, у яких він побував під час мандрівок, на етажерці різні витребеньки й пам'ятки з чужих країв. Одного часу в татка на стіні висіла старовинна, намальована на дошці, відома картина — козак з величезним чубом (оселедцем) і з бандурою в руках. Мій дружина випадково знайшов її в Камишині й подарував батькові, а він згодом подарував її своєму братові Андрею Лукичу, як любу йому і приємну річ і Андрей Лукич був захоплений.

Кімната була оздоблена двома величезними портретами з батька роботи художника Бондаренка, намальованими олійними фарбами. Одного з них батько надіслав у Саратов і подарував моїй доньці — своїй внучці. Портрет був надзвичайно гарний і подобався І. О. Рєпіну, який казав, що руки були так добре намальовані, зовсім як живі, що навіть, зі слів того Рєпіна, відтягало увагу глядача від обличчя. Коли я з родиною в 1915 р. з Менська, в якому жила, переїхала до Саратова й помістилася в невеличкому приміщенні, то портрета не було де повісити: він був на всю стіну, від стелі до підлоги, і я подарувала його в Радищевській музей, який заснував у Саратові художник Боголюбов на честь свого славетного предка. До цього музею Боголюбов віддав всю свою колекцію картин, яку він мав, так що музей цей досить багатий. При музеї існує рису-

вальна школа імені Боголюбова. Другого портрета спадкоємці батькові продали до Чернігівського Музею Тарновських, куди надіслали й увесь батьковий архів. Я чула від одного художника із Чернігова, що в музеї Тарновських є портрет Мордовцева й що це найкраще, що є в музеї.

Отже в Столярному у приміщенні мого батька бувало багато народу: бували тут і молоді письменники, що згодом пробили собі шлях, і люди пройняті письменницьким зудом, без майбутнього і просто безталанні, що зазнали злиднів через різні причини. Всім цим людям батько давав поради, уважно вислуховуючи всі їхні твори, деяких влаштовував, а бідним допомагав грошми.

Батько не звертав уваги на їжу. Пригадую, що з кухмістерської в Гостиному Дворі нам давали несмачні обіди; водянистий суп і дуже часто телячі ніжки або м'ясо з якоюсь підливкою. Батько запевняв, що це оленяче і їв з апетитом, а ми вважали, це «оленяче» за незовсім свіжу гов'ядину. У нього було лише дві улюблених страви: це ячня зі свіжим салом (позначалося українське походження) і печінка. Поважаючи татову пристрасть до цієї страви, бабуня наказувала її готувати, але сама вважала печінку за «котячу їжу» бо звичайно котів годували печінкою.

Одягався батько добре, за модою не ганявся, але її не відставав від неї, а головне був охайно й чисто одягнений. У Саратові вдома він носив коротеньку курточку з червоної флянелі з якимись маленькими кешенями.

Батько завжди для здоров'я робив гімнастику або, як тепер кажуть «фізкультуру». Попише, попише й враз зірветься з місця й почне робити різні маніпуляції з найсерйознішим обличчям. Батько взагалі був скромний, не переоцінював себе. Прегарною рисою в його характері було те, що він ніколи не мав заздрощів на чужий успіх, який би той не був великий і задовольнявся з того, який випадав йому.

Певна річ він був дуже задоволений зі своїх успіхів, любив своїм близьким розповідати про них, але в добу своєї найбільшої популярності завжди трохи соромився її ніяковів, коли незнайомі люди, пізнавши його з портретів, підходили до нього й говорили йому перебільшені компліменти.

Зайнятий постійно по горло, батько не мав змоги бувати часто денебудь і лише в свого друга Костомарова бував неодмінно двічі на тиждень шовітїрка й щонеділі. Досить часто бував батько в Єлісеєва, одного з редакторів «Отечественных Записок».

Батько любив Григорія Захаровича за його великий розум, за його оригінальну, перейняту гумором, мову, за крицеву твердість характеру. За срібну широку бороду, за надзвичайно густе, також срібне волосся батько звав Єлісеєва «Саваоф», тому що на карти-

нах бога-отця часто змальовували з таким же волоссям і бородою.

Батько мав звичку давати жартівливі прозвища. Так його дружину він прозвав «повелитель правочерних», жінку дядька Андрія «владичица сих мест», мене в дитинстві «Вера-пресвітер». Бував батько в Григорія Євлампієвича Благосветлова на «редакционных» обідах, на які збиралися співробітники «Дела», редактором та видавцем якого був Благосветлов — батько ж співробітником.

Неодмінно бував батько на так званих літературних обідах, на які збиралися письменники поговорити «на злобу дня», а більше для того, щоб побалакати, посміятися та розважитися. Промовляли жартівливі промови, малювали карикатури і татко брав у всьому діяльну участь. Душею цих обідів був надзвичайно гострий на язик і веселий письменник артист М. Ф. Горбунов. Батько любив посміятися і сміявся буквально до сліз. Самому йому вдавалися веселі, невразливі жарти, але коли він бажав «ядовитничать», виходило незграбно й грубо.

Театр батько любив і розумів драматичне мистецтво, то за браком часу не міг дуже часто відвідувати його. Але ж коли до Петербургу приїжджали будь-які славетні гастрольори, він не пропускав ані жодної гастрольної вистави. Улюбленцем його був Россі. Оперу він теж відвідував, але рідче, через те що тато старався вести гігієнічне життя, — з нього сміялися, що він здатний, поглянувши на годинника вийти з театру раніш, ніж Отелло задушить Дездемону, щоб за гігієною до півночі бути в ліжку, як радять лікарі. Але був такий час, коли батько не дивився на свого годинника.

До Петербургу приїхала українська трупа — це «сузір'я талантів». Варт назвати імена Кропивницького і Заньковецької — цих найяскравіших зірок. З першої ж вистави батько був захоплений і став не лише поклонником, але й апологетом українських вистав. Його палкі, пройняті захопленням рецензії, ще більше зацікавили публіку, яка й без того була зацікавлена, а рецензії батькові ще більше підливали масла у вогонь. Його захоплення передалося й Пав. Олек. Гайдебурову, видавцеві та редакторові газети «Неделя» і «Книжки Недели». По всіх газетах з'явилися хвалебні рецензії. Лише «Новое Время» через «політику» недоброзично холодно писало про гастролі української трупи. Критик «Нового Времени», талановитий, але уїдливій, злий Віктор Петрович Буренін, писав пародії на п'єси, постановку та гру української трупи. Пародія була хоч і відлива, а ще й безсоромна: парубок співав арію:

Шаровари мої, шаровари,
Ви всегда пара

А я сиротина
Як одна штанина

Дівчата з'являються на сцену маючи на собі лише намисто на шиї, черевички на ніжках та віночки з барвінку на голові. Письменники Данило Мордовець і Павлуша Гайдебуров стояли біля хати удаючи

з себе сонячники, а в роті держали голівки соняшників, коли ж наприкінці п'єси голі «дівчата» й «парубки» починають витанцювувати гопака, Мордовцев і Гайдебуров не витримують, викидають з рота соняшники й разом зі всіма пускаються в танок. Пародія ця особливого успіху не мала, а висміяні в ній письменники тільки реготалися.

Батько, звичайно перезнайомився зі всіма членами трупи, а з деякими в нього утворилися близькі товариські взаємини. Він мені розповідав, як йому довелося відіграти властиву його м'якій вдачі ролю миротворця у важкій драмі, що сталася між двома членами трупи. Цим виступом батько занобіг великому лихові.

Українське земляцтво Петербурзького університету 25-го лютого почало влаштовувати вечірки, присвячені пам'яті Шевченка — «Шевченківські вечірки» і мій батько був бажаним і почесним гостем на цих вечірках, куди збиралася українська молодь та взагалі Українці та співчуваючі. За його срібне волосся — батько посивів дуже рано — його називали «дідусь Данило».

Коли я була в Петербурзі, то мені пощастило відвідати таку вечірку, і вона справила на мене надзвичайно гарне вражіння. Було дуже просто, весело, невимушено. Багато хто з молоді був одягнений в гарне національне вбрання. Співали сольо і хором народніх українських пісень або пісень на слова Шевченкові, деклямували вірші українського поета, танцювали гопака, тощо, словом розважались «во всю» і «дідусь Данило» сяяв, глядячи на ці веселощі й чуючи навкруги українську мову.

Батько любив Великоросію, в якій жив багато років, любив багатий, звучний, російський язик, любив широке роздолля «Волги-матушки» і великоросійські пісні з їхньою сердечною тугою та молодецьким приволлям, але Україну і все українське любив він особливою, ні з чим незрівняною любов'ю, якою люблять своє рідне. Хоч слобода Данилівка, де батько народився і Усть-Ведмедицька станиця, де він учився, не є справжня поетична Україна з її вишневими садками, її тополями й «тихими» ночами, а все ж люди, що тут жили, були Українцями і розмовляли вони українською мовою, і з українською мовою були зв'язані у батька ті спогади, які найбільше живуть у кожній людині — спогади дитинства з його радощами й горем: гри з братами і з вуличними товаришами в Данилівці, чудний і незрозумілий Андрійко — не Андрійко, гри та навчання з товаришами-школярами в Усть-Ведмедицькій.

З м'якими звуками української мови зв'язані були й спогади про матір, що так ніжно любила свого мазунчика, розгладжуючи його сплутане, кучеряве волосся, витираючи й цілуючи його брудну від пороху й сліз рожицю, і в його уяві вставало молоде кротке обличчя рано померлої матері.

З справжньою Україною батько познайомився, коли побував разів зо два в Дідівцях — маєток першого чоловіка Аліни Леонтьєвни Костомарової й був захоплений тим, що бачив, що чув там. Своєю улюбленою мовою батько написав дуже мало: «Козаки й море», невеличкий твір «Дзвонар», відповідь П. М. Кулішеві «За крашанку — писанка», — ось здається й все.

Пам'ятаю, що одного літа, гостюючи в нас у Юнгерівці, батько перечитав нам у голос два романи з минулого України, й говорив, що їх буде надруковано в Львові, але чи з'явилися вони, мені невідомо, тому, що батько більше ніколи про них не згадував.

Дуже палко ставився батько до так званого єврейського питання й страшенно обурювався на ставлення уряду до єврейського народу.

У Суворінському театрі поставили п'єсу Буреніна «Контрабандисти», в якій Євреїв змальовано в дуже невігідному освітленні. Батько був на виставі й здається після першої чи другої дії страшенно обурений кинувся розшукувати Суворіна й почав йому закидати, кричати, що треба припинити цю виставу, що це пропаганда ненависти й до без того пригніченого народу й т. інш. Цю виставу було закінчено, але ж «Контрабандистів» більше не ставили.

У своїому особистому житті батько був надзвичайно тихий, м'який, навіть безхарактерний, але щодо серйозних питань, то він був, твердий, палкий, рішучий. Здається найгорячіше ставився він до єврейського питання й багато писав на цю тему: 1873 року у журналі «Дело» — низка статей під псевдонімом «Берко з Бердичева», в газеті «Рассвет» в 1881—1882 — «Письма містера Плуд-Пудинга» в «Рассвете» ж — «Письма християнина после погрома» (дуже палкі), у збірнику І «Общ. Помощи Литераторам» — повість: «За что-же?» (1884 р.), у «Восходе» — «Между молотом і наковальней» в 1891 р. і ще друга повість — «Разрушение Іерусалима», перекладена на жаргон. З поетом Фругом батько був знайомий, коли той ще лише починав писати й підтримував його — писав про нього критичний нарис «Певец гонимого народа». Батько називав єврейське питання «проклятющим» з проклятих питань.

Тепер перейду до моїх особистих спогадів про батька з доби мого дитинства та перших років мого юнацтва. Від раннього дитинства приблизно до 1861 р. в мене не залишилося ніяких спогадів і це свідчить, що батько на мене зовсім не звертав уваги. Пам'ятаю ж я добре дядька Андрія Лукича, якого я називала «дядя Андрейко» й збиралася за нього заміж, коли виросту велика. Він грався зі мною, жартував, дражнився. Трохи згодом, мабуть вже коли батьки повернулися з Петербургу, я пам'ятаю, що батько роз-

повідав мені дві казки про Івася, що врятувався на крилах гусей-лебедей від Баби-Яги й «козу-дерезу». Я дуже рано вивчилася читати і дуже любила читати. Батько більше зацікавився мною, коли це помітив — він подарував мені «Нову бібліотечку для виховання» і не знаю, чи він, чи мати — «Нариси з історії і народніх сказаній». Моя пристрасть до історії ще більше зацікавила й привабила до мене батька. Він став давати мені книжки й я читала дуже багато й поступово ця охота моя до читання утворила між мною й батьком добрі взаємини. На день мого народження та іменини він дарував мені книжки. Я, як і тепер багато дітей і підлітків, страшенно захоплювалася Майн-Рідом, Купером і Жюль-Верном. Біля одного з бабуніних будинків був пустир, на якому росли кущі бузку і старий клен. З цього пустиря мама за допомогою одного з своїх друзів утворила чудовий садок з гарними молодими деревами та з клумбами троянд і різноманітних квітів і сама ходила біля них і поливала їх. У цьому садку інколи мала місце інсценіровка якоїнебудь сцени з Майн-Ріда, я скакала по стежках, нібито на мустанзі, а з-за бузку зненацька вискакував лютий Апаш — татко, або татко був за благородного Демавіра, або за хороброго Ірокезця і рятував мене від переслідування невидимих ворогів і т. інш.

Батько зовсім не втручався в моє виховання та освіту — про це турбувалася лише мати, яка зуміла дати мені чудову для тих часів освіту.

Моя мати доручила моему батькові, як філологові, навчити мене граматики. За підручника йому була «Учебная книга церковно-славянського языка в связи с русским» Буслаєва (не знаю, чи правильна назва). Я голосно читала цього підручника, а батько робив свої зауваження й примушував мене вигадувати приклади на фонетичні вправи, або відшукувати пня даного слова. Все це було мені до вподоби й справа йшла гаразд. Але одного часу, коли довелося батькові через хворість учителя працювати зі мною з арифметики, то з цього нічого не вийшло. Все навчання полягало в тому, що батько примушував мене розв'язувати задачі, а коли траплялося щонебудь заковиристе, то допомогти мені аж ніяк не міг, бо я розв'язувала задачі краще від нього. Взагалі педагогічних здібностей батько не мав, проте ж багато знань діставала я від нього під час наших мандрівок і не лише з історії письменства, але й з інших галузей знання. Про всякий науковий винахід, за який йому доводилося чути, або прочитати, він переказував мені. Отже я була завжди в курсі його літературної діяльності. Переказував він мені й про інших письменників.

Він любив деклямувати латинські вірші і я завжди захоплювалася милозвучністю латинської мови, деклямував він також

уривки грецькою мовою та переклади з Іліади й Одисеї. Багато дечого здобула я під час наших мандрівок.

У вільний час я грала у bouts rimés на задані рифми; всі, що грали повинні були скласти кожній свого вірша, грали в шаради та інше. Батько брав участь у наших грах, але не був дуже здатний розв'язувати шаради, як мати. Особливо зблизило нас з батьком властиве нам обом «почуття природи» й велика до неї любов. Майже кожного вечора ми з батьком ходили «за місто», а найчастіше до «Червоного хреста». Це було старе закинута кладовище, де була старовинна церква з хрестом червоного кольору на бані, з чого й пішла назва самої церкви. Колись вона стояла на самому кінці міста, а вже за часу мого юнацтва місто потрохи почало подаватися до церкви з її цвинтарем, аж поки у 80 роках вона не опинилася зовсім у місті.

На величезному майдані колишнього кладовища, де давно вже не було ні пам'ятників ні хрестів, а лише бугорки землі, росла трава та чудові тіністі дерева, а з одного боку був чудесний краєвид Волги. Дуже гарно було тут. Але найкращі, та найвеселіші були наші поїздки до Юнгерівки. Кожної суботи, або взагалі на передодні якого-будь свята по обіді запрягали бабуніного «Рижого», смирну, солідну, досить поважного віку коняку й ми з батьком відправлялися в дорогу. Проїхавши верст із 6 від міста великим шляхом, ми звертали на сільську дорогу й були вже в бабуніному маєтку. Нас зустрічала одноманітна але мелодійна пісня овсянки і з поля уже виднілася темна лінія безконечної алеї з лип і берез, що оточували з цього боку сад. «Рижий» піддає ходу й ми вїжджаємо в двір — весело й заливисто гавкають, впізнавши Рижого й нас, собаки, а на ганкові зустрічає нас бабуня Софія Іванівна — сестра моєї рідної бабуні, що і зиму і літо мешкає тут, як управитель. Це була невелика на зріст бабуня з гарними рисами обличчя й зеленими очима, — розумна, але хитренька й недобра. Мене вона любила щиро й благоговіла перед татком, як перед «сочинителем». Поруч із нею Домашенька — красива, з чорними блискучими очима, середнього віку жінка — великого, живого, прозирливого розуму, веселої вдачі, здатна до гумору; вона з тих слуг, що можуть життя своє віддати за своїх панів — «господ». Домашенька найкращий, найвірніший друг всієї нашої родини.

Ми з татком перш за все йдемо вмитися й почиститися від саратовського пороху. В залі вже кипить самовар і бабуня нас чекає. На столі смачні коржики, здобні булочки, прянички, пастила та інші вироби бабуніних рук — професора кулінарного мистецтва: тут же найгустіша сметанка для мене й морс для батька. Скінчивши чаювати, ми біжимо в сад і вибігаємо по всіх наших улюблених місцях, «безконечною» алеєю йдемо до великого ставка, на

греблі якого ростуть величезні старі густолиственні верби з верхівіттям, що злилося до купи, від чого плотина має якесь зелене освітлення, спускаємося в яр до джерела, розглядаємо балаган, де складають та розбирають яблука і де в «конторці» живуть орендарі саду.

З обох боків балагану стояли два велетенські осокові. Потім прямуємо до «маленького» ставка, на якому збудовано «чигире» (водопідійомне спорудження поливати сад), через «стрілку» — верхня частина саду, виходимо за його кордон і йдемо через селянське поле до села, через греблю селянського ставка повертаємося до дому трохи стомлені, голодні, веселі, їмо смачну вечерю і йдемо на вигін спостерігати зоряне небо. Татко говорить назви сузір'я та окремих зір, а потім розходимося. Татко лягає спати в домі, а я йду спати в бабуніну прибудову, в якій мешкає вона й Домашенька. Кімната невелика, але чистенька до педантичності. Засипаю в щасливій упевненості, що й завтра буде такий веселий день і відкинувши думку, що веселий день скінчиться від'їздом із любої Юнгеровки, я веселилася всіма силами душі. І тоді і потім я вважала, що в світі немає і не може бути кращого краєвиду, як краєвид з балькону мезоніна; наш величезний у 22 десятини сад під час його цвітіння — білорожеві яблуні, подібні до букетів і білосніжні вишні. Та й інші вважали це видовище напрочуд красивим.

Зранку ми відправляємося на Волгу. Минаємо наше маленьке село. Дорога йде повз глибокий яр на дні якого протікає струмок, що зветься за пляном «річка Ключі». Нарешті видно Волгу і я, начиняна історичними спогадами, кричу, як кричали відступаючи десять тисяч Греків — «тилітті, тилітті», біжу вперед. Батько дуже вміло рикошетом кидає камінці і я милуюся концентричними кільцями, що далеко розходяться від місця, де падає камінець. Інколи Волга схожа на дзеркало, інколи вкрита дрібною ряб'ю, а під час сильного вітру надходять «білячки» хвилі з білою піною. І завжди вона, ця «російська річка», прекрасна й ми милуємося нею. Я збираю камінці і ракушки, а батько палить цигарки.

Намилувавшись досхочу, ми повертаємося додому на смачний як і завжди обід. По обіді ми відпочиваємо від біганини й татко читає мені вголос. Він завжди для мене бере з собою книжку для читання, найчастіше нове число будь-якого журналу. Скінчивши читання, ми йдемо на нашу «прощальну» гулянку — подивитися на захід сонця, повертаємося, п'ємо чай з «приложеннями». Рижий вже стоїть біля ганку. Бабуня дає мені клуночок з «гостинцями» й ми йдемо. Татко дуже любить птахів і я дивуюся, що він знає голос кожної. Він має велику колекцію яєчок, які він збирає сам, або хлопчата, яким він щедро платить, суворо, наказуючи при цьому не брати з кубла більше як одно яйце. Любить татко виливати та-

рантулів, яких в Юнгерівці дуже багато. Всюди, навіть біля самого будинку, видко в землі округлі щілини — вхід до норки. До цієї щілини ллють воду й господар хати, шерстистий багатоокий павук, вилазить і тут йому смерть від таткової палиці. Інколи татко заганяє тарантулів у принесену з дому коробочку й віддає його живим бабуні та кладе його в пляшечку з оливою, залевняючи, що це — чудові ліки від укусів тарантулів. Татко ще забивав гадюк, що водилися на греблі маленького ставка та в яру, що біля греблі.

Одного разу ми відправляємося на війну з гадюками. На мені бабунін капот та галоші. вночі йшов дощ і під час мандрівки до Волги я промочила ноги, а бризками з кущів і сукню.

Тато залишає мене саму, наказуючи не пустувати. Як тільки батько пішов, я починаю розважатися: видираюся на кладки, з яких полощать білизну й, знайшовши там рубль, яким перуть білизну, сідаю на карачки і б'ю по воді рублем. Враз впала на думку чудова ідея — буду кричати «тону», щоб налякати батька. Ще енергійніше хлюпаю рублем по воді й — шубовість у воду. Навколо нібито все зелене, але я скоріш здивована, ніж перелякана. Мене викидає наверх і я голосно кричу: «татко, тону», але не чую таткових кроків на плотині і знов поринаю в воду і знов все зелене, води наливається в рот, стає лячно, знов виринаю з води, намагаюся дотягнутися до кладок — вони мокрі, слизькі і руки чомусь ослабли... Зовсім стало лячно — аджеж знов мене потягне у воду й я голосно кричу: «Тато, тато, я насправді тону». Батько вже біжить... Чую його кроки. Він був певний того, що я його лякатиму і коли я першого разу крикнула «тону», не рушився з місця, але моє «насправді тону» врятувало мене й він поспішив до мене на порятунок. Коли батько витягав мене з води, я загубила одну калошу й закричала: «калоша потопає!», «Хай потопає, відказав батько, а ось ти сама трохи не потонула». Я почала благати батька віднести мене до дому на руках.

— Куди я понесу тебе, таку дидаду (я була дуже росла), краще побіжимо. І ми побігли.

Домашенька ахнула, побачивши мене. Зараз же роздягли мене й витерли горілкою, переодягли та напоїли гарячим чаєм з наливкою. Я наковталася води та ще і цвілої й мене почало нудити й рвати. Це було неприємно й до того ж це завдавало жалю, що вимок мій гарний із жовтої соломки капелюх з білими стрічками.

Було ухвалено пригоду цю затаїти від бабуні й матері: бабуня дуже схвилювалася б, а мати, розсердившись, мабуть перестала б мене пускати з батьком у Юнгерівку; до цих мандрівок вона і так ставилася недоброзичливо.

Про те що трапилося бабуня й мама довідалися лише коли я була доросла.

Під час мандрівок з батьком. я від нього дізнавалася чимало дечого нового та цікавого — він багато мені розповідав, а інколи сутінками, пройнятий поетичним настроєм, наспівував своєї улюбленої української пісні — «Туман, туман», або Шевченківської — «Думи мої, думи мої», або насвистував марша Огінського.

Батько дуже хотів, щоб я була письменниця, але так не сталося. Два оповідання в «Живописном Обозрении» та два в «Детском Чтении» — ось і всі мої «літературні твори». Я пішла іншим шляхом і мене захопила громадська діяльність та сцена.

Не зважаючи на мою дружбу з батьком, між нами виникали інколи непогодження і я не завжди була задоволена з батька. Спиречалася з ним з приводу такої теми: чи неможна й чи треба зі всіма людьми поводитися однаково, чи ставитися так само і до підлої людини, як і до чесної. Батько говорив, що коли ти перебуваєш з підлою людиною в стані боротьби, то треба ставитися до неї по-людському, а до кожної людини завжди треба ставитися добре. Лука в «На дні» Горького говорить навіть — «я й шахрая шаную» та «мені кожна блоха хороша» — це вже не батькова філософія. Ображалася я на батька за те, що коли я від матері діставала яку догану, або лаяла вона мене (вона ставилася до мене дуже суворо), він ніколи одверто не захищав мене, або удавав, що не чує, або уперто мовчав, а не при матері хлопав мене трьома пальцями по плечі (це була його маніра пестити), приговорюючи: «Ой дівчинка, моя дівчинка!». А ось ще — я завжди говорила татові про свої бажання та мрії і він мені підтакував, та запевняв, що все буде «по сказаному, як по писаному» і ссь одного разу захопившись віршами Гейне, які я прочитала в оригіналі, я промовила «ой як би мені хотілося побачити Гейне!». Але чую звичайне — «побачиш дівчинко, побачиш! «Це мені з'ясувало, що батько не слухає, коли я говорю, має на думці своє й відповідає механічно. Це мене образило і я деякий час не повіряла йому своїх бажань.

Татко не мав «фізической храбрости», а мати, не зважаючи на хворість, була сміливіша за нього. Він також не любив і лякався темряви й з цього приводу трапилася така чудна пригода. Брати його завжди робили йому подарунки на день народження та іменин і цього року, 11 грудня (день іменин), вони хотіли зробити йому «сюрприз» і передали свій подарунок служниці, що мешкала в нас, старій Марії Степанівні, прохаючи її нишком від батька покласти в його кімнаті. Кімната була на антресолях бабуніного будинку, в якому ми мешкали. Це була велика, але низенька кімната, до якої вели досить довгі сходи. Ми вже повечеряли й батько збирався вже йти наверх, а Марія Степанівна переглянувшись з матерію, чого батько не примітив, промовила: «Ідіть, ідіть, Д. Л., на вас там бука чекає». Батько пішов і за декілька хвилин почувся

шум на сходах. Здавалося, що хтось не бігом біжить, а прямо плигає через декілька східок. Так воно й було — це батько кубарем ковтився вниз. Дуже блідий, він, увійшовши до їдальні, попросив сірників, бо не міг знайти своїх. Марія Степанівна, лукаво посміхаючись, промовила: «А що ж, мабуть бука там сидить!». Мати запалила свічку й дала йому і він пішов до себе. Як виявилось, справа полягала ось у чому. Татко завжди становив свічку на стіл перед канапою й тут же клав сірники. Цього ж разу, увійшовши до своєї кімнати, він навпомацки почав шукати на столі сірників, та не знаходячи їх, подумав, що вони впали на каналку. Доторкнувшись рукою, він відчув щось волохате та м'яке. Враз охопив його божевільний жах, якого він подолати не міг. Майже непритомний він кинувся прожогом вниз. Букою було не що інше як дуже коштовне, чудове хутро, якого подарували йому брати. Довго називали це хутро букою й глузували з батька, який сміявся разом з іншими.

Наприкінці 70 років його захопила пристрасть мандрувати й він кожного літа кудись виїздив. Він відвідав Еспанію, Італію, Єгипет, Палестину і навіть добрався аж до верхів'я Арарату, через що трохи не втратив життя. Він змалював своє мандрування в цілій низці жваво та цікаво написаних книжок, що мали успіх. Мандрівка на Арарат його дуже стомила, а до того ж він застудився й захворів на плеврит. У Ростові, де він захворів, його кепсько лікували й він, ще не зовсім одужавши, поїхав до Петербургу і дорогою ще більше застудився. Приїхавши до Петербургу, він захворів на гнойовий плеврит. Коли я приїхала до нього, то здоров'я його було в дуже небезпечному стані: температура близько 40, сильне кашляння з такою вонючою флегмою, що треба було, щоб перебити цей дух, по всіх кутках кімнати ставити блюдця з шпигинаром. Але важко хворий батько був на диво терплячий і не вередував, як інші хворі.

Алина Леонтіївна Костомарова прислала йому смачні, ситні обіди але він майже нічого не їв. Лікар Кистяківський, який його лікував, запропонував, як єдину можливість врятувати хворого, повезти його на південь. Дядько, А. Л., зараз же надіслав потрібні на переїзд та життя закордоном гроші і батько зі своєю пасербицею Первольфе поїхав у Ментону, де й прожив цілу зиму. Він цілком одужав. Мандрівка на Арарат — це була остання до далеких країн, і з того часу він їздив кожного літа лише до Кисловодська до дядька, а після того до нас на дачу. Разів зо два був у Дідівцях у Костомарових і в маєтку у Тарновських. У Саратові він бував щороку — відвідував матір. Її здоров'я все гіршало, а разом і збільшувалася підозріливість. Мешкала вона у великому приміщенні, чудово мебльованому, — щось подібне до зимового саду з дивними тропічними рослинами, яких вона сама доглядала. Крім читання—

це було єдина її розвага. Вона нікуди не могла ходити й не багато хто і в неї бував. Лікування, оплачування постійного лікаря та приміщення — ось і всі її витрати. Одягалася вона просто: літом перкалева спідниця та довга широка кофточка з 2-ма кешенями, взимку — такий же одяг, але з флянелі. Все ж таки, щоб прожити, вона потребувала трохи грошей і батько давав їх, не рахуючи. Він завжди задовольняв усі її бажання, навіть примхи. 1883 року мати захворіла на саркому грудної залози. Все життя вона лякалася пістряка і тепер лікар запевняв її, що це ревматизм, і вона цьому вірила. Робити операцію лікар не наважувався, певний того, що вона її не витримає. У березні 1885 р. мати зазнала великого лиха. Її мазунчик Віктор, талановитий музикант, але алькоголік, п'яним повісився. Мати померла від нервової апоплексії у грудні 1885 р. Батько важко пережив її смерть. Він ніколи не забував, що мати за його студентства та перших років їхнього спільного життя була йому за друга товариша та помічника. Він був їй вдячний за те, що вона допомогла йому знайти свій шлях.

1888 р. батько зі мною й моєю десятирічною донькою поїхав до дядька Андрія в Кисловодське. Ми їхали від Саратова до Царицина чудовим волзьким пароплавом, а з Калача милим, тихим Доном повз розкішних станиць, де гарні козачки зустрічали пароплава на пристанях, торгуючи різними стравами та букетами жовтих та червоних тюльпанів. Такі ж букети капітан пароплаву дарував моїй доньці, що за свою сміливість та жвавість дістала назву Стеньки Разіна. Ми їхали до Ростова трохи не 4 чи 5 доб. Це через те, що наш пароплав побоюючись у темряві наскочити на міліну, на ніч приставав до берега. Дехто з пасажирів виходив на беріг, розпалювали огнища, співали пісень, а інколи грали в горюдуба. Дорогою з Ростова на Мінеральні Води в батька викрали 600 карб. яких він легковажно вклав до своєї кешені в пальті. У Кисловодську нас зустріли приязно й радісно. Дядькові невеличкі дачі стояли на кінці топольової алеї за річкою, через яку перекинуто було кладки. В одній дачі було декілька кімнат, а в другій лише одна, в якій мешкав батько. Згодом її було перебудовано й дороблено ще декілька кімнат. З одного боку подвір'я був великий сад, якого орендувала якась Аркадія, а з другого боку — менший, де були фруктові дерева та ягоди для себе. Там також було й багато квітів. Харчували нас одноманітно, але смачно постійно борщ, різні овочі та чихіртма (черкеська страва), а ввечері чай, до якого подавали шматочки масла, качині та гусячі яйця. На дядьковому млині, що стояв на загаченій річці, було багато гусей та качок. Цього літа батько хворів на шлунок. Біль у шлунку стихав лише після вжитку страви. Батько нудився, гадаючи, що це пістряк, але лікар Манасєїн, до клініки якого батько приїхавши пішов, установив діагнозу:

розширення шлунокове через неправильний режим. Батько їв лише раз на добу а ранком та ввечері пив лише чай з хлібом. Лікар радив йому змінити режим. Батько послуухався і біль як рукою зняло.

З 1889 до 1895 р. батько щоліта місяців до два бував у нас на дачі, а потім їздив до брата. Мій дружина завжди намагався влаштувати батька в нас якнайкраще й дбав про те, щоб дати йому все, що йому доподобило. На сніданок йому постійно подавали яєшню з трьох яєць із салом, по обіді чай, тощо. Батько не був уже таким «стрезвенником» як за свого юнацтва й не відмовлявся від чарки вина чи горілки. 1889-й 90-й рік він гостював у нас в Юнгеровці, як завжди багато гуляв, а вечорами багато читав голосно, попалюючи вої цигарки. Він палив багато і під час наших мандрівок зі мною завжди говорив: «Ну, покурим, Верок!» У нас завжди літом хто-небудь гостював, а 90-го року був справжній з'їзд: «єдиноутробна» сестра моя Первоольфе з двома дітьми, люба старенька мати мого чоловіка з донькою та її наречений — слухач московської консерваторії. Він дуже гарно співав тенором і співи його дуже подобалися батькові. Гостював ще юнак 16—17 років — син небіжчика В. Паскалова, майбутній талановитий композитор. Ми їздили на Увек, де колись було велике татарське місто. Там робилися розкопани, під час яких знаходили багато цікавих річей. Згори під назвою «Каманча» — чудовий краєвид на Волгу та її околиці.

1891 року ми переїхали на дачу до моєї кузини — доньки небіжчика дядька Івана Лукіча в чудову місцевість — міжгір'я під Лисою горою. Саратов з одного боку оточують гори, між якими грапляються мальовничі міжгір'я. Кажуть, що ця місцевість подібна до Шварцвальду. Через це, що ця дача недалеко від міста, зсього дві верстви, у нас завжди бувало багато народу. Приходили на етюди знайомі і незнайомі художники й їх частували нашим значним хлібним квасом. Приходили знайомі, приводили з собою своїх знайомих, а ті в свою чергу своїх і бувало часом з'явиться компанія душ із 12—16 і треба їх частувати чаєм або квасом, а інколи й годувати «чем бог послал». Сидять у задусі у брудному місці і зненацька хтось промовить: «Ач, ніч яка, ходімо на Мордовцеву дачу до Александрових» — і прийдуть та прогостюють і розійдуться аж удосвіта.

Батько жартував, що нам треба, щоб почастувати безліч гостей, приготувати все в «гомеричних розмірах» — смажити щодня цілого барана, ставити бочку квасу та все для їжі та питва відповідних розмірів. Нашу дачу батько назвав «Villa Valisuda». Назва звучить ніжно і красиво, щось східне — «Valisuda», а розшифрувати це просто: вілла «Вали сюда».

Коли йде дощ і не можна сподіватися гостей, батько до ранішого чаю з'являється одягнений у «ризу отчаяния». Так зве він

свій сертук міністерства шляхів. Як він попав туди, я зовсім не знаю, — скоріш забула. «Ризу отчаяння» він звичайно одягає в ті дні, коли не можна гуляти, а зате можна й не чекати «нашествія иноплемених», як батько називає гостей. З розначем сполучається й радість, тому що є безпека від «нашествія» й цілий день батько з ранку до вечера читає голосно нам, цебто мені й дітям (дружина мій на службі), обов'язково якийсь перекладний роман з англійської мови, в якому змальовується вбивство або таємниці. Батько дуже любить такі романи. Читає він з перервами на їжу та на побіденний сон (він лягає відпочити на годину другу) буквально геть чисто цілий день, — аж поки не повернеться чоловік, цебто години до 8 вечора.

1891—92 рік були жахливі для Саратова й Саратовської губернії: 1891 — голод, 92 — холера. Інтелігенція сміливо кинулася на боротьбу з лихом і зуміла взяти всю справу допомоги голодним у свої руки. По різних частинах міста були відкриті їдальні, які харчували щодня близько 1000 душ. На чолі цієї справи стояло бюро з 3 осіб: мого дружини А. Ф. Александрова, А. А. Токарського, який був потім за члена Державної Думи, лідера «кадетської» партії в Саратові і голови виконкому при Тимчасовому уряді А. С. Харизоменова.

Щоб переводити облік, складати списки, тощо, існувала канцелярія, в якій працювала молодь, в тому числі і я. За агентів у справі обслідування була також молодь. Всі працювали широким, живим, не покладаючи рук. Майже у всіх, хто брав участь в цій справі, обідало вдома 1 або 2 голодних. Другого ж року почалася холера. Під час її найбільшого лютування помирало 70—80 душ на день, бували випадки блискавичної холери — йде людина вулицею, падає в корчах і конає. По місту розповсюдилися чутки, що «Англічанка» (за підозрінням постійний ворог) підкупила лікарів — морити Росіян, щоб їх стало менше. Від заходів, яких вжила адміністрація в боротьбі з пошестю, могло лише виникти недовір'я, сумнів, що дратувало людність. Підводи на перевозку хворих були пофарбовані в чорний колір, вони скидалися на собачі будки. Забирати хворих з вулиць доручено було поліцаєм, які часто-густо халали здорових людей, як що ті їм чомусь здавалися хворими й сажали їх на заразливі підводи разом з дійсно хворими. Фельдшери, що переводили дизенфекцію, часом несли й пляшки з сулемою, не закриваючи їх, і всім було видко череп з кістками та напис — отрута, наслідком чого був так званий холерний бунт. Юрба підступала до холерних бараків, витягла хворих з їхніми ліжками на майдан, повітягала з трупарні труни з мерцями, порозбивала їх, зривала з трун накришки, хворих поїли молоком нібито отруєних, а лікарню підпалили. Це сталося через те, що йшли чутки нібито хворих лю-

дей ховають живими. Після цього почали громити земську лікарню. Розгромили помешкання лікарів — міських, санітарних і деяких приватних. Шукали лікарів, щоб їх повбивати, але їм пощастило врятуватись. Замість їх помилково забили двох невідомих, що мали в кешені пляшки з ліками (отрутою) й білі картузи на голові. Понад 100 душ «громил» було притягнуто до права у військовому суді. Прокурор домагався, щоб 58 з них було покарано на смерть. Підсудних захищали найкращі міські правозаступники. Замість кари на смерть було ухвалено заслати до Сибіру — на Сахалін. Батько виїхав з Саратова, коли голоду ще не було, а холера тільки починалася. Він дуже цікавився справою боротьби з голодом і в листах до мене вихваляв саратовську інтелігенцію за її енергійну діяльність. Він дуже боявся холери, а через те, що вона хоч трохи й стихла, але все ж тривала, скоротив своє перебування в нас у 1893 р.

Батько забрав мене з двома моїми дітьми й поїхав з ними до Кисловодська, на цей раз не Доном, а залізницею.

У Кисловодську ті самі гулянки до червоних скал на «Кольцогору» до «замка коварства и любви». Було переведено дві великих гулянки всією родиною на Єлизаветинську гору. Тато й дядько з дялиною — на волах в арбі, а діти — верхи (вони були добрі верхівці з дитинства).

Друга гулянка була ще цікавіша. Один Черкес Тамбієв, у якого татко завжди наймав дітям верхові коні, запросив нас погостювати до свого аулу, що був від Кисловодська верствах у 12—15. Знов поїхали — дорослі — волами, діти — верхи. Родина Тамбієва зустріла нас дуже приязно і з великою пошаною. Тамбієв мав на увазі, що батько дуже щедро платив за прокат коней. Частували нас пловом і шашликом, чихіртмою і різними ласощами. Декілька юнаків з аулу влаштували для нас джигітовку й показували дуже заковиристі вправи на своїх конях, а два юнаки протанцювали лезгінку під звуки зурни. Одно слово з нами поводитися як зі «знатними иностранцями». Ми пролнювали дуже приємно і інтересно.

Черкешенки, славозвісні красуні, не справили на нас надзвичайного вражіння: плоскогруді, з занадто довгими й вузькими обличчями, довгоносі, тільки очі в них були чудові.

По нашому від'їзді бідолашній батько був дуже хворий. Одного ранку він помітив під тинем дядькового садку людину і не звернув на неї особливої уваги, а потім довідався від служниці, що людина ця захворіла на холеру й хворого цього забрали поліцаї. Батько дуже злякався і тої ж ночі захворів на хворобу, яка мала всі характерні прикмети холери. Післали по лікаря, але й до його приходу тітка, дуже енергійна і діяльна особа, завжди прихильна до батька, вжила всіх потрібних заходів: грілки з гарячою водою, роз-

тирання щітками від корчів. Отже коли приїхав лікар, він визнав, що всіх потрібних заходів було негайно взято, бо дійсно це була справжня холера, дав батькові ліки й розхвалив тітку за її енергійність. Батькові ставало все краще й ранком небезпека минула, але ще довго батько почував себе недобре.

З 1894 року ми знов почали їздити на літо до Юнгеровки й батько теж приїздив до нас гостювати; знов ті самі гулянки на Волгу, в гори та мандрівки на Увек. У нас часто збиралася молодь й батько інколи грав з ними горюдуба — бігав він для свого віку чудово, але був короткозорий й через те носив окуляри. Доводилося йому кепсько тоді, коли вони спадали й він ставав безпорадний.

Вечорами, коли нікого в нас не було, батько читав нам вголос. Особливо ж йому до вподоби був Шевченко, з якого батько деклямував не кепсько й нас всіх захоплювала Шевченкова поезія. Збереглась навіть фотографія, на якій ми читаємо «Кобзаря».

1898 р. ми переїхали до Менська й цілота відвідували виключно маєток мого чоловіка в Рязанській губернії.

Приблизно на початку 1900-х років батько став почувати себе неважно, постарів, з'явилося безсоння, кепський апетит, а раніш було навпаки, а що найголовніше, почала розвиватися катаракта, через що зір йому все слабшав, а це не могло не відбитися на роботі і в зв'язку з цим і на його настрої. З спокійної людини він став якийсь стурбований, нервовий. Як то важко «выбывають из строя» людині, що звикла десятки років строчити своїм дрібним «бисерним» але чітким почерком, цілком віддаючись роботі. Кінець-кінцем цілковита неможливість працювати; зроблено операцію, — хоч і добре пройшла вона, але колишній зір не повернувся, не повернулася також і колишня можливість працювати. Інвалід — скільки гірко у цьому слові! Батько дуже любив життя й боявся смерті і в такому настрої мимохіть приходили думки про неї й важким камнем лягали на душу. Бадьоро та веселіше він почував себе в Кисловодську. Він там звик завжди відпочивати, а не працювати.

Він приїхав туди раніш, ніж дядько з дядиною, й оселився в готелі «Бештау». Він гуляв по знайомих алеях парку, по галереї арзану й одного разу, сходячи зі східців, оступився й упав, але наслідків кепських від цього падіння не було. Першого червня татко з кисловодським старожилом лікарем Ярцевим — батьковий однолітка 75 років, кремезний високий дід з козацькими великими вусами — сиділи на веранді в парку й попивали чайок з коньячком, а вечір був вохкий та холодний. Другого дня батько почував себе кепсько й викликаний до нього лікар Ярцев визнав у татка початок крупозного запалення легенів. Цей лікар встиг приїхати до батька ще один лише раз, а потім і сам захворів також на крупозне запалення легенів і помер на 2 дні пізніше за батька.

За порадою господаря «Бештау» було запрошено до татка молодого лікаря-Вірмена, прізвища якого не пам'ятаю. Здається четвертого дня таткової хвороби приїхали з Ростова дядько з тіткою. Зараз же повезли його до себе й влаштували на одній зі своїх дач. Хворого доглядала досвідчена сиділка, яку порекомендував професор Гутніков. Але стан здоров'я батькового все гіршав і гіршав дядько викликав мене телеграмою. Того ж дня я виїхала з Менська й 8 червня була вже в Кисловодську. Дуже важко було мені побачити батька в такому стані: його не можна було пізнати—хтось незнайомий лежав передо мною, страшенно схудлий, з восковим кольором колись рожевого обличчя, з нерівно підстриженою бородою, — видно було, що близька смерть наклала свою печать на цього «когось», хто був мій батько. Він впізнав мій голос, пожвавішав, сказав, що радий мені й попросив надіти йому окуляри, щоб краще мене бачити. Очі від окулярів, які завжди дають після операції катаракти здавалися величезними й дивилися на мене якось страшно, чудно й нерухомо. Він спитав мене про мою родину, але відразу стомився, попросив зняти окуляри й знов став нерухомий. Сиділка його справила на мене дуже кепське вражіння — обличчя її було неприємне, але вона провозжаючи мене до другої кімнати зауважила мені, що не може терпіти ходити за хорими, які ось-ось мають померти, і що вона на це погодилася лише з прохання проф. Гутнікова. Я пішла до Гутнікова розпитатися про здоров'я батька. Він визнав, що здоровля цілком безнадійне, але все ж разом зі мною прийшов до нас і ще раз уважно оглянув хворого й ствердив свою попередню думку — серце відмовлялося служити. Він призначив впорскувати камфору і *tinct. strophanti*; другого дня нібито полекшало, але о 12 годині дядина розбудила мене (я заснула дуже стомлена від усього пережитого), щоб я поспішила йти до татка. Він був у тямі, але непокіїнний, просив знов дати йому окуляри, щоб мене бачити, але зі слабкості очі йому заплющувалися. Я здогадалася, що він зрозумів, що смерть прийшла по нього і йому стало лячно, — я почала гладити йому голову та заспокоювати його, шепочучи ласкаві слова, як поводяться з дітьми, й він заспокоївся. Так проходила ніч. Він навіть говорив: «Як добре любити й бути любимим», коли я гладила йому голову, та ще промовив «Господи, господи!». Мені здавалося, що це була молитва. Батько вірив у бога й поважав Христа, ніколи не дозволяв собі глузувати з релігії, а коли жив у Саратові, я пам'ятаю говорив разом зі мною та бабунею, бував з нами на великодній заутрені і коли в бабуні або матері правили на дому всеночні, молебствія, або коли приходили священики «з хрестом» на Великдень чи на Різдво та інші свята, завжди разом з нами молився. Переїхавши до Петербургу, він відстав від ритуалу, але в бога вірив. Другого дня, ще зранку, видно було, що

смерть надходить. Годині о 5-й батько виявляв велику збудженість і почав бурмотіти незв'язне — мабуть маячив. Потім почалася агонія. Біля нього була дядина та її колишній прикажчик, який за православним звичаєм підтримував свічку в батьковій руці, що вже холола. Агонія тривала недовго. Коли батько вже лежав на столі, прийшов проф. Гутників, і довідавшись, що вже все скінчилося не зайшов, а зірвав декілька троянд з куща, що ріс на подвір'ї й промовив: «Покладіть це йому від мене». Так я й зробила. — Це були перші квіти, яких покладено на груди померлому. Звістка про смерть батькову пролунала по Кисловодську й на ранішній панахиді було вже чимало народу. Діти власника «Бештау», підлітки, принесли кошик троянд і обсыпали ними ложе смерті. Вони плакали за батьком, бо встигли прив'язатися до нього за час, коли він мешкав у їхньому готелі. Треба сказати, що за свою м'яку, покладисту, миролюбну вдачу всі йому симпатизували та любили й на панихиду посходилися всі студенти, що були в Кисловодську, та багато молоді. На вечірню панахиду поприходило ще більш народу. Один студент Вірмен, надзвичайно симпатичний на вигляд (на жаль не пригадую його прізвища) згрупував біля себе товаришів студентів та молодь і про щось після служби з ними палко говорив. Коли всі розійшлися, до мене підійшов молоденький, маленький на зріст студентик і почав розпитуватися, куди й кого сповістили про смерть батька. Я йому розповіла, що цим розпорядився наш родич, але студент продовжував кричати, що треба було надіслати повідомлення тому-то й тому-то, туди, й туди та й почав мені за це закидати. У відповідь на його докори я зауважила йому, що небіжчик йому лише письменник, а мені він батько й що я не мала змоги пам'ятати куди й кому надіслати телеграми, але це його не заспокоїло. Я схвилювалася, розплакалася й мені страшенно за-тьохкало в серці. На крики палкого батькового прихильника вийшов із другої кімнати студент Вірмен і припинив цю сцену, довівши палкому товаришеві всю безтактність його поведінки, а мене почав поїти холодною водою. Маленький студентик пішов, засоромившись і я бачила другого дня, як перед вагоном, куди мали поставити труну з тілом небіжчика, він все ховався за спини товаришів. Очевидно йому було соромно за вчорашній вчинок.

Батько помер 10 червня, а 12-го ранком з'явилися студенти й понесли на руках труну на залізницю, де стояв вагон, дорогою до процесії приєдналися люди й коли ми підходили до процесії, було вже багато народу. Студенти й молодь принесли вінки й квіти. Перед тим як ставили труну в вагон, три студенти сказали теплі, промови, на які я вважала за свій обов'язок відповісти, сказавши, що я буду говорити не як донька небіжчика, а як громадянка.

Свою невеличку промову я закінчила словами, які хтось сказав з приводу смерті Н. К. Михайловського:

Не нужно ни песен ни слез мертвецам,
Воздайте им высший почет:
Идите без страха по мертвым телам,
Несите их знамя вперед!

По моїй промові студенти розвісили вінки, внесли труну в вагон і самі ввійшли туди. Цілу дорогу співали вони похоронного марша «Ви жертвою пали», на всіх зупинках зустрічали люди й передавали квіти, щоб покласти на труну. Особливо було багато народу у П'ятигорському; тут поклали на труну величезного вінка. Якийсь єврей сказав дуже цікаву промову, в якій говорив про ставлення небіжчика до пригніченого народу, й про те, що єврейський нарід повинен вічно бути йому вдячний. Я ж у відповідь на цю промову сказала, що, на мою думку, ні один нарід не вмів бути таким влячним і пам'ятати добро, як єврейський.

Цей переїзд з тілом батька був надзвичайно красивий й зворушливий. Спасибі любій молоді. Від їхньої любови та пошани до померлого письменника лекше ставали мої важкі переживання. Все було чудово. Не лунали над труною офіційні шабьонові промови й усе було правдиво без фальші, і все так просто щиро й зворушливо.

Зі станції Мінеральні Води я приїхала з тілом батька до Ростова ранком 13 червня. На вокзалі чекала вже депутація від міського управління з велетенським вінком та представники преси від газет «Приазовский Край» і «Донская Речь», теж з вінками. Народу було багато. На кладовищі, перед тим як спустити труну в фамільний склеп роду Мордовцевих, ростовський правозаступник Волкенштейн сказав довгу промову, в якій охарактеризував небіжчика, як письменника та людину. Цілий день «інтерв'ювали» репортери, розшитуючись про хворобу, останні дні життя батькового тощо. Другого дня я поїхала додому.

Мій батько був публіцист, історик та романіст. Як публіцист, він був помітний, відомий і бездоганно чесний. Заслуги його як історика полягали в тому, що його найбільше цікавило політичне життя народніх мас, що й відбилося на його працях. Знання історії дало йому багатий матеріал для його праці в тій галузі, в якій він мав величезний успіх і в якій він здобув собі велику популярність у широких масах читачів. Я говорю про його історичні романи, написані доброю мовою, жваво й цікаво. Середньому читачеві вони давали знання деяких історичних фактів, збуджували

в цьому зацікавлення в читанні взагалі та багатьох заохочували вивчати історію, як науку.

Мій дружина був на такій посаді, що йому доводилося мати справу з робітниками деяких фабрик і заводів і він постачав їм книжки. Робітники одної тютюнової фабрики у відділі заготовки цигарок доручили пайписьменнішому та який краще читає товаришеві читати вголос, а самі розподіляли його роботу між собою. Вони просили мого дружину дати їм таких книжок, у яких би писалося про війну, а не про кохання. «Ми, чоловіки, більш цікавимося війною, а жінки — коханням». Мій дружина дав їм романи Мордовцева і вони їм дуже подобались. По багатьох бібліотеках з відділу красного письменства Мордовцев був не на останньому місці, приблизно в числі п'ятьох, яких найбільш вимагали читачі.

Батько в своїх романах з сучасного життя змальовував своїх героїв, як людей проіннятих революційністю, які страждали за свої ідеї. Безперечно найкращий й найцінніший твір його — це роман «Знаменія времени». Тільки що він з'явився, як його було заборонено, але деяка кількість примірників ходила по руках і перечитувалася. Ці примірники навіть переписувалися за великі гроші.

Роман «Знаменія времени» мав величезний успіх між революційно-настрівною молоддю й читався з неменшою зацікавленістю, як і славетний «Что делать» Чернишевського.

Треба щиро визнати, що батько не був «рабом ленивым и лукавым» і «не зарыл свой талант в землю», а безупинною працею розвинув його і як письменник повністю вніс у життя все те, чим наділила його природа. У всьому, про що він не писав, завжди він був щирий, чесний та передовий.

Подала *Віра Александрова*.

Листи Я. І. Щоголева до М. Ф. Комарова.

Лексикограф і популяризатор, ретельний етнограф-збирач, юрист з освіти і фаху, М. Ф. Комаров порівнюючи мало був причетний до красного письменства, до літературної критики, до історично-літературних студій. Але цілком байдужим до письменства, розуміється не був та й не міг бути. Для нього, як і для інших людей його покоління українське слово було «єдине добро», «пам'ятка колишньої слави і заповідь майбутнього розцвіту», і на службі тому слову він узяв на себе найневдячнішу, найкопоткішу частину — реєстрацію: реєстрацію бібліографічну, якою був його «Показчик нової української літератури 1798 — 1883», друкований у «Раді» (ч. I, К., 1883), «Шевченко в литературе и искусстве», «Показчик видань Котляревського та писань про нього» (Збірн. «На вічну пам'ять Котляревському», К., 1904), «Українська драматургія» (Од., 1906,

з додатком 1912 р.): реєстрацію біографічну, некроложну, якій він служив своїми статтями та замітками в «Ділі» й «Зорі» переважно. Порівнюючи рідко виступав він з критичними оцінками українських авторів... Куліш, драматичні твори Кропивницького, Чайченко — до числа тих небагатьох діячів літературних, що найбільше обійшли Комарова, належав і Яків Щоголів.

Самотний і замкнений поет, що до 80 рр. доховав ідейну спадщину часів своєї молодості, консервативний, «патріархальний гетманець», «в чрезмерно скромній рамке життя, крім музики»¹⁾, ненависник народників, що ладен був виправдувати урядові нагинки на українофілів, видимо імпонував йому своїм поетичним хистом. М. Ф. Комаров, громадськи дисциплінований, діяльний, відданий черговій, актуальній роботі, ладен був багато дарувати «старому лірникові» якого новітній дослідник справедливо іменує «ідеологом української дрібно-міщанської обивательщини»²⁾. Для Комарова Щоголів — славний поет; уже в перших поезіях, друкованих у «Молодиківі»³⁾, виявився «сильний поетичний талант, непогаслий навіть і тепер (у 1885 р.), дарма що поетові вже більше 50-ти років і що кобза його мусіла замовкнути на цілих 20 літ»⁴⁾. Поезія Щоголева — поезія щира, справжня, а найбільша її міць полягає в безпосередньому ліризмі. Там, де поет переходить до мотивів громадянських, його «голосна ліра» тратить велику частину свого чару. Розвинув ці думки М. Ф. Комаров у своїй рецензії на «Ворскло» («Діло», 28. IV. 1883, ч. 47).

В цілому хист Щоголева стоїть дуже високо. Комаров наводить відомі слова з Кулішевої «Хати» про «правдиво народній склад» Щоголівського компанування «про власний звук його поетичного голосу». Говорить про причини довгого мовчання поетового, повторюючи Щоголівську версію про критичний присуд Белінського, що ніби відбив його від поетичної творчості. «Та й справді, де таки було не нахилитись молодому хлопцеві перед такою силою, якою був тоді звістний критик Белінський, котрий, не знаючи нашого люду,... сміло казав, що українська література — бридня і дурниця». Нарешті висловлює Комаров і надію, що «може незабаром доведеться нам ще почути його голосну ліру».

¹⁾ Лист Щоголева до Дерев'янкина 21. V. 1891. Див. Щоголів, Твори, вид. «Рух», X., 1919.

²⁾ О. Дорошківич, Нотатки про Щоголева, «Життя й Рев.», 1926, IV, сс. 70—78.

³⁾ Очевидно — українських поезіях. По-російськи Щоголів виступив раніш. Див. П. Филипович. Перша друкована поезія Щоголева, «Зап. Іст.-Філ.-Відд. ВУАН», кн. XIX, сс. 225—226.

⁴⁾ Дещо з історії укр. писем. XIX в., спомишки і замітки М. Усаня. «Діло», 9. II. 1885, 16. В рецензії на «Ворскло» («Діло», 1883, ч. 47). Комаров оцінює ці поезії стриманіше, це розминаючись з самим автором.

Але не замовчує критик і негативних сторін поетового доробку:

На превеликий жаль, — пише він. — Щоголів зачіпає іноді такі питання громадянського життя, де вже без вірної тенденції ніяке поетичне слово ваги не матиме. А ця тенденція у Щоголева не завжди вірна. Правда, що таких п'єс у нього хіба тільки дві: «До бурсаків» та «Верцадло», але вони таки чимало шкодять вражінню. В першій дивує нас той жартівливий глум, який зовсім не до речі, коли чоловік згадує про шибеницю, а вже тая пеначе хвала минулому часу, коли бурсаків парили різками, зовсім таки недоладня. В другій п'єсі «Верцадло» зовсім вірно й поетично малюється недоля селян в Слобідській Україні, але об'яснення цієї недолі виходить таке, ніби то нарід, ізвикши до кріпацької неволі, не зумів відшукати щастя в праці і «як очманіливий», «побрів од шинку до шинка». Чи вже ж таки справді поет дивиться на народ, як на п'яниць ледачих, коли сей народ своєю працею кровавою дає змогу науці і поезії і всім утіхам нашого життя цвісти і процвітати? Чи справді ж таки поет не має іншого об'яснення недолі селянського життя як п'яне ледацтво, коли послідні вислідн економічні та статистичні ясно показують, чому народ бідує? Хотілось би вірити, що поет, як нам здається, просто не домовив своєї думки, не висловився як слід, бо й справді поетична форма не придатна там, де треба вяснити, чому воно так, а не так. Діло поезії малювати життя, як воно єсть на правду, чуле серце і освічений розум почують, чи слід воно так бути чи ні, а вже наука розміркує чому воно так сталося і що треба зробити, щоб запобігти лихові.

Формальну сторону Щоголівської поезії Комаров характеризує так: «Стих у Щоголева по складу дуже різний, але скрізь гарний, голосний, поетичний, рифма легка, жвава і, як то кажуть, скрізь до ладу та до прикладу». Щодо мови, то і мова у Щоголева дуже гарна і щиро-народня. Не до вподоби Комарову тільки поодинокі слова, надто в «робленому», піднесенному тоном «Келиху».

Подані нижче листи Я. І. Щоголева вносять деякі цікаві рисочки до загального образу обох кореспондентів. Вони стверджують посвідчення поета в його автобіографічному листі до П. С. Єфименка, що він не збирався своїх поезій друкувати, коли б не схилили його друзі — А. І. Шиманов та Комаров¹⁾. Перший же лист, яким починається серія, має характер звіту неподатного та непохаливого автора одному із своїх будителів. М. Ф. Комаров видимо захоочує старого поета виступити «перед широким світом», копіює і пересилає йому ранні поезії, настоює на авторській передмові до збірника, клопочеться про рукопис перед київською цензурою. Перед виходом книжки він здобуває авторського рукописа, щоб одразу ж привітати «Ворскла» добрим словом рецензента (це її є вище-цитована стаття із «Діла»). Нарешті пропонує збірник Щоголева книгарням і потім провадить грошові розрахунки з автором. Коротко сказати, перед нами проходять уривками цензурна і книгарська історія «Ворскла».

Щоголів ставиться до свого кореспондента з незмінною пошаною: передає через нього свої поезії до журналів та альманахів, пові-

¹⁾ Щоголів, Твори, вид-во «Рух», X, 1919, сс. 251—252.

домляє його про свою роботу, питається поради у видавничих справах, в яких уважає себе профаном. Набивається йому з деякими «вигідними» пропозиціями, нарешті зачінає деякі літературні теми, як натуралістичні надмірності російської літератури в зв'язку з тим успіх «Власти тьмы» Л. Толстого. Характерно, що початки натуралістичних тенденцій він датує 50 роками («Это закваска, которая с конца 50-х гг. бродит, бродит и чорт его знает, когда перебродит»).

Уривається листування на початку 1892 року. Чи то кореспонденти проходили один до одного, відчули власне своє розходження (певна річ. Комарову не до смаку були небажання Щоголева друкуватися в Галичині), чи то причиною тут була хвороба серця, що примусила Щоголева звернутися до лікарів у квітні 1891 р.¹⁾, — сказати тяжко. На користь останнього припущення промовляє і те, що наприкінці 1892 р. Щоголів уриває листування і з Дерев'янкиним, якого уважав найближчим до себе приятелем-однодумцем, одним із нечислених уже «останніх Могикан», патріархально-відсталих романтиків патріотів «Слобожанщини».

1. Милостивый государь, Михаилъ Федоровичъ. Письмо Ваше отъ 4 декабря я имѣлъ удовольствіе получить и считаю себя обязаннымъ принести вамъ искреннюю благодарность за Ваше вниманіе, сопряженное къ тому же съ трудомъ; ибо при письмѣ я получилъ и стихи изъ Молодика²⁾. Былъ бы очень радъ читая ихъ, вспомнить свою молодость, но встрѣтилъ такое дѣтское, что и дочестъ былъ не въ состояніи. Его нельзя внести въ мой Сборникъ, какъ бы онъ ни былъ плохъ, — не только въ такомъ видѣ, но и съ хорошей отдѣлкой, — потому что безсодержательно.

Согласно желанію Вашему, да и по самому ходу дѣла я написалъ краткую передмову³⁾ и повѣстку о себѣ къ моему Сборнику; самый же Сборникъ, при самомъ отправленіи этого письма къ вамъ, отправляю въ Кіевъ къ цензору, г. Лямингу. Если Васъ не особенно затруднитъ, будьте любезны, похлопочите о скорейшемъ пропускѣ его, а наипаче о томъ,

¹⁾ Лист до І. М. Дерев'янкина з 12. VII. 1891.

²⁾ «Молодик на 1843 год, украинский литературный сборник изд. И. Бецким, часть вторая», 1843. В «Молодику» видруковано три українські поезії Щоголева: «Неволя», «На згадування Климовського» і «Могила»; остання з них має дату: 1841 г., юля 10, Ахтырка. Власна Щоголівська оцінка виглядає дуже суворо. М. Ф. Сумцов уважав ранні поезії Щоголева «дуже примітними» «для тих часів українського романтизму» (Щоголів, вид. «Руху», ред. Сумцова, 266); Костомарову вони підказали характеристику Щоголева, як «молодого чоловіка с большим поэтическим талантом» («Автобиография, 1922, вид. «Задруга», с. 158).

³⁾ Ворскло з'явилося в друкові без передмови — можливо в зв'язку приписом Головного Управління Друку виключити з передмови «заявление о том, что данное им для сборника Метлинского стихотворение» «вернулось с цензуры з тим, що де-тілько були слова воля, то і були поставлені млини». О. К. Дорошкевич, що надрукував ці цензурні матеріали («Життя й Рев.», 1926, IV, сс. 70 — 71), висловив здогад, що слово млин треба розуміти переносно: «у старих семінаріях млинами називались так зв. птички, вітряки, що символічно визначали відсутність тієї чи іншої речі».

чтобъ не наставили млинкѣв¹⁾. Я бы желалъ выпустить этотъ Сборникъ къ маю мѣсяцу. Какъ этотъ Сборникъ подъ названіемъ Ворскло небольшой, переписанъ тщательно и чотко²⁾; а для профессоровъ наступаетъ свободное ганикулярное время, то не знаю, какъ г. Лямингъ, а я бы прочелъ его до 7 генваря, и въ такомъ случаѣ учитель моихъ дѣтей г. Дубинскій, студентъ нашего университета, ѣдущій въ Кіевъ, могъ бы его и получить тамъ. Позвольте ему на праздникахъ посовѣтоваться съ Вами.

Если любозытствуете знать желаемую Вами передмову, то посылаю съ нея копію.

Вмѣстѣ съ моими стихами, напечатанными нынѣ въ Лунѣ³⁾. А. Л. Шимановъ въ маѣ 1876 года получилъ отъ меня Неню и Дівчину, для сборника г. Конисского⁴⁾. Я не знаю, дошли они до него или нѣтъ, и въ какомъ видѣ? Но если бы они были переданы Г. Старицкому и признаны были удобными къ помѣщенію въ его Сборникъ, то, опасаясь искаженія по рукамъ, прилагаю ихъ въ томъ видѣ въ какомъ они входятъ въ мое Ворскло.

Отъ всей моей души благодарю Васъ и тѣхъ вашихъ знакомыхъ, которые какъ вы пишете, желаютъ видѣть мой Сборникъ въ печати. Съ истиннымъ уваженіемъ Вашъ покорнѣйшій слуга Як. Щогол(свъ).

12 декабря 1881 г.

2. Милостивый государь Михаилъ Федоровичъ. Я получилъ изъ Петербурга слѣдующее извѣщеніе: «изъ Главного Управленія по дѣламъ печати кievскому цензору послано. отъ 15 мая за № 2267. разрѣшеніе на выпускъ

¹⁾ М. Ф. Комаров розповідає: «Од п. Щоголева я чув що Метлинський в 1850 р. (?) подав до цензури якийсь літературний збірник українських поезій та оповідань, де між іншим були поезії і п. Щоголева. Збірник цей тинявся по цензурі два чи три роки, а як вернули то трохи не половину всього було повикидано. П. Щоголів пам'ятає, що де тільки стояло слово воля, там скрізь сторчав цензорський млинок... себто було на охрест пере-чернено цензурою, як незадоволено, без розбору навіть, як і до чого мовилось там про бідолашну волю, хоч би річ була про коня на волі. Так і не судилося Метлинському випустити на світ обскубаний цензурою збірник» (Де що з історії укр. писем. XIX в., споминки і замітки М. Уманця, «Діло» 9. XI 1885, ч. 16). — М. Ф. Комаров помиляється. Поезії віддано було р. 1846 для «Южного Русского Сборника», що друком з'явився р. 1848, правда, без поезій Щоголева. Пор. лист. Щоголева до П. С. Єфименко (Сумповське вид., сс. 251—253).

²⁾ Текст «Ворскла», писаний рукою Щоголева, О. К. Дорошкевич знайшов серед матеріалів, що належали ред. «Київської Старици», а потім В. П. Науменкові.

³⁾ В «Луні» видрукувано з іменем Щоголева дві поезії: Козак («Ой понович молоденький») — с. 6, і «Летить орел по-над степом» — с. 55. Першу із них М. Ф. Сумцов, на підставі авторського посвідчення, уважає фальсифікатом (див. «Наше Минуле», 1918, ч. 3, с. 112—114); другу Щоголів пізніше запровадив до «Ворскла», ґрунтовно її переробивши, під назвою: Орел («Ой летить орел під небом»).

⁴⁾ Поезії «Неня» і «Дівчина» видруковані у Ворсклі з датою 1876 р. В цей час Конисський збирався видавати укр. періодичний альманах і шукав літературних зв'язків: Емський наказ поклав край цим видавничим заходам. — Андрій Л. Шиманов, член Харківської Громади 60 рр., охтирянин і давній приятель Щоголева. Він дав матеріял для «Климентових млинів», йому присвятив Щоголів поезію «Рибалка». — «Сборник Старицького», альманах «Рада», в першій частині якого видрукувано три поезії Щоголева («Ткач» — сс. 106—107, «Родини» — сс. 107—108, «Шинок» — сс. 217—218) і Показчик Комарова «Бібліогр. показчик нової укр. літератури 1798—1883».

зборника Ворскло, съ изъятіємъ трехъ пьесъ (Лугарі, Судящий и Панку)¹⁾ и съ соблюденіемъ в текстъ русскаго правописанія.

Якъ покоптували панки мого Панка, то й замазали; бо вінъ імъ здався гіркимъ.

Будьте добры, многоуважаемый Михаилъ Федоровичъ, похлопочите о возвратѣ мнѣ того этого Сборника и вмѣстѣ съ тѣмъ передавъ г. цензору прилагаемые при семъ марки на 3 руб., попросите переслать ко мнѣ Сборникъ заказнымъ конвертомъ.

Если г. Старицкій будетъ такъ добръ, что уважить мою покорнѣйшую просьбу, то попросите его, в случаѣ возможности, напечатать на оберткѣ Рады о поступающемъ въ печать въ Харьковѣ сборникъ Ворскло. Это я прошу въ виду того, что весь предполагаемый сборъ съ этого изданія, даже если бы оно составило недвижимое для меня имѣніе, я назначилъ на музыкальную стипендію²⁾. Извѣстите, кстати, скоро ли выйдетъ Рада? Душевно Васъ уважающій и покорнѣйшій слуга Як. Щоголевъ).

5 іюня 1882 г.

Прилагаемое Верцадло всуньте, пожалуйста, въ какойнибудь сборникъ въ Кіевѣ. Оно еще въ цензурѣ не было. А. Л. Шимановъ Вамъ кланяется.

3. 9 октября 1882 года. Многоуважаемый и добрѣйшій Михаилъ Федоровичъ. Я ужъ и не стану оправдываться передъ Вами въ моемъ невѣжествѣ. — это то, что и до сихъ поръ не твѣчалъ на Ваше письмо отъ 24 іюня, а просто приношу повинную и прошу Вашего великодушнаго извиненія. Вмѣстѣ съ тѣмъ приношу искреннюю благодарность за Ваши хлопоты по пересылкѣ моей рукописи, печатаніе которой, впрочемъ до сихъ поръ не начиналось, а время уходило и доводило до того, что мнѣ столь же пріятно стало отправляться в печать, какъ волю на бойню; ибо написанная мною ничтожность писана не для публики, а для моего семейного очага. Но какъ и возвращаться назадъ стыдно, то завязываю глаза и выпущу 600 экземпляровъ. Очень будетъ пріятно, если они составятъ въ моемъ домѣ особое недвижимое имѣніе.

На дняхъ я былъ у А. Л. Шиманова и получилъ черезъ него новое отъ васъ понужденіе, отправился въ типографію. Раньше трехъ мѣсяцевъ не берутся напечатать. Въ такомъ случаѣ, довершите благодѣяніе: передайте прилагаемую тетрадку цензору и когда онъ отправитъ ее въ Петербургъ, извѣстие о № и числѣ. Я туда напишу и она поспѣетъ въ мою книжку, а то очень ужъ скудно.

Поручая себя доброму Вашему расположенію, остаюсь душевно преданнымъ и покорнѣйшимъ слугою. Я. Щоголевъ).

4. Харьковѣ. 12 студень 1883 г. Вельми шановный Михайло Федоровичъ. Зъ неділю назадъ тому до мене дійшовъ Вашъ листъ про те, що мій рукописъ діслали вже зъ Кіева. Велике Вамъ спасибі за клопотн; дай Боже и мині коли-небудь Вамъ послужити.

Першій разъ я самъ писавъ до пана Данилевського³⁾, але зъ нимъ тільки знакомий; так цей разъ я попрохавъ до него писати ёго й мого при-

¹⁾ Первісний текст цих поезій наводить О. Дорошкевич у «Житті й Рев.», 1926, IV, сс. 72—74. Лугарі увійшли потім у «Слобожанщину» під назвою «Нерозумна мати» (редакція 1889 р.). Судящий під назвою «Вигадки» з'явився в «Літ.-Н. Вістн.», 1899, кн. VII при статті Г. Хоткевича.

²⁾ Музичну стипендію Щоголів мав присвятити пам'яті старшого сина Василя, талановитого скрипала, що помер молодим р. 1878. Згадана у листі 8. дочка — молодша дочка Щоголева Елизавета. Її спогади про батька — «Діло», 15. 14. 1923, ч. 57(9338).

³⁾ Данилевський Григ. Петр. (1829—1890) — відомий романіст, автор «Мировича», «Беглых в Новоросси» і т. д. Року 1866 надрукував «Украинскую

ителя тутешнього професора Н. П. Сокальського¹⁾, которого заставъ тільки вчора. Заразъ же вінъ и написавъ, отдавши міні самому листъ, щобъ одіслати. У цьому листу прохано й за мене й за Васъ. — виписъ зъ того я Вамъ посилаю, аби знали, якъ писано. — Книжку мою друкують и якъ-що кінець не опізнитця, то здаеця, що въ лютець поспіє.

Моя сімья Васъ часто згадує и послала щире привітання. З великою шанобою прихильний до Васъ Як. Щоголев(ъ).

Виписъ. Рукописъ «Ворскло» уже печатається и къ серединѣ января будетъ окончена печатаніємъ.

Добавленіє къ этой рукописи отослано кievскимъ цензоромъ въ Главное Управленіє по дѣламъ печати 23 ноября за № 1677. Отъ возвращенія его зависить ускореніє выхода книги.

При той же бумагѣ цензора за № 1677 представлена въ Главное Управленіє рукописъ: «Библиографичный покажчик нової української літератури, М. Комарова. Комаров хлопоталъ о сочиненіяхъ Щоголева в Кієвѣ.—теперь очередь хлопотать намъ о немъ передъ Вами.

Истинно обяжали бы насъ, еслибъ пожелали предстательствовать о нашихъ желаніяхъ и нуждахъ.

Письмо къ г. Данилевскому я отправилъ сегодня.

Як вернетця до Кієва мій рукописъ, будьте ласкавецъ, допліть міні його заказнымъ на приложені марки, щобъ де не пропало.

5. Многоуважаемый Михайль Федоровичъ!

Вчера я получилъ отъ Сокальскаго открытое письмо, въ которомъ написано слѣдующее:

«20 декабря 1882 г. получено извѣстіе, что дѣлу данъ ускоренный ходъ, и что скоро, нужно надѣяться, оно выгоритъ. При личномъ свиданіи передамъ письмо».

Итакъ будемъ ожидать съ маленькимъ терпѣніємъ, а за симъ позвольте поздравить Васъ съ наступающими праздниками и пожелать Вамъ провести ихъ въ здоровьи и благополучіи. Но не доставите ли намъ удовольствія видѣть Васъ лично в Харьковѣ на праздникахъ, чему мы были бы весьма рады? Такъ мнѣ сообщилъ Лобода²⁾.

Искренне уважающій Васъ и покорнѣйшій слуга Як. Щоголевъ.

24 декабря 1882 г. Харьковъ.

6. 11 генваря 1883 г. Многоуважаемый Михайль Федорович. Искренно благодарю Васъ за привѣтъ и за присылку моей тетради, которую я и получилъ вчера, послѣ чего не замедлилъ навѣстити типографію. Тамъ меня увѣряли, что книжка моя будетъ готова въ первой половинѣ февраля. Давая имъ сроку на брехню двѣ недѣли и съ сего дня насѣдая на нихъ неуклонно, знаю, что книжка поспѣетъ къ концу февраля, и за симъ я, согласно вашему

Старину». З кінця 60-х рр. пом. редактора «Правительственного Вестника», з р. 1881—редактор. Пізніше до нього зверталися в справі українських видань М. Ф. Комаров та Трох. Зіньківський. Див. Писання Трохима Зіньківського, кн. I, Льв., 1893, с. XLIV. Дозвіл Головного Управління Друку на «Добавленіє к рукописи Ворскло», даний 23. XII. 1882 р., № 5963, разом з дозвлом на Покажчик Комарова. Місцева цензура оформила його 7. I. 1883.

¹⁾ Сокальський Ів. Петр. (1829—1896). 1855—1857 ред. «Одесского Вестника», з 1872 доктор політ. економії та статистики, проф. Харківського університета. Щоголева міг єднати з ним спільний інтерес до музики. Другий Сокальський Петр Петрович (1830—1887)—дослідник пісні і композитор.

²⁾ Лобода - Лободовський Мих. Фед. приятель Щоголева, перекладач «Тараса Бульби», побожний переробник Шевченкової «Марії». Про його участь у виданні «Слобожанщина» див. Щоголів, Твори, вид. «Руху», с. 244. Портрет Лободовського і біогр. замітка в «Зорі» за 1897, сс. 63—80.

желанію, извѣщаю васъ, что эта книжка (Ворекло. Тірна поезія) будетъ состоять изъ 75-ти стихотвореній и заключать 10 печатныхъ листовъ в 8-ю долю большого формата (какъ Вы у меня видѣли) и печатается в числѣ 950 экземпляровъ.

Не знаю причины замедленія Різвяної ночі¹⁾, но ждемъ ее и васъ съ нетерпѣніемъ.

Если увидите Л. В. Ильницкаго²⁾, поклонитесь и попросите привезть или прислать мнѣ: Шейковскаго, Опытъ южнорусскаго словаря и Исторію козакахъ запорожскихъ Мышецкаго.

Шимановъ и Лобода, которыхъ я вчера видѣлъ, кланяются Вамъ.

Не имѣя конца моей рукописи, я не могъ настаивать надъ типографіей; но теперь и отдыха ей не дамъ. Искренню Васъ уважающей и покорнѣйшій слуга Як. Щоголевъ.

Какія тамъ книги Ильницкій обѣщаль выслать здѣшнимъ книгопродавцамъ? Они хлопчуть, отчего онъ не высылаеть?

7. Многоуважаемый Михаилъ Федоровичъ. Зная, что Вы желаете нотаріальной конторы въ Харьковѣ, и я запытывался у одного изъ нотаріусовъ, еще товарища моего по университету, но ни изъ этого, ни изъ хлопотъ Лободовскаго ничего не выходитъ, кромѣ того, что нотаріусъ Щелковъ проситъ за свою контору 40.000.

Сей-часъ былъ у меня Лободовскій. Я ему говорю какъ дѣло съ нотар. конторой не выгораетъ; а между тѣмъ Вы желаете Харькова; то не желаете ли Вы открыть пополамъ со мною торговлю напр. писчебумажную или книжную? Здѣсь оказалось, что двери въ книжномъ магазинѣ Кервили уже нѣсколько дней закрыты, что Кервили, какъ французскій подданный присужденъ къ высылкѣ за границу за социалистику и желаетъ экстренно продать (нуждаясь къ выѣзду въ деньгахъ) свой магазинъ съ тѣмъ, чтобы получить сейчасъ наличными 7000 и по векселю за разсрочкою на 5 лѣтъ 8000 руб. Это только проситъ, значить, можно поторговаться.

Дѣло хорошее, мѣсто пасиженное, магазинъ и теперь въ домѣ моего племянника, въ самомъ главномъ пунктѣ города.

Лободовскій и Шимановъ, съ которыми я сейчасъ видѣлся, весьма подбиваютъ на это, при чемъ Лободовскій просилъ, чтобы я сей-часъ же написалъ Вамъ, говоря, что онъ уже и писалъ Вамъ два дня назадъ но отдалъ письмо въ магазинъ Кервили и не увѣренъ, что Вы его аккуратно получите.

Я слышалъ, что уже есть охотникъ на покунку магазина, слѣдовательно, если покупать, то нужно покупать скорѣе. Поэтому не признаете ли Вы возможнымъ пріѣхать въ Харьковъ, а пока хоть извѣстите меня заказнымъ, что Вы на это думаете? Во всякомъ же случаѣ я покорнѣйше прошу, извѣстите меня немедля телеграммой, подходящее ли для Васъ это дѣло; я же во всякомъ случаѣ войду теперь въ подробности этого дѣла. Семья моя

¹⁾ Мова мовиться про вид. Лисенкової опери. Вийшла з друку на початку 1883 р. і попала під удари консервативної преси, головне, за лібретто Старицького. Див., напр., «Правда об опере г. Лисенко»—«Киевл.», 1. III. 1883, ч. 47.

²⁾ Ильницкій Л. В.—Київський книгар, видавець «Луни» і «З давнього зшитку» М. Старицького. За свої видання попав за одну думку з неблагонадійними авторами. Пор. проєкт віршованої титулки укр. видання із «Киевлянин»-ських фельєтонів:

Думи переклав Старицький,
Видав українець Ильницкій,
Ціна п'ятдесят копійок.
Набрав Корчак-Новицький.

Вамъ кланяется. Искренно преданный Вамъ и покорнѣйшій слуга Я. Щоголевъ.

20 Марта 1884 г.

8. Шановний добродію Михайло Федоровичъ! Зъ того часу, якъ Ви переїхали въ Умань, и чутки про Васъ не добьешся, и кого не питаешь, що зъ Вами діється, каже: не знаю. Озвіться, добродію, чи живі-здоровенькі и де Ваша шановна сімья: чи зъ Вами, чи й досі въ Кієві?

Маю до Васъ два прохання: передъ вийстямъ мого Ворскла, я давъ Вамъ зъ ёго рукопись, щобъ написати рецензію. Такъ цієї рукописі мнѣ тепер дуже треба. Коли Ваша ласка припліть мнѣ її скорійшъ, а замість неї, коли схочете мати мій автографъ, то въ кінці того року я маю друкувати другу частину Ворскла¹⁾ и про Васъ готую властною рукою копію зъ неї, котру Вамъ и пришлю въ обмінъ.

Друге: я приславъ Вамъ на продажъ въ Кієві 100 книжокъ Ворскла, на 98 карбованцівъ, и здобувъ одъ Васъ въ квітні 1883 року 30 и въ студні того жъ року 25 карбованцівъ. Теперъ въ книгарняхъ въ Кієві уже давно нема підної книжки, всі попродані, то пришліть мнѣ, добродію, останні 43 карбованця, за що скажу Вамъ велике спасибі.

Може считаєте, що у насъ въ Харькові дієтця? Що знаю, те скажу: Шимановъ поховавъ сінка літь шости, та такъ ёго кохавъ, що трохи розуму не рішивсь; Лобода одружився; а моя дочка, коли згадаєте, що Вамъ на гарфі грала, вийшла заміж. Ждемо Старицького зъ Кропивницькимъ: кажуть, вони зновъ укуші.

Здаєтця мнѣ, що колись Вамъ пославъ мою карточку, а проте вірно не знаю. Та коли й пославъ, то порвіть її заразъ, бо вона дуже невірна. Посилаю тепер тільки що зроблену: ся вийшла дуже вдачна.

Пошли Вамъ Боже щастя и здоровья, а я зостаюсь завжди прихильний до Васъ і найпокорнѣйшій слуга Як. Щоголівъ. Сімы Вашій передайте мою велику шану.

25 октябрю 1886 г. Харків.

9. Глубокоуважаемый Михаилъ Федоровичъ! Поздравляю Васъ съ новымъ годомъ и желаю вамъ и достойнѣйшему вашему семейству провести его въ счастья и благополучи.

Получивъ передъ праздниками ваше письмо, я тотчасъ нашель Лободу, чтобы спросить его на счетъ Сыхры. Лобода отвѣчалъ, что онъ ходилъ къ нему, но его кормили завтраками. Видя, что онъ чрезмѣрно занятъ по службѣ, я просилъ его передать мнѣ квитанцію и получилъ отвѣтъ, что она гдѣ-то завалаялась, не отыскавъ, онъ пришлетъ мнѣ. Ожидая долго, я вчера (19 генв.) поѣхалъ къ нему въ банкъ и получилъ отвѣтъ, что квитанцію онъ нашель и привезеть мнѣ завтра (21 генв.).

И так, дяка Богу, что хоть квитанція нашлась. Получивъ ее, я отправлюсь къ Сыхрѣ и попрошу расчета. Если получу его, то деньги ту же минуту вышлю Вамъ, а не получу, то Вы пришлите на мое имя довѣренность, по которой я буду требовать расчета черезъ мир. судью. Словомъ, я прийму самыя энергичныя мѣры, чтобы кончить это дѣло.

¹⁾ З цих поезій згодом зложилася «Слобожанщина». Власноручні коші своїх поезій Щоголів послав ще В. П. Горленку та І. М. Дерев'янкину на знак особливої приязні. В листі до І. М. Дерев'янкина з дня 7 марта 1891 читаємо: «я отблагодарю Вас, иламенный и дорогой мой земляк крашенкой, какой отблагодарила одного лишь Горленка», в листі 18. IV. 1891: «Одновременно с этим письмом должны принести Вам и обещанную мною крашанку. Не переплетена она в бархат и золото, за то в ней моя память и мое усердие. Переписанная мною собственноручно, пусть она на далеком севере»... і т. д.

Что касается других Вашихъ вопросовъ, то отвѣчаю: Харьковская Складка¹⁾ отпечатана и ожидается разрѣшеніе цензора на выпускъ книгъ изъ типографіи.

Лобода перешелъ на службу въ контору Госуд. Банка, въ августъ онъ женился на вдовушкѣ, имѣющей цѣнный домъ. Онъ чрезмѣрно занятъ и службою и жинкою, да онъ куда бы ни пошалъ, то его вездѣ считаютъ за пару быковъ и валютъ, сколько потягнетъ.

Ефименко²⁾ поступилъ оцѣщикомъ отъ Правительства въ Хар. Дворянскій Банкъ, съ жалованіемъ 2400 руб., оставшись въ то же время и Секретаремъ Статист. Комитета.

Шимановъ въ генварѣ прошлаго года потерялъ семилѣтняго сына и вмѣстѣ съ тѣмъ едва не потерялъ и разсудка. Теперь успокоился и увлекается спиритизмомъ.

Багалій печатаетъ диссертацию на доктора и поѣдетъ защищать въ Москву³⁾.

Что касается вашего порученія о пересмотрѣ харьковскихъ газетъ съ 1883 года, то изъ разговоры съ Шимановымъ и Лободю выяснилось, что этотъ огромный трудъ имъ лично не по силамъ и черезъ посредство кого-либо они не могутъ его выполнить. Лично я хотя бы и радъ Вамъ услужить, но и текущихъ газетъ не читаю: мнѣ чтеніе почти запрещено,—ослабѣваетъ зрѣніе.

Затимъ, шановный земляче, коли буде Ваша ласка, пришлите мнѣ гроши за Кіевське Ворскло; бо дуже нуждаюсь. Теперь кіевськи книгарни выписують мою книжку зъ Харькова черезъ магазинъ Полуэхтова.

Отъ и все, що я мавъ сказати. Черезъ килькы днивъ ждите видѣ мене другого листа, якъ я й выще напысавъ. А що жъ, добродію, вашу карточку? Щиро прыхильный до Васъ Як. Щогол(ивъ).

Если я замедлилъ отвѣчать вамъ, то единственно черезъ Лободу.

20 генваря 1887 г. Харьковъ.

10. Многочуважаемый Михаилъ Федоровичъ!

21 генваря я получилъ отъ Лободы квитанцію Сыхры и на другой день пошолъ отыскивать его книжный магазинъ, но оказалось, что онъ продалъ магазинъ уже два года назадъ, а теперь есть маленькая бібліотека для чтенія, на дверяхъ которой написано: Сыхра и К-о.

Когда я спросилъ у прикащицы расчета, она мнѣ отвѣчала, что бібліотеку Сыхры она арендуетъ, что до его расчетовъ ей нѣтъ дѣла и что странно требовать такъ несвоевременно расчета, по прошествіи трехъ лѣтъ.—Я спросилъ, могу ли видѣть Сыхру? Она отвѣчала, что онъ служить въ военной службѣ и живетъ въ Чугуевѣ, а временно пріѣзжаетъ въ Харьковъ (это послѣднее, дѣйствительно правда, а на чье имя занимается в Харьковѣ квартира,—я еще узнаю).

Передавая мнѣ квитанцію, Лобода добавилъ, что, получивъ ее отъ Васъ, онъ нѣсколько разъ ходилъ за расчетомъ, но его кормили завтраками или говорили, что нѣтъ дома.

И такъ ничего больше не остается, какъ пришлите на мое имя довѣренность съ правомъ передовѣрія. Можетъ быть и взыщемъ: по Харькову

¹⁾ Альманах «Складка», ініціатором якого був Вол. Ст. Александров. Перша книжка «Складки» вийшла р. 1887.

²⁾ Ефименко Петро Савич (1835—1908), етнограф і статистик. Автор «Сборника малороссийскихъ заклинаний» (1874). Про нього, крім некрологів, див. статтю М. Возняка «За Сто Літ», кн. II, сс. 110—121.

³⁾ Докторську дисертацію «Очерки о колонизации степной окраины Москов. государства» Д. І. Багалій боровив у Москві на весні 1887 р.

я самъ лично, если же нельзя будетъ по Харькову, то по Чугуеву, гдѣ у меня есть родственникъ, которому могу довѣрить (тестъ мой).

Посылаю Вамъ для соображенія копию съ квитанціи. Да кстати, вмѣстѣ съ довѣренностію пришлите мнѣ на клочкѣ бумаги черновое прошеніе мировому: это я прошу потому, что Вамъ ясніѣе обстоятельства дѣла.

Что мнѣ посоветуете дѣлать съ Гомолинскимъ, о которомъ я до сихъ поръ и не слыхалъ?

Въ Кіевѣ давно думали, что изданіе Ворскло разошлось, но когда узнали, что еще есть, то за послѣдніе три мѣсяця потребовалось туда 70 экземпляровъ.

Гомолинскій пишетъ мнѣ (16 генваря), что провинціальныя книгопродавцы очень часто требуютъ у него Ворскло, но какъ онъ выписываетъ его изъ харьковскаго магазина Бирюковыхъ съ уступкою 25% то самъ не можетъ высылать книгопродавцамъ съ уступкою 30%, какъ они прочія малорусскія книги отъ него имѣютъ. Поэтому проситъ сдѣлать какъ можно болѣе уступки.

Я ему отвѣчалъ, что у меня осталось Ворскла всего до 250 книг¹⁾, что ни Бирюкову и никому я не уступалъ больше 25%, но что если онъ пожелаетъ выписывать отъ меня на наличные деньги, до 50 книгъ заразъ, тогда я уступлю 30% съ пересылкой на мой счетъ.

Такъ какъ книга стоитъ мнѣ до 60 коп., то скажите, такъ ли я отвѣчалъ, или слѣдуетъ отвѣтъ поправить?

Потомъ: съ будущаго августа надо приступить къ изданію новаго сборника моихъ совершенно новыхъ стихотвореній, достоинствомъ ничуть неуступающихъ Ворсклу и въ объемѣ Ворскла, можетъ быть, несколько полнѣе.

Я совершенный профанъ въ этомъ дѣлѣ. Могу ли передать изданіе Гомолинскому и на какихъ наиболѣе выгодныхъ условіяхъ, которыя и просилъ бы Васъ сообщить мнѣ подробнѣе и не стѣняясь. Вы опытный въ этомъ дѣлѣ, да Вамъ со стороны виднѣе.

Не поставьте себѣ въ трудъ, мой добрый землякъ, удѣлить мнѣ для этого свободный часъ Вашего времени. Искренно Вамъ преданный и покорнѣйшій слуга Як. Щогол(евъ).

24 генваря 1877 года.

11. 24 генваря 1890 г. Харьковъ. Многоуважаемый и добрѣйшій землякъ, Михаилъ Федоровичъ!

Искренно благодарю васъ за письмо, полученное мною 18 генваря, и за память, но я не знаю, получили ли вы мое письмо отъ 6 прошлаго декабря?

И такъ, цензура нашихъ смиренныхъ сборниковъ²⁾ не пускаетъ? А какъ напишетъ о маньячивѣйся Толстой такое отвратительнѣйшее г...., какъ Власть Тьмы, такъ пускаютъ, чтобы публика читала, захлебывалась и съ бумагой глотала; а аристократія въ салонахъ разыгрывала эту погань,

¹⁾ В шесті до І. М. Дерев'янкина 7 березн. 1891 р. Щоголів пише, що найбільше «Ворскло» розійшлося в Києві, але «екземплярів 200 и до сих пор составляют недвижимое мое имение». Порівн. передсмертний лист до К. О. Біликовського (16. II. 1898), де Щоголів жаліється: «Жил я без знакомств... всегда просто и сурово и по первому абцугу потерпел на «Ворскле» крах». Проф. М. Ф. Сумцов бере ці слова, як указівку на матеріальні збитки Щоголева: йому відомо, що автор загубив на видавні 300 крб., а книжка не мала поширення. Відомості, які знаходимо в листі 24. I. 1887 про собівартість та поширення «Ворскла» не дозволяють на цей висновок пристати. Автор повернув усі свої витрати вже наприкінці 1886, на початку 1887 рр. і навіть мав певний заробіток.

²⁾ Мова про альманах «Розмова», що його упорядкував М. Ф. Комаров.

невозможну даже въ вонючей избѣ русскаго мужика! Это наша эстетика, наше понятіе изящнаго! Это закваска, которая съ конца 50-х годовъ бродитъ, бродитъ и чортъ его знаетъ когда перебродитъ. Пропади они съ ихъ нравственнымъ убожествомъ! Въ этомъ омутѣ жить нельзя и дышать нечемъ!

Вы, мой добрѣйшій землякъ, нишите, что думаете отослать мой стихъ въ Зорю? Ни въ какомъ случаѣ не отсылайте¹⁾. И далѣ ихъ только для вашего сборника, а повсюду не даю и не дамъ, и вы не давайте никому нето-что печатать, но даже переписывать, иначе Вы не порадовали бы меня.

Шимцова зъ-мисяць уже якъ не бачивъ, та й никого зъ нашихъ знайомихъ; хвораю; отсе пролежавъ бильшь тижня, лики обрыдли, обрыдло и въ хати сидити й жду чи не можна буде днівъ черезъ килькы выйти на вулицю, та послухать чи не каркають гракы на весну.

Вашій дружынѣ и всѣй вашій пановній симьѣ передайте щире мое привѣтання. Повсегда до васъ прыхильный Я. Щоголевъ.

12. 5 марта 1892 г. Многоуважаемый Михаилъ Федоровичъ! Письмо Ваше отъ 1 марта я получилъ. Сердечно жалѣю, что Вамъ не пришлось перемѣститься въ Харьковъ,—все бы одною доброю душою было ближе. И уже другой годъ болѣю—сердцемъ. Сначала лечили неправильно; съ сентября леченіе пошло лучше; съ тѣхъ поръ нѣодного дня безъ лекарствъ не живу и при помощи ихъ кое-какъ движусь.

Въ отношеніи задуманнаго Вами сборника всею душою радъ служить Вамъ, но во первыхъ, не знаю, что Вамъ понравится; во вторыхъ, трудно мнѣ болящему переписывать; такъ я предпочелъ послать Вамъ всю мою рукопись: выберите сами отъ 3 до 5-ти пьесъ, какія захотите; а рукопись возвратите посылкой же, недѣли черезъ 2—3, бережно; ибо она предназначена когд-нибудь для цензуры. Прошу такъ же усердно—ни строчки не выпускайте изъ Вашихъ рукъ, особенно въ Галиччину.

Выберите также какое-либо стихотвореніе для посвяты Вамъ и извѣстите меня.

Жена моя Вамъ кланяется и благодаритъ за память.

Что означаетъ черная печать на Вашемъ письмѣ?—Извѣстите. Искренно преданный Вамъ Як. Щоголевъ.

Домъ свой я уже другой годъ какъ продалъ. Теперь мой адресъ: Коцарская ул., № 40.

Пожалуйста, возвратите посылку съ доставкой на домъ.

Подалъ *Микола Зеров*.

Нове в літературі про „Кассандру“ Л. Українки.

Ніхто не заперечує того, що серед іншихъ прегарних творів Л. Українки драматична поема «Кассандра» є так само прегарний твір. Але ні одному лєсіному творові не повелюся здобутися на таку «честь», як «Кассандрі»—дістати назву «Гляди українського народу». Ця назва пішла з легкої руки А. Музицьки й дожила

¹⁾ Поезія Щоголева проте в «Зорі» появляються, М. Ф. Комаров, влдімо, добився авторської згоди. В 1892 знаходимо 2 поезії («Лялька», «Ворожіння») і в 1893—6 «Тоскотарочка», «Масниця», «Опізнився», «Дарунок», «Орлячий сон», «Суботи св. Дмитра», в 1894—5 «Палати», «Запорожець над конем», «Сподівання», «Ялта», «Жмуток», в 1895—8 р. «Три дороги», «Коляда», «Вечір», «Війна», «Травень», «Над потоком», «До чарівниці», «Похорон», і парешті р. 1896—3 «Зимовий ранок», «Останній із Могикан», «Бабуся казка».

аж до останнього часу в праці проф. Резанова, що вийшла в світ нещодавно. Цю працю, а почасти її передмову О. Білецького до «Кассандри» в VI томі нового видання творів Л. Українки й відповідний уступ із статті В. Василенка в журн. «Критика» 1928 р. я й маю на увазі, взявшись говорити про нове в літературі про «Кассандру».

Поміж попередніми дослідниками А. Музичка найрішучіше став на шлях символічного тлумачення драми і дійшов висновків просто дивовижних. Наведемо кілька уривків:

Як пост-символіст з нахилом історика, вона (Л. Українка) творить у своїй «Кассандрі» трагедію цієї боротьби (тобто революціонерів із царським правительством, «що мов ахайці облягли Трою»), малює Іліяду українського народу. Дієві особи, що там виступають — це лише символи поодиноких груп українського народу, це тільки українські партії, що, сліпі самі, беруться вести за собою народ... Правительство видає маніфеста, проголошує конституцію, підсуває Троянцям того дерев'яного коня, що в ньому скривається вся узброста сила, яка здавила всю революцію і зробила великі погроми... Меся держалася пильно дійсности, не хотіла вона відступити від неї ні на йоту (тут розуміється — сучасної її дійсности). (А. Музичка, с. 76).

Отже за Музичкою виходить, що драма «Кассандра» наскрізь є алегорична, що постаті в ній є тільки символи.

Дійсність жорстоко насміялася над оцими домислами А. Музички. Просте ознайомлення з рукописом довело, що драма в основному написана перед революцією 1905 р. і що переробка її аж ніяк не відбила будьяких моментів цієї революції, бо драму перероблено тільки з художніх міркувань, як це довів проф. Білецький, а за ним і проф. Резанов.

В праці В. І. Резанова багато уваги приділено розвиткові думок А. Музички. На жаль, автор підійшов до розв'язання справи не з того кінця, і це поклало відбиток невиразности на його твердження. Чи погоджується він з А. Музичкою, чи відкидає його погляди? Оглянемо коротенько будову праці.

Насамперед проф. Резанов подає погляд дослідників і, очевидно, свій — на стосунки творчості Л. Українки до сучасности й до особистих настроїв. Подано цитату з Д. Антоновича — «Триста років українського театру», що

п'єси Л. Українки — це передусім п'єси настрою; обстанову й побут доби і краю, де відбувається дія, представлено з сучасною історичною правдою, бо усе це вистудіювано з ерудицією ученого; але настрої від тих п'єс незвичайно модерні. Неуловимо, з повною історичною правдою в обстанові і умовах, за сотні, або і тисячі років перед нами, в п'єсах Л. Українки проходять сучасні настрої, модерні переживання» (Резанов, сс. 3—4)¹).

Після такого motto йде огляд розвитку в творчості Л. Українки античних сюжетів — передусім сюжету про Іфігенію; чомусь поезію

¹) Д. Антонович, Триста років укр. театру (1619—1919), Прага, 1925, с. 197.

«Ніобея». сучасну «Кассандрі» (кінець 1902 р.). проф. Резанов обминає. В розд. II. — історія міту про Кассандру в літературному обробленні в різних літературах. В розд. III. є довгий уступ про соціальні рухи й революційні події того часу (почавши уступ про соціальні рухи й революційні події того часу (почавши ще від Кирило-Методіївського Брацтва й кінчаючи 1907 р.), що має назву: «Боротьба українства з царатом». Далі йде сцена за сценою розгляд поеми «Кассандра».

Впадає в око великий, найбільший у цій праці, розділ про «боротьбу українства з царатом». Чи дає він нам те соціальне тло, ту «базу», на якій вироста «ідеологічна надбудова» — у вигляді «Кассандри»? На нашу думку — ні. Наголос зроблено на ідейній боротьбі між українськими партіями, на сварках тощо. щоб у дальшому викладі провести аналогію між суперечками героїв драми та суперечками українських партій. Закінчено цей нарис цитатами з різних спогадів того часу, коли деякі сучасники вважали, що занепад революції (після 1905 р. — в 1907 р.) є явище тимчасове і що революційний рух знову зміцніє; це очевидно має бути паралель до кінцевих слів драми: «нема руїни, є життя, життя». Проте, уважно простеживши дальший перебіг авторових думок, не можна не прийти до висновку, що увесь цей розділ є чи не зайвий. Такій розділ міг би прислужитися тому, хто слідом за Музичкою хотів би обстоювати сумнівне твердження, ніби Леся нильно держалася сучасної їй дійсності (на нашу думку, воно без сумніву хибне), але, як побачимо, сам проф. Резанов не наважується твердо пристати на це твердження.

Цікаво простежити, якими шляхами йде це порівняння подій з історії XIX—XX в.в. з окремими моментами поеми. В історичній аналізі маємо висновок, що «Драгоманов справді був Гектором України» (с. 14). Українські вільності — це «паладіон України». «Завезена Московська культура» «захопила певну частину української інтелігенції», немов «Гелена Прекрасна» (с. 13); арешт Гехтера (Максима) року 1902 і його необережність із адресами, що провалили й інших ерупістів — нагадує авторові Гомерівську «Долонію».

В аналізі тексту драми проф. Резанов, згадавши заперечення А. Музичці від О. Гермайзе, зазначає:

На нашу думку, це не повинно спиняти перевірку й поглиблення висновків Музиччиних, надто цікавих і корисних; бо й справді, щодо «Кассандри», ледве чи припустимо, щоб Леся, взагалі так палко ставлячись до сучасності дійсності, в «Кассандрі» виставляла б виключно події та героїв мітичної троянської війни, по надаючи їм певного символічного розуміння, не модернізуючи античної теми, щоб згадати про близькі до поетки справи, щоб змалювати власні почуття (с. 26).

Слова ці нібито показують, що проф. Резанов не думає сходити

з тої стежки, якою пішов проф. Музичка—тільки по «перевірити» то «поглибити». Справді, він відразу погоджується, що є аналогія між боротьбою Троянців із Ахайцями та боротьбою Українців із царською владою (с. 26). Починається «перевірка». За А. Музичкою Гелена—це влада. Парис—це культурницька українська інтелігенція. На думку проф. Резанова, Парис—це частина тої української інтелігенції, що її захопила русифікація, а Гелена—це занесена на Україну московська культура, що її «червона сандалія» стала «московським чоботом» для українства.

Давши своє тлумачення, проф. Резанов несподівано поступається:

Я зовсім не наполягаю на такому алегоричному тлумаченні образів з «Кассандри». Я хочу тільки сказати, що тлумачення проф. Музички, коли ступити на цей шлях, можна доповняти, розвивати, переріпакшувати, як хто схоче, проте це будуть надто свавільні нав'язування такого розуміння образів поеми, якого може зовсім не мала на меті поетка (с. 27—28).

За цим обережним висновком автор на с. 32 знову подає алегоричне тлумачення образу Гектора (на думку проф. Резанова—Драгоманов) і тут же поруч знову подає правдивий (коли обминути деякі деталі вислову) висновок:

коли намагатися вбачати у п'єсі Л. Українки алегоричне змалювання усіх тих дійсних осіб та подій, що про них ми казали в розд. III-му, то це буде свавільне перебільшення, велика помилка. Однак усі ці події, добре відомі нашій поетці, без сумніву мусіли знайти собі певний відгук в «Кассандрі», вплинувши на емоційне зафарблення виставлених мітів про троянських героїв, борців за рідний край, на їх ліричне фарбування. Більшого ледве чи можна допустити, і міти троянсько-грецької Іліади в обробці Л. У лишаяються художньо-обробленими по-новому антично-грецькими мітами (с. 33).

Оцей обережний висновок, до якого можна цілком приєднатися, становить цінне придбання у вивченні творчости Л. Українки, бо, на жаль, захоплення алегоричним тлумаченням її творчости дуже поширене мало не по всіх попередніх працях про Л. Українку. Якщо проф. Резанов приходить до такого висновку, то треба думати, що всі попередні його алегоричні тлумачення—це є тільки «довід од протилежного», коли автор навмисно відштовхується від протилежних думок, щоб, викривши їхню хибність, дійти правдивого висновку.

Однак, дальший виклад знову розчаровує нас. На с. 36 проф. Резанов гадає, що сцена з Долоном, де авторка «перекручує» античний міт, є відгомін революційної роботи з її провалами. На с. 45 він порівнює дискусію між Геленом і Кассандрою з полемікою в РУПі та полемікою між Лесею і Франком (одразу два тлумачення). На сс. 50—51 проф. Резанов відкидає порівняння троянського коня з маніфестом 17 жовтня 1905 р. і взагалі помисли про відгомони 1905 р. в сценах 7 і 8 поеми, бо, як ми вже казали,

вивчення рукопису спростувало вже цю думку. Але вже незабаром знову тлумачення, сперті на видимій, нічим не виправданій аналогії. Навівши (на с. 53) рядки с чорнового рукопису: «царевич—інша річ, ми ж. люди прості, либонь, теж інша річ, — не нам судити»,—проф. Резанов до цього додає: «Клясова боротьба має тут ще латентну форму. В остаточній редакції ці рядки поетка виключила — може через те, що 1905 р. виявив вже відверту боротьбу» (отож маємо зробити висновок, що Леся Українка «ні на йоту не відступала від дійсності» — так, чи що?). Суперечка між Кассандрою й Парисом нагадує авторові ті «докори, якими обмінювалися представники двох течій РУП'у» (с. 54). Сцени руйнування Трої написані під свіжим враженням жорстокого розгрому та ліквідації селянських рухів 1902 р. на Україні (с. 59). Останні слова 8-ї сцени — свідчать, що Леся Українка не думала відмовлятися від революційної боротьби й вірила в остаточну перемогу, та ще й селянство було певне в тому, що «ще не вмерла Україна» (с. 65).

Отже цією своєю стороною праця проф. Резанова справляє досить сумне враження. Чомусь авторові шкода було рішуче порвати з Музиччиними методами аналізу, тобто некритичними й тенденційними домислами, та послухатися хочби застережливого голосу О. Гермайзе (невже проф. Резанов не зрозумів іронії О. Гермайзе в словах про «літературно-критичне вміння А. Музички та тонкість його соціологічної аналізу»? див. с. 25, у проф. Гермайзе с. 281). Проф. Резанов волів піти за А. Музичкою, вживаючи, так би мовити, «фразеологічного паралелізму», тобто застосовування понять з одного ряду до другого ряду понять (порів. у Музички: «російське правительство видає маніфеста, проголошує конституцію, підсуває Троянцям того дерев'яного коня»; у Рез.: «Драгоманов був Гектором України» і т. п.), його домислам протиставляючи свої, або доповнюючи його новими та інколи заперечуючи. І тільки епілог, якого, за свідченням К. Квітки, написано року 1907 і який, на думку В. Василенка, якраз «свідчить про дещо нові елементи настроїв у поезики з пізніших (після революції 1905 р.) часів» («Критика», № 8, с. 64)—цей епілог проф. Резанов чомусь зовсім обминув, не піддавши соціологічній аналізі.

Отже, соціологічна аналіза твору, на нашу думку, не вдалася проф. Резанову. Рекомендуючи обережність, давши поправний підхід до цього питання (на с. 33), проф. Резанов пізніше сам зійшов з цього вірного шляху.

Треба до цього додати, що основне спрямування дав проф. Резанов цілком правдиве, влучно використавши думки академіка Бехтерева в його «Основах рефлексології». Наведемо це місце за Резановим: «В творчестве дело сводится к воспроизведению результатов предшествующего опыта в виде оживляющихся сочетательных реф-

лексов, в зв'язи с данной проблемой, как раздражителем, устанавливающим доминанту» (Резанов, с. 46). Це дає змогу авторові зробити цікаві спостереження, на жаль, не зовсім переконливі, — що рефлекс на справи, які за простором або часом далекі від поетки, в «Кассандрі» подано як вражіння, а сама дія відбувається поза коном; рефлекс ж на близькі події, в яких Леся брала безпосередню участь, як-от групові, гурткові та партійні дискусії, — подано просто на сцені (ibid.). Не переконує нас це тому, що вже сам дослідник у відповідних місцях не наважується категорично стверджувати рефлексивний зв'язок між поемою та дійсністю: суперечка Кассандри з Геленом — це, як ми бачили, рефлекс «з одного боку» полеміки Лесі з Франком, «з другого боку» дискусій в РУП і й пізніше — дискусії, в якій Леся Українка налевне не могла брати участі. Про змагання Кассандри з Ономаєм проф. Резанов каже: «здається (твердження отже не досить рішуче. — М. І.), це її (Л. Українки) власні думки та почуття, що їх поетка висловила устами своєї героїні». Змагання з Деїфобом, не зважаючи на наявність модернізації образу Кассандри (як це правдиво зауважив проф. Резанов на с. 38), теж ніяк не надається до такого тлумачення, ніби це є рефлекс партійних суперечок.

Акад. Бехтерев справді стверджує, що в «сочетательном рефлексе (що його являє собою і творчість) реакция, вызываемая раздражением, зависит от предшествующего индивидуального опыта» і що вона «вместе с тем стоит в большой зависимости от внешних условий, оказывающих иногда тормозящее, иногда возбуждающее действие» (Бехтерев, Основы рефлексологии, 1925 р., с. 124). Витрати внутрішні й зовнішні умови, що породжують даний творчий акт чи образ — це й є завдання дослідника, завдання марксистської аналізи поетичного твору. Проте в цій аналізі треба йти не тим шляхом, яким пішов А. Музичка, а відтак і проф. Резанов.

Що ж являє собою справді «Кассандра» — чи алегоричне відображення сучасних подій, чи «художньо-оброблений по-новому антично-грецький міт»? Проф. Резанов відповіді на це питання так і не дав, бо не звів до купи наслідків своєї аналізи й не подав остаточних висновків. Отже подамо деякі свої зауваження.

Чи є образи «Кассандри» символи?

За визначенням С. Гаєвського, в мистецтві символ визначає той образ, що його взято з обсягу більш-менш далекого від тих уявлень, розумінь, ідей, почувань, що вони визначають (Теорія поезії, с. 124). «В понятие символа — каже М. Сумцов (Энци. Сл. Брок і Еф., том 58) входят, не поглощая его, художественный образ, или аллегория, или сравнение». Отже символ має або самостійне значення, як суцільний художній образ (напр. «Лілеї» Манжури — символ туги за батьківщиною), або входить, як компонент, до розгорнутого ху-

дожнього образу, як-от порівняння, або алегорія. В алегорії маємо звичайно низку символів — алегоричних образів, що мають і самостійне значіння і конвенціональне, припускаючи якесь заздальгідь відоме співвідношення між двома явищами, що ми їх порівнюємо (Томашевський).

Дослідники, які вживають методи А. Музички, безперечно хочуть довести, що «Кассандра» (а також і низка інших творів Л. Українки) є якраз твір алегоричний, що цей твір дає (висловлюючись знову словами Томашевського) — «умовні речі й явища, яких уживають для того, щоб висловити інші почуття». Минаємо вже те міркування, що алегоричні твори ніколи не посідали місця серед творів високої художньої вартости («Божественна Комедія» Данте сильна якраз не своєю алегоричною стороною), отже приписувати алегоричність «Кассандрі» — значило б принижувати художню вартість поеми. Важливіше от що — всі дослідники, що тій чи тій деталі поеми надавали алегоричного тлумачення, кінець-кінцем не могли дати якихось перекональних доказів такого тлумачення. А що можна тлумачити алегорично будь-який твір, не маючи на те підстав, тільки б охота, то це найкраще доводить тлумачення «Резизора» Гоголевого від самого автора.

«Кассандра» в цілому й окремі компоненти поеми (образи, деталі сюжету) являють собою самостійну художню цінність і не потребують для їхнього сприймання особливих тлумачень.

«Кассандру» вважають за символічний твір через те, що в цей твір вкладено багато суб'єктивних настроїв. Але суб'єктивізм не є ознака символіки. «В основі «Кассандри» лежать звичайно особисті почуття й переживання поетеси» — каже проф. Білецький. «Але дістатися до них можна, тільки розрізавши попереду оболону, виткану в данім разі з матеріалів, що їх достачило літературне подання й які творча думка художникова переробила» (Твори Л. У., т. VI, с. 139). Оце є поправний шлях дослідника, й цим шляхом пішов і проф. Білецький і проф. Резанов, вивчаючи джерела, вилучаючи елементи, що їх самостійно привнесла в сюжет і оформлення його Л. Українка (див. у Резанова сс. 30, 34, 36, 38, 42—44 і т. д.), та відзначаючи безперечно суб'єктивні моменти (напр., Кассандра благає «дати зброю сильну слабким рукам» — див. Резанов, сс. 54). Ця робота безперечно є корисніша, ніж домисли про те, що таке Л. Українка «могла», або «хотіла» «мабуть» сказати.

Дехто, очевидно маючи на думці залучити Л. Українку до грона сучасних їй поетів-символістів, вбачає в «Кассандрі» містицизм, дарма що його, як каже О. Білецький, «чудно бачити в поетеси, яка мислила раціоналістично, навіть матеріялістично» (с. 131). Чи ж є радія нав'язувати містицизм Л. Українці—людині з цілком матеріялістичним світоглядом?

Символізм, як літературний напрямок, справді був тісно сполучений з містицизмом. Однак елементи містицизму, що їх помічають у «Кассандрі», ніяк не властиві драмі, надто авторові; містицизму надано дієвим особам тільки для художнього зафарблення. Ось, приміром, слова вартових (із первісної редакції): «Нехай би Гадес їх усіх забрав скоріш на ті поля, де Гектор ходить (мертвий)». Ці слова відображають містичні вірування давніх Греків, проте це аж ніяк не шкодить цілком матеріялистичному змістові цієї сцени: «Увірились вони (царі) усім Троянцям». Так само, коли б відібрати від Кассандри її віру в Мойру та примусити її натомість пропагувати, скажімо, теорію історичного матеріалізму, то ясно, що художня вартість образу пішла б на нівець.

Підсумовуючи, можна сказати, що праця проф. Резанова була б важливим здобутком у вивченні драми (вона дає належне спрямування для розуміння твору), коли б автор удержався на цій позиції, а не збочив у бік quasi-соціологічних тлумачень. Звичайно, я не хочу тим сказати, що соціологічне тлумачення непотрібне — навпаки, якраз його і бракує досі у вивченні нашої літератури, але до нього треба підходити, добре озброївшись, після детального вивчення соціальної основи, на якій зросла і творчість Л. України взагалі і цей твір зокрема; а ця робота ще чекає на свого працівника.

Цінність роботи В. Резанова полягає ще й у іншому. Він докладно (далеко докладніше за О. Білецького) розробив джерела драми, крок за кроком простежив, із яких елементів її складено, детально перевірив, оскільки Л. Українка була, чи могла бути, обізнана з тими чи тими творами античної, або західньо-європейської літератури, що могли на неї вплинути, і низкою паралелів (щоправда не завжди перекональних) довів це, а разом переглянув і первісну редакцію та процес оброблення сюжету. Тепер ми вже маємо змогу уявити собі досить добре, оскільки Л. Українка була вільна в композиції сюжету поеми в цілому та в окремих його деталях там, де вона не йшла за своїми джерелами. Маємо разом і декілька інших цінних зауважень, які разом із зауваженнями О. Білецького дають змогу перевірити, оскільки Л. Українка була «очитана в історичній літературі» й «багата на знання», як каже проф. Білецький (сс. 142, 143) та оскільки вона намагалася наблизитися до історичної правди. Усе це є робота, що дає вже певний ґрунт для справжнього наукового, за марксистською методою проведеного дослідю.

Якраз останнього часу маємо статтю В. Василенка, вміщену в журналі «Критика» (1928 р., № 7 і 8), отже працю, начебто треба вважати за марксистську. В цій статті — «Мотиви творчості Л. Українки» — 2^{1,2} сторінки присвячено «Кассандрі». В. Василенко не допустився несбережності шукати відгуків 1905 р. в тих місцях

драми, що їх написано перед першою революцією, проте й він іде стежкою не дослідження, а тлумачення поеми по-своєму. Тут не місце розглядати концепцію Василенкову в цілому, бо це потребує спеціальної рецензії; спинимося тільки на його думках про «Кассандру».

Перше правило марксиста-дослідника — оперувати фактами, а фактів якраз подає Василенко занадто мало. Натомість маємо часом ось таке, приміром, «плетеніє словес»:

Ні Геленова раціоналістична холодна мудрість і спекуляція, ні неорганізовані ірраціональні Кассандрині бурливе «смятеніє» почуттів і інтуїція відокремлено не є дючі позитивні сили; в їхній відокремленості й розбіжності, в їхній роз'єднаності, дисгармонійності полягає драматизм наслідків («Критика», VІІІ, с. 64).

На думку т. Василенка, Л. Українка в «Кассандрі» «в і д т в о р и л а комплекс внутрішніх ідео-психологічних, драматичних переживань, породжених відносинами в соціальному оточенні та відносинами того оточення до об'єктивного ходу подій» (уявлене становище Українки — пояснює він у дужках). На нашу думку дослідник-марксист повинен був би шукати, як ті соціальні стосунки й породжені ними переживання відбилися в «Кассандрі», а не висловлюватися категорично, що їх там відтворено. А так виходить, що і т. Василенко визнає «Кассандру» за простісіньку алегорію. Разом із тим нам подається ще одно, не знати вже, котре числом тлумачення: «Історія Париса з Геленою (тобто захоплення «чужою», дезорганізуюче-шкідливою, плідною на небезпеки й нещастя красою), ставлення до Кассандри (розумій — до справжньої націоналістки, М. І.), історія з конем ахайським (підступність ворога і наївне угодовство Троянців — (знову розумій Українців, М. І.) абстрактно і від'ємно характеризують «українство» (с. 65).

На думку В. Василенка, «загальний мотив (тобто ідеологічне спрямування) «Кассандри» — національно-психологічний. Поема н і б и т о (підкреслення авторове) переносить читача в античні часи, а насправді герої ці психологічно близькі нам (підкреслення авторове), бо ж їх узяла поетка з глибин переживань своєї сучасності». Чому це так? А тому — відповідає т. Василенко, — що пророчиця Кассандра є

ідеалістичний образ безвітчної, ірраціональної, надзвичайно великої любові до «рідного краю... В оцім почутті до рідного краю, в оцім найглибшій, а може найтоншій... мотиві якогось внутрішнього драматичного патріотизму психологічного, зроджується велика інтуїція (підкреслення авторів), передчуття, як засіб особливого пізнання щодо охорони «рідного краю» та його небезпек (ibid., 63)

Справді, мабуть і дослідникам «Кассандри» треба чимало мати отої найглибшої й найтоншої інтуїції, щоб подібно т. Василенкові винести так настирливо на передній плян патріотизм — любов до

рідного краю в лапках. Бо тільки за допомогою такої інтуїції можна вишукати в хоробливих уявленнях Кассандри, коли вона турбується за своїх близьких, або за коханця, — передусім турботи за рідний край. Ми вважаємо, що т. Василенко у своєму тлумаченні «Кассандри» не додержався наукової об'єктивності.

Будемо сподіватися, що молода наука марксистського літературознавства незабаром дасть нам таку наукову — об'єктивну аналізу і ще вона знайде в цьому творі не «Іліяду українського народу» і не «Книгу Битія українського народу», а передовсім «Кассандру» — звичайно писану рукою українського поета, якому не чужа була й сучасна дійсність і який зовсім не збирався втікти від сучасності, заховавшись в екзотику.

Подав *Микола Іванченко*.

Праці лінгвістичної секції першого зїзду у слов'янських філологів у Празі¹⁾.

З приводу столітніх роковин смерти патріярха славістики Добровського відбувся від 6—13. жовтня ц. р. в Празі заходом чеських слов'янських філологів перший зїзд слов'янських філологів, який для нашої науки має епохальне значіння. Зїзд був назагал добре підготовлений, взяли в нім участь славісти з усіх сторін світа, хоч, щоправда, найбільші слов'янські народи—Росіяни, Українці й Білоруси були на нім слабо заступлені. Наслідки його безперечно великі. Це перший такий зїзд, яким починається більш організована наукова праця слов'янських філологів.

Досі слов'янські філологи працювали собі немов кожний для себе. В найліпшому разі можна було говорити про школи—Міклошича, Лєскіна, Ягіча, Потєбні, Фортунатова, Шахматова, Брікнера, Розвадовського і т. п., які різнилися не раз досить значно між собою. Молодшому поколінню славістів не лишалося нічого иньшого, як або вірити на слово свому учителеві, або шукати далі на власну руку нових шляхів.

Відколи повстали славістичні часописи („Archiv für Slavische Philologie“), сталися вони до певної міри осередком для вирівнання поглядів, для скоординовання праці, регулятором методів і завдань, але хоч часописів таких ставало все більше, то ми ще й тепер мусимо зазначити, що вони не багато спричинилися до того, щоб славістичній праці дати певний напрям, її ліпше зорганізувати і взагалі зводити кінці до купи. Зовсім об'єктивно кожний мусить признати, що вони сьогодні нікого вповні не вдоволяють. Маймо надію, що зїзди, які тепер на основі ухваленого статуту мають що 5 літ

¹⁾ Друкується прависом автора.

відбуватися, заведуть в славистиці лад, як це вже девчім на першому зїзді показалося. Вже те, що слависти на зїздах, що відбуватимуться за чергою в усіх наукових осередках словянських народів, матимуть нагоду зазнайомитися з собою, навязати між собою тісніші зносини, поглибити співпрацю, матиме велику вагу для нашої науки. А «наради й дискусії про наукові і методично-дидактичні питання з словянської філології в широкому значінню цього слова», т. зн.: а) з історії літератур словянських (также з ділянки традиційної літератури людової), б) з словянської лінгвістики, в) з завдань методично-дидактичного характеру,—замисли і внески, що їх виконання вимагає співділання домашніх і чужих фахівців (таку головну мету ставлять собі зїзди) зможуть у наукову працю увести пляновість, систематичність і зосередкування, так дуже потрібні для повного її успіху.

Таке зформування завдань і мети зїздів скристалізувалося очевидячки аж підчас і під кінець зїзду, бо в перших запросинах на зїзд головну вагу поклав комітет, що його приготував, на реферати і виклади, а тільки висловив побажання, щоб вони сконцентрувалися коло певних питань, як бібліографія, нові течії в словянській лінгвістиці, транскрипція (транслітерація) і т. п. В другім своїм звідомленню про приготування зїзду комітет вже трохи більше поклав натиск на дискусії, але зазначаючи, що дискусії завсіди залічне референт установлений комітетом, обмежив і немов виключив тим ініціативу иньших членів зїзду. Нема що дивуватися, що комітет «пливав» в означенню мети зїзду. Це ж приготував він перший такий зїзд. Другий, який за 5 літ відбудеться в Польщі, не мусітиме боротися з такими труднощами. Йому статут приписує, як має поступати.

Організаційно в основу статута лягли назагал провідні ідеї Добровського і Колляра (прегарні видання про Добровського і Колляра роздано в дарунку усім членам зїзду) остільки, що усі словянські мови можуть уживатися в викладах, рефератах і т. д., але мовою розправ зїзду може бути тільки урядова мова держави, в котрій зїзд відбувається, а крім того мова французька. Це відноситься до урядових видань і переписки зїздового комітету. Таким чином мовчки вирішено, що словянські народи в зносинах між собою не визнають потрібним послуговуватися якоюсь одною словянською мовою, а всі словянські мови уважаються рівними. Так було на цім зїзді і було дуже добре. Ця засада найшла также вираз в різних резолюціях зїзду. Лишається ще тільки одкритим питання, яка мова булаб признаною за мову розправ, колиб так зїзд скликано н. пр. до Братислави або до Любляни — чи словацька і словінська, чи чеська і сербохорватська?

З тою державністю і недержавністю словянських народів мав

вже перший зїзд у Празі деяку заморожу. Так державою уважався тільки Союз Радянських Республік, а не також українська і білоруська соціалістичні республіки. Від усіх урядово промовляв раз Сакулін, другий раз Державін — оба по російськи. Чи то такий був наказ з Союзу, чи то аж у Празі так зробили, добре було б це знати¹⁾.

З словянською взаємністю й братерством також не все було в порядку. Для повитання зїзду одержав слово академік Студинський як представник Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. Цікаво, що «Слованські Пршеглед» у Празі як мотив на це подає «дбалість, щоб на зїзді загомонила також українська і лужицька мова». Значить — тим проломано принцип державности. Але не Поляки, а Росіяни-емігранти запротестували проти того в газетах.

Отакі були труднощі в практиці при переведенню принципу державности і визнання усіх словянських мов рівними. При всій чемности Українці — та не самі тільки Українці, але і несловянські слявісти, відчували добре в контрапункті словянської взаїмности дисгармонійні тони. Так між мовами, вивчення яких зїзд захвалює студентам слявістам, не названо української мови, хоч ця мова Чехам і Полякам може більше придатися, ніж кожна иньша словянська мова. Ми можемо подождати...

Зате треба зазначити, що Українці тішилися явними симпатіями багатьох словянських і несловянських слявістів. З уст несловянських слявістів чули ми н. пр. слова, що українська мова, якій вони уважно прислухалися, їм найбільше з усіх сподобалася своєю повнозвучністю та що твердження моєї граматики про звукову систему української мови:

В українській мові є багато всяких шелестівок, але тяжко вимовних шелестіткових сполук і накопичення шелестіткових груп вона не терпить; основою складів є тільки чисті, сильно і старанно артикульовані голосівки, глухив бо папів поликаних голосівок в ній нема; кожний склад гомонить повно і ясно; свобідний наголос не дозволяє ніякої монотонности. І висота тону в українській мові повна змінчивости, наголошені склади звичайно вищі, ніж ненаголошені».

найшли вони, прислухаючися уважно живій українській мові в устах промовців, вповні оправданим. Я мав нагоду переконатися, що мою по-німецьки видану граматику не тільки добре знають, але й цінять.

Праця на зїзді йшла дуже жваво і завсіди при великій участі членів зїзду. На жаль мусіла вона розділитися в головних секціях (літературно-історичній і лінгвістичній) ще на підсекції, так що навіть в одній секції не можна було членам бути учасниками всіх викладів і дискусій. Я міг тільки в лінгвістичній секції брати участь

¹⁾ За нашими відомостями такого наказу не було та й цілком неймовірно щоби він міг бути. Р е д.

і тому в своїм звідомленню обмежуся на обговоренні вислідів праць цієї секції. Вони нашли перед усім свій вираз в оцих ухвалених резолюціях:

1. Зїзд жадає бібліографії усіх творів і розправ наукової вартости, які торкаються словянських мов. Така бібліографія, зроблена за установленим комісією зїзду пляном, має подавати докладний зміст і характеристику творів і щороку оголошуватися в словянських філологічних часописах.

2. Конечно потрібним є, найдокладніше критичне видання ріжних старо-церковнословянських памяток і їх студій у кожному напрямі, бо дотеперішні видання для наукових дослідів не зовсім надаються.

3. При дослідах мовних явищ можна послуговуватися синхронічною і діяхронічною методою. А що функціонально-структуральне (синхронічне) досліджування не витворило ще вповні установленої наукової системи, то захвалюється паралельна праця: таке досліджування словянських мов з одного боку, і вироблення дефінітивної системи такого досліджування з другого боку. Обі методи праці — історична і синхронічна себе навзаїм доповняють. Залежить це від мети наукового досліджування, чи маємо послуговуватися одною з них, чи обома напереміну, чи обома одночасно. Вибрана комісія, до якої з Українців належить Сімович, має приготувати матеріал для нового зїзду з цієї галузі досліджування, навяжуючи свої студії до подібних студій у несловянських мовах.

4. Наукові установи нехай при транскрипціях назов (імен осіб і місцевин) і при цитованню текстів з словянських мов, що уживають гражданки, послугуються одною одностайною системою транслітерації (без огляду на місцеві різниці правописні).

5. Для транскрипції африкатів найліпше уживати знаків *z*, *ž*, *ž*. Треба скласти фонетичну абетку, в якій зміни артикуляції зубних, палятилізованих і сичачних повинні зазначуватися системою діакритичних знаків.

6. Комісія для фонетичної транскрипції нехай розгляне тахіграфічну систему Тпк—и, а як найде можливим, щоб її пристосувати до інших словянських мов, беручи на увагу їх функціональну конструкцію, хай запропонує її другому зїздові (але цієї комісії не вибрано).

7. Визнано потребу записування всіх словянських мов і їх говорів фонографом найліпшої системи, щоб усюди скласти фонографічний архів усіх словянських мов і їх говорів, які повинні служити не тільки як збірки для збереження сучасної живої мови для будуччини, але і як засіб при науці словянських мов для пізнання з акустичного боку даної мови чи її говору.

8. Висловлено потребу систематичного опису церковнословян-

ських рукописів і вибрано комісію для уложення одностайної програми для переведення цього діла.

9. Вибрано комісію для збирання топономастичного матеріалу, до якої з Українців входить М. Кордуба.

10. Прийнято проєкт скласти лінгвістичний атлас словянського світу і вибрано провізоричну комісію для організації цієї праці, до якої з-між Українців входить П. Бузук.

11. Висловлено просьбу до академій і наукових товариств, щоб завели у себе бюро, які усім, хто працює над словництвом, могли б давати інформації про географічне поширення різних виразів у данім краю.

Вже ці постанови вказують з одного боку на пекучу потребу придбання засобів для успішної наукової праці (бібліографія, критичне видання пам'яток, опис усіх церковнословянських рукописів, фонографічні архіви), з другого боку намічають zarazom програму деяких конкретних праць (збирання топономастичного матеріалу, складання лінгвістичного атласу словянського світа), і в перший раз займаються методологічними питаннями досліджування. Назагал це наслідок невеликий, та все таки цей початок дуже важний. Це вислід переведених дискусій.

Субстратом дискусій були здебільшого тези празького лінгвістичного гуртка, який виступив особливо з методологічними проблемами. Характеристичне те, що ці проблеми заступив на зїзді головно англіцист Матезіус (він і голова названого гуртка). Слявістика сама з себе не виробила доброї методи досліджування мови, ба не зазнайомилася навіть назагал — з деякими виїмками — з методами, які виробилися в лінгвістиці несловянській (романській, німецькій). В слявістичних часописах не було ніде ані згадки про такі праці, як *Norren, Wissenschaftliche Betrachtung der Sprache*, 1923; *Schuchardt-Brevier, Ein Vademecum der allgemeinen Sprachwissenschaft*, 1922; *Güntert, Grundfragen der Sprachwissenschaft*, 1925; *Jespersen, Die Sprache, ihre Natur, Entwicklung und Entstehung*, 1925; *Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft*, 1924 і т.п., ані навіть з оглядом слявістичної праці у *Brückner-a: Die Erforschung der indogerm. Sprachen*. Заговорив про це я перший в моїх наукових працях, але якогось відгону це між слявістами не нашло. Аж ось англіцист заговорив нараз на зїзді про мову як систему, як функційну систему т. зв. як систему доцільних виразових засобів, заговорив про те, що жадне мовне явище не дасться порозуміти, коли не звертатимемо уваги на систему, до якої воно належить; а далі про синхронічну методу досліджування мови і її відносини до діяхронічної методи, та що найактуальніше завдання словянської лінгвістики є випрацювати лінгвістичні характеристики теперішніх словянських мов: що і при студіях минутих ста-

дій мови треба мати перед очима мову як функційну систему; що метода порівняльна, яка досі обмежувалася тільки на проблемі генетичній, на збиранні спільних зародків, повинна розкривати нам структурну законність мовних систем і їх розвитку (тобто законність в будові систем і їх розвитку), розкривати основні тенденції розвитку кожної мови зокрема, бо це дає можливість послуговатися видатніше принципом релятивної хронології, на яку можна більше покладатися, ніж на хронологічні дані, черпані з пам'ятоків. Тим змінюється також і розуміння проблеми розпаду прамови. Мірилом єдності прамови є міра, в якій говори її є здібні переживати спільні зміни. Доки конвергенції перемагають дивіргенції, доти можна говорити про прамову. Але і таке поняття мовної єдності це тільки методичне поняття, помічне для дослідів історичних. Бо в дійсності критерій єдності мовної даний відносинами мовного колективу до мови, а не об'єктивними мовними прикметами.

Виходячи з того засадничого становища, треба при звуках звертати найбільшу увагу на акустичний їх бік і на взаємні відносини фонологічних елементів у системі (структуральні засади фонологічної системи): треба фонологічну систему характеризувати, цебто установити сукупність найпоєдинчіших акустично-моторних уяв (фонем), які в даній мові мають творче значіння; установити структурну схему даної системи (цебто визначити між фонемами) або фонологічну кореляцію (як от кореляцію голосових шелестівок до безголосих, м'яких до твердих), означити комбінації фонем реалізовані в даній мові супроти комбінацій теоретично можливих, показати, чи і як фонологічні різниці використовуються в морфологічній структурі слова (морфологія), як от *к/ч, к/ц* в чоловік — чоловіче, чоловіці, чоловічий..., взагалі дати фонологічний і морфологічний опис кожної слов'янської мови і її говорів.

При досліджуванні слів, що з становища функції є вислідами іменувальної діяльності мови, треба знов таки мати на оці, щоб розкрити питому іменувальну систему кожної мови, бо мови користуються при тій ріжними формами і то в ріжній інтенсивності (виводжування слів одних з других, зложення, сплювання), мають власні іменувальні класифікації і витворюють свій власний характеристичний засіб слів. Крім того належать сюди всі явища, якими займається т. зв. семантика.

Так само і в синтаксі і морфології вся увага повинна бути звернена на те, щоб пізнати в мові ту питому систему, що її опановує.

Досліджування мови вимагає також, щоб мати добре на увазі ріжнородність мовних функцій і ті способи, якими вони в даному разі реалізуються, бо відповідно до функцій міняється структура мови і її лексикальний склад (мова устна, писана, письменська, поетична, стиль, ритм).

Та годі мені в моїм звідомленню входити ще більше в подробиці. Докладніше побачить науковий світ ці тези в публікаціях зїзду. Але вже й тепер можна зазнайти з ним з двох книжок *Travaux du cercle linguistique de Prague*, 1929, де крім того в конкретних розправах пристосовуються вже ці нові засади досліджування. Тут згадати ще треба, що хоч ухвалена зїздом резолюція не зовсім відповідає тезам празького лінгвістичного гуртка і старається з старих методів врятувати, що можна, то усім стало ясно, що дотеперішній генетично-порівняльній методі, яка на основі поодиноких, вирваних з мовної системи ознак установляла всякі прамови і ступні генетичного споріднення, на цім зїзді справлено похорон. Цікаве і це, що зїздовий комітет приготував кружком тези, очевидно ще перед зїздом, післав декому із зголошених членів зїзду (Белічеві, Кульбакінові, Младенову), щоб висловити про них свою думку. Не можна заперечувати комітетові цього права, але треба одночасно зазначити односторонність вибору спеціалістів. Або чи може і тут рішав принцип приналежности до державних слов'янських націй, коли поминено при тім Українців? Про хиби дотеперішніх метод у слявістиці писав я вже перед роками, в останнім часі в «Розвитку поглядів на сімю слов'янських мов» (1927), далі в розправі «Східні Слов'яни» (1928) і в зголошенім мною викладі порушив я такою цю справу дуже виразно, а проте, хоч я живу в Празі, не одержав я такого завізвання, а навіть зголошений мій виклад—«Найближчі завдання слявістики» не поставлений комітетом під загальну дискусію, а держав я його в підсекції, хоч якраз в ній поставлено багато важних дискусійних тез, і хоч під дискусію поставлено деякі інші виклади. Думаю також, що виклад Панькевича—«Фотограф в службі слявістики» належав до дискусійних теж менше, ніж «Траслітерація гражданської азбуки» або «Система стенографічна на услугах діалектології» і т. п. Політика в науці не йде на її користь. Але велику сатисфакцію дав мені провідник нашої підсекції Олаф Брох своєю заявою, що кожне слово мого викладу сказане з глибини душі усіх слявістів, та що він дуже жалує, що мій виклад не вміщено між дискусіями. Хибою було і це, що для дискусій призначено було замало часу (40 хвилин на одну тему враз з рефератом!).

Інші виклади, яких було в лінгвістичній секції усіх 40, торкалися спеціальних питань. Безперечно були між ними і цікаві. Так напр. виклад Сімовича—«Історичний розвиток українських хрестних чоловічих імен», де використано дуже багатий джерельний матеріал і показано, як наростки завмирають, або Зілинського—«В справі діалектологічної класифікації українських говорів». І виклад Розова—«Еще о праслов'янских группах *tort, tolt, tert, telt*» торкається української мови. З великим вдоволенням мушу тут на

основі витягу з викладу Н. Дурново—«К вопросу о времени распада общеславянского языка» зазначити, що і у того вченого в останніх часах настала велика зміна в поглядах на це питання, бо він тепер супроти теорії Шахматова і своєї ранішої теорії вчить:

Эпохой распада общеславянского языка следует считать не эпоху возникновения тех или других отдельных черт, характеризующих отдельные славянские языки или группы отдельных языков, в эпоху коренной перестройки звуковой системы в отдельных славянских языках. Такая перестройка наступила только после т. наз. падения глухих, закончившегося в разных славянских языках в период времени между X и XIII столетиями, и была в значительной степени вызвана этим падением. Те диалектические черты, которые отличали одни славянские говоры от других еще до падения глухих, т. е. до X в., были незначительны и единства звуковой системы общеславянского языка не нарушали; морфологическая же система всех славянских языков была в общем одна и та же.

Так само незвичайно підпер наш погляд про велику різницю фонологічних систем української і російської мови, висловлений вже 1913 в нашій граматиці, Бубріх у своїм викладі—«О взаимоотношениях русского и финских языков». На основі нових дослідів про «вопрос о славянско-мордовских отношениях» він каже:

Обращает на себя внимание поразительная близость между великорусской и мордовской фонологическими системами... Мордовский консонантизм покоится на тех же основах, что великорусский. Состав согласных тот же, что в великорусской речи, причем так же различают и так же сформированы непалатализованные и палатализованные согласные... Мордовский вокализм покоится тоже на тех же основах, что великорусский... Мокшанская речь знает и гласные полного образования, и гласные неполного образования, совпадающие с южновеликорусскими, причем из гласных полного образования *о* и *е* в противоположность *а*, с одной стороны, и *и* и *і* с другой, выступают только под ударением. Близость между мордовскими и великорусскими фонологическими системами нельзя объяснить одним великорусским воздействием... Неизбежна мысль о какой-то иной подкладке близости между великорусской и мордовской фонологическими системами, чем великорусское воздействие... В процессе формирования русских народностей приняло участие сложнейшее взаимодействие между по-славянски говорящими и не-по-славянски говорящими группами с отражением этих взаимодействий в речи... В обстановке экономического преобладания по-славянски говорящих групп, другие на тех же территориях обитавшие группы должны были постепенно примыкать к по-славянски говорящим группам, утрачивая свое не-славянское начало, но в то же время изменяя славянское начало на Востоке Европы... Ославянение отдельных частей Восточной Европы... шло в порядке таяния неславянских народностей на счет роста славянских.

При кожному викладі була звичайно невеличка дискусія (10 хвилин). В дискусіях були особливо активними польські славісти, їх було на зїзді більш сорока. Всі вони, добре вишколені, робили своїм виступом назагал добре вражіння. Мимохіть відчувалася їх організованість. І Українців було на зїзді досить (27), але не було між ними порозуміння і розділу праці. Нас пригноблював факт, що Українська Академія Наук в першій такій важній конгресі словянських філологів не взяла участі.

Подав акад. Степан Смаль-Стоцький.

Критика, звідомлення, обговорення.

Розкопування Ольбії р, 1926. Звіт (з двома планами й 60 фотографіями), Одеса, Іст. Арх. Музей, 1929 р. 74 сс.

Відчит про діяльність Одеського Державного Історично-Археологічного Музею за рр. 1927 та 1928, Одеса, Видання Од. Держ. Іст.-Арх. Музею, 1929 р., сс. 21 + 1 нен.

Майже одночасно в цьому році вийшли дві книжки видання Одеського Державного Історично-Археологічного Музею. Перша з них містить у собі звіт археологічної експедиції для розкопування Ольбії в р. 1926. Ця довготривала експедиція, що розпочалася під керівництвом проф. Б. В. Фармаковського ще в кінці ХІХ ст., перервалася потім на десять років за часів імперіялістичної й громадянської війни, відродилася знову 1924 р. на кошти Російської Академії Історії Матеріальної Культури в Ленінграді. Але ж, після організації Упрнауки у 1925 р., заходами останньої, цю експедицію з того ж року прийнято на утримання з державного бюджету УСРР лише з деякою матеріальною участю в цій справі РАІМК. Влітку того ж 1925 р. керівник експедиції проф. Б. В. Фармаковський доповів президії Упрнауки п'ятирічний план своїх досліджень Ольбії на наступні роки, який тоді ж і було затвержено. Але ж видатному дослідникові античної старовини півдня України не довелося довести накреслений ним план до кінця самому: несподівана хвороба влітку 1927 р. не дала йому можливості надалі брати активну участь в працях експедиції, а смерть 29 липня 1928 р. припинила його невтомну працю. Місце його заступила Наукова Рада експедиції, складена за призначенням Упрнауки з найближчих співробітників небіжчика: проф. М. Ф. Болтенка, проф. Т. Т. Камінського, І. І. Мещанінова й проф. С. С. Дложевського — під головуванням останнього. Таким чином керування експедицією перейшло, природньо, до рук українських археологів з музеїв півдня України, що вивчають переважно античну старовину грецьких колоній Причорномор'я, а з 1927 р. експедиція вже утримувалася цілком коштом Упрнауки. Проте науковий зв'язок з РАІМК залишився на користь нашої науки. Такий зворот подій відбився й на публікації наукових здобутків експедиції і якщо за 1924 і 1925 рр. звіт експедиції було ще надруковано РАІМК (див. «Сообщения» РАІМК, т. I, сс. 143—170, 171—199, Лнгр. 1926 р.), то розкопування Ольбії

р. 1926, останній звіт, який склав небіжчик проф. Б. В. Фармаковський, вже видав нині Одеський Держ. Іст.-Арх. Музей українською мовою (переклад і редакція його належать проф. С. С. Дложевському). Треба при тім згадати, що бажання про видання своїх праць за Ольбію на Україні та українською мовою проф. Б. В. Фармаковський висловлював ще у 1925 р. і лише брак видавничих коштів на той час відтягнув цей момент.

Крім керівничого складу членів Наукової Ради — в експедиції беруть щороку участь, як археологи чи як практиканти, співробітники та аспіранти одеського, миколаївського та херсонського істор.-археологічних музеїв та археологічного комітету ВУАН, а також іноді й закордонні вчені (напр., у 1926 р. д-р Гозе — німецький археолог). Експедиція не зачиняє своїй двері й для аспірантської молоді РСФРР, яка приїздить сюди для навчання на кошти своїх наукових закладів. До пляну досліджування Ольбії у 1926 р. увійшли такі розкопи: 1) на території біля т. зв. «Зевсового кургану», де дослідями попередніх років (1902—1903) відкрито рештки міських споруджень архаїчної доби Ольбії, розкопування яких мали особливу вагу для науки, 2) на території найдавнішого некрополю Ольбії. За першим завданням проведено розкопи 5 діляниць, в наслідок чого відкрито там рештки міських споруджень до-гетської доби, які «дають багато дечого нового для історії культури Ольбії, особливо ж для її найдавніших часів, що про них досі наші відомості як раз були дуже обмежені» (с. 8). «Досліди в некрополі дали також важливі наслідки. Крім низки поховань відомих вже типів зі звичайним змістом, відкопано поховання з трупо-спаленням клясичної доби, що відзначається великим розміром і надзвичайною кількістю амфор, що були в ньому» (див. мал. 58—59). З архітектурних знахідок особливо притягають до себе увагу рештки будівель першої третини VI ст. до нашої ери 5 шару розкопів (див. мал. 16 і 25), рештки рустованої облямівки стіни 2 шару (мал. 20), рештки полігональної кладки VII ст. до н. ери (мал. 26—28). З речових здобутків особливо цікаві знахідки архаїчного часу: кам'яна голівка лева (мал. 30), уламок теракотової голівки, «стиль якої має аналогію у відомій алебастровій статуї Аполона з Навкратису» (с. 48, мал. 31), теракотова голівка Кібели середини V ст. до н. ери (мал. 37), теракотова жіноча голівка йонійського стилю середини V ст. (мал. 36), а також серія глиняних форм для ливарництва з золота й бронзи, серед яких є й кам'яна форма для лиття головок грифонів архаїчного типу, добре відомих серед скитських поховань (мал. 38—42).

Наслідки розкопів Ольбії 1926 р. оцінюються в такий спосіб: «Розкопування дали низку нових документів для історії античної культури, зокрема для історії міського самовпорядкування в ан-

тичну добу. В зв'язку з наслідками розкопів Ольбії за попередні роки тепер чітко виявляються головні доби розвитку культурного життя в Ольбії, починаючи з моменту її заснування» і т. д. (сс. 53—54). На некрополю було розкопано дев'ять могил, непорушених раніш скарбошукачами (розграбованих там же сконстатовано 29), які дали силу різних археологічних матеріалів. До цього звіту додано короткий виклад змісту його німецькою мовою (сс. 70—74) та дві фарбованих таблиці в пакеті при книжці. Беручи на увагу наші друкарські можливості, книжку (текст, 60 малюнків, 2 таблиці) виконано добре, а ціна її, порівнюючи з звичайними цінами ДВУ, здається, дуже невисокою.

Відчит Одеського Іст.-Арх. Музею за 1927—1928 рр. містить в собі стислі відомості за персональний склад, внутрішню наукову й науково-технічну роботу (інвентаризація, перевірка, етикетаж, розробка, експозиція, організація виставок, реставраційні праці, фотографування, каталогізація, естампаж, бібліотечна робота), індивідуальну наукову працю співробітників музею, масову роботу музею та зв'язок з виробництвом, зносини з науковими установами та фахівцями, поповнення музею, видачі речей, видавництво, об'єкти музею, видані або підготовлені до видання, фінансово-господарчі справи, найгостріші потреби й перспективи музею. Наприкінці додано спеціальну літературу за Одеський Держ. Іст.-Арх. Музей. Отже в 11-тих коротеньких розділах висвітлено все життя й діяльність музею.

Порівнюючи з попередніми роками, а особливо з роками дореволюційними, треба відзначити зростання музею та поширення й поліпшення його наукової й освітньої роботи. При невеличкому штаті (10 співробітників наукових і технічних та 6 аспірантів) та при не дуже розкішному бюджеті (12.244 крб. у 1927 і 20.804 крб. у 1928 р.) музей має безсумнівні й корисні досягнення. По формі цей звіт може бути взірцем того, як можна й треба точно, стисло й повно схарактеризувати життя досить великої наукової установи за два роки.

Вельми корисна вкладка в нашу наукову й музеєзнавчу літературу від цих двох книжок очевидна.

Василь Дубровський.

Дніпропетровський Краєвий Історично-Археологічний Музей. Збірник, т. I з 106 ілюстраціями та 20 таблицями. За головною редакцією проф. Д. І. Яворницького, Дніпропетрівське, 1929, 2 нен. + 272 + 1 нен. сс.

Таблиці та рисунки до «Збірника Дніпропетровського Краєвого Історично-Археологічного музею 1929, т. I (стаття Добровольського Аркадія). Мапа + I—XV табл.

Серед нашої дуже нечисленої музейної літератури поява кожного нового видання, тим більше видання ґрунтовного, без сумніву, є знаменною, радісною подією. Отже таким визначним фактом є поява в світ в цьому році першого тому «Збірника» Дніпропетровського Краєвого Іст.-Арх. Музею. Цей збірник присвячено 10 річниці Жовтневої Революції. Разом з тим він відзначає також і 25-річчя існування цього музею, що його було відкрито у 1902 р.

Збірник розпочинається вступним словом («Замість передмови») редакційної колегії цього збірника, в якому вона характеризує значення музейництва взагалі й зокрема Дніпропетровського Краєвого Іст.-Арх. Музею в сучасних умовах будування Радянської України. «З революцією настав час, коли на довгі роки приспана ворогами українська нація та її культура на увесь зріст почали розвиватися, склалися сприятливі умови до виявлення творчих сил українського народу, стала зіходити зі сцени віками нажита безпросвітня темрява». Нині в науковій та освітній роботі доби нового українського відродження Дніпропетрівському Музеєві, що розпоряджає великими скарбами української культури, належить, безперечно, видатне й почесне місце. Існування ж і питома вага цього музею є наслідок довгорічної невтомної праці його фундатора й керівника з початку й до сьогодні акад. Д. І. Яворницького. Цілком слушно в кінці цього в певній мірі ювілейного збірника музею наведено «Бібліографічний покажчик праць акад. Д. І. Яворницького (1883—1928 р.)» (сс. 261—272), з ім'ям якого є зв'язаний початок і розвиток цього музею.

Першою статтею збірника є «25-річчя Дніпропетровського Краєвого Історично-Археологічного музею» Павла Матвієвського (сс. 5—43). Автор стисло оглядає причини й соціально-культурні обставини організації цього музею й збудування для нього спеціального будинку в роки 1902—1905 та повільне розгортання його за часів до революції, в окремий розділ він вміщує відомості за розвиток музею за часів після Жовтневої Революції між 1917—1927 рр., торкаючися зокрема його науково-дослідчої роботи, масової політосвітньої, грошово-господарського стану та перспектив дальшого розвитку в наступні роки. В цілому читач бачить надзвичайно вразливу картину, як самовіддана й невсипуща діяльність фундатора й керівника музею, при обставинах далеко не завжди сприятливих, викликає з небуття нині один з найбільших і найцікавіших за своїм складом і найважливіших по своїй роботі музейний заклад України. Музей продовжує зростати й кріпнути. За часів Поля у 1900 р. він мав лише 4.774 речі, у 1918 р. їх було вже 37.660, а на початку 1929 р. аж 49.174. Бюджет музею, що за часів його заснування (1902 р.) дорівнювався лише 851 крб. 39 к.,

а за часи дореволюційні не перевищував 21.167 крб. 15 к. (1916 р.), після революції, коли налагодилося народнє господарство, перевищує ці числа: у 1926 р. музей мав 25.234 крб., 1927 р.—25.660 крб., у 1928 р.—39.499 крб. у 1929 р.—29.900 крб. Відвідування музею, яке до революції зростало дуже повільно й не перевищувало своєї рекордної цифри—34.639 душ (у 1916 р.), нині, починаючи з 1925 р., швидко зростає так: у 1925 р. одвідувачів було—25.793, у 1926 р.—39.325, у 1927 р.—43.691, у 1928 р.—38.389. Значною перешкодою на шляху розвитку музею є тіснота його теперішнього приміщення: новий корпус для музею, розпочатий в рр. 1912—1914, так і досі стоїть незакінченим,—тимчасом усі залі, фондові сховища й навіть сараї музею нині вже переповнені зібраними численими й коштовними збірками. Серед них переважають збірки археологічні: первісних культур, степових кочовників. Найцікавішим, єдиним у світі по повноті, є запорізький відділ музею (2.325 речей), що зберегає пам'ятки культури Січі Запорізької й українського казачтва взагалі. Крім того є відділи: народніх культів, соціально-побутовий, народнього мистецтва, нумізматики й сфрагістики, в окремому приміщенні (ІНО) природничий, тощо. Наукова робота музею, переважно в галузі досліджень археології, історії й етнографії краю остільки видатна, що вона заслуговувала б окремого начерку.

Особливо в цьому напрямі відзначилися історично-археологічні дослідни території Дніпрельстану та порожистої частини Дніпра, що буде деформованою чи залитою в наслідок спорудження Дніпрельстану. В значній мірі на карб ініціятиви музею треба віднести те, що починаючи з 1927 р. на кошти асигновані Упрнаукою НКЮ УСРР в порядку окремої експедиції під керівництвом акад. Д. І. Яворницького було розпочате дослідження цієї місцевості, такої славетної своєю минувиною й багатої на різні пам'ятки старовини. У 1927 р. експедиція перевела археологічну розвідку островів і берегів Дніпра від Дніпропетрівського до Кічкасу, яка дала змогу виявити й зафіксувати всі об'єкти археологічних досліджень на майбутні роки та на підставі цього скласти оперативний п'ятирічний плян цих досліджень. Плянорні розкопи почалися лише восени 1927 р., провадилися з ранньої весни до пізньої осені 1928 р., продовжуються й у 1929 р. і, сподіваємося, будуть переводитися в наступні найближчі роки аж до вичерпання завдань, що їх поставила собі експедиція. Нині це найбільша археологічна експедиція, яка є в СРСР. Речові здобутки її дуже численні, а наукова вкладка її в історію нашої матеріальної культури буде оціненою в повній мірі мабуть лише нашими нащадками.

Отже більша частина цього збірника заповнена працями й звітами учасників цієї експедиції у 1927 р. Є такі статті: М. Рудинського, Археологічна розвідка на Дніпрельстані (сс. 45—60),

Арк. Добровольського, Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану року 1927 (сс. 71—160), П. Смолічева, Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану в с. Кічкасі Запорізької округи в вересні—жовтні 1927 р. (сс. 161—234). У статті М. Рудинського, крім загальних зауважень про причини й обставини організації рекогносцировочної експедиції в червні 1927 р., подається стислий описовий звіт розкопів 4 могил кічкаського некрополю, які автор дослідив і відносить їх культуру до IV—III віків, зазначаючи вплив на неї латинської цивілізації. У своїй просторій статті А. Добровольський подає матеріяли за свої розкопки й дослідження в околицях с. Кічкасу. Дослідник проробив велику роботу. Тому це звідомлення його дуже цікаве. Він подає насамперед детальний відчит за розкопки 15 могил з того самого кічкаського некрополю, якого, як вище згадувалося, досліджував і М. Рудинський. Це складає більше третини всього могильника, бо він мав всього 42 могили. В них було знайдено поховання двох типів: скорчені й простягнуті. «Характерною ознакою всіх могил цього могильника є присутність у насипу каміння, а також і фігур з каміння у вигляді прямокутника, якими вкривалися після засипки землею вже на поверхні землі могильні ями, але цікаво те, що й могильні ями простягнутих поховань укрито такими кам'яними фігурами (прямокутник)» (сс. 94—95),—відзначає дослідник. Далі А. Добровольський подає опис могильника II, що є на півкілометра від контори Дніпрельстану, з якого він дослідив деякі могили. «Це могильник надзвичайно цікавий, бо до складу його входять могили в кам'яних кистах, досить рідкі в нашій місцевості й важливі в археологічному відношенні» (с. 96). Потім він побіжно згадує за могильники III і IV, поховання в дерев'яній труні—V, окрему могилу—VI, могильник VII, два піскові горби з культурними рештками і, нарешті, детально зупиняється на описі неолітичної стації на скелі «Середній стіг» та на її дослідженні. Автор вважає цю неолітичну стацію за «чудову», бо вона є «в надзвичайно чистому вигляді», «культурні нашарування лежать *in situ* без будь-яких сторонніх домішок» (с. 105). Він дослідив чотири мушлевих купи з культурними рештками, здобутки яких далі він характеризує по групах—кремені, посуд, маса посуду, розполог орнаменту на посуді, розміри посуду, форма його, товща стінок посуду, орнамент, кісткові вироби, кістки тварин, птиць та риб, мушлі, гальки. Другий культурний шар вкривав майже весь майданчик скелі рівною товщиною. Тут було здобуто 423 прим. кремінного знаряддя, кам'яну сокиру, фрагменти посуду, з якого вдалося майже на половину відреставрувати один примірник (автор відносить його до посуду трипільської культури), кісткові вироби, тощо. Там же знайдено три поховання, які пізніше було впущено в культурний шар за часів вже залізної

культури. Дуже цікавим також є селище з землянок між скелями «Велика» та «Багатир», з яких дослідник розкопав дві землянки. Він вважає цей тип археологічних решток за дуже цікавий і зазначає, що «ці пам'ятки в нас ще невідомі і на них необхідно звернути найбільшу увагу, — очевидно, вони зможуть заповнити цілий культурний період у житті наших степів» (с. 149). Наприкінці він подає деякі відомості за дослідження окремих поховань і за випадкові знахідки. На підставі свого досвіду він констатує: «Таким чином, територія Дніпрельстану в околицях с. Кічкасу вже дала велику кількість різних пам'яток старовини, іноді надзвичайно цінних в археологічному відношенні, а іноді ще й невідомих в наших степах» (с. 153). Це дає певну змогу сподіватися від дальших дослідів ще більших і цікавіших здобутків.

П. Смолічев подає в своїй статті звідомлення за розкопи 20 могил та 6 землянок в околицях с. Кічкасу. Тут він знайшов три групи могил: а) доби переходової від каменю до металю, б) скито-сарматських часів, в) впускні поховання доби кочовників. Він вважає, що сполучення зібганих кістяків з похованнями скито-сарматськими може мати велику вагу у справі датування могил із зібганими кістяками. Щодо землянок, то дослідник робить спробу характеризувати їх зовнішній вигляд, але ухиляється від датування, вважаючи це за передчасне з огляду на недостатню їх дослідженість. «Але ж, безперечно, землянки є надзвичайно цікавими пам'ятками, вивчення яких повинно бути одним з головних моментів майбутніх дослідів на терені Дніпрельстану» (с. 168). Далі він аналізує наявні відомості за культуру та нарід, що залишив поховання типу «зібганих кістяків» і приходять до висновку, що цей нарід (чи народи) «продовжував своє історичне існування в наших південних степах і після оселення тут Скитів, тобто після VII ст. до нашої ери. За витиснення тубільців, що посідали наші південні степи, Скитами можна казати лише як за явище часткове, а не як за загальну подію» (с. 174). До статті П. Смолічева додано його змістовний, добре опрацьований щоденник за ці розкопи (сс. 179—234).

Отже ці три статті — М. Рудинського, А. Добровольського й П. Смолічева, що ними відкривається друкування праць запорізької історично-археологічної експедиції, по всій справдливості, можна вважати статечними вкладками в нашу археологічну науку. Шкода, що таблиці та рисунки до цих статтів видано окремою книжкою, — тим часом як, трохи зменшивши розмір цих таблиць, можна було б їх додати безпосередньо до тексту статтів. Це було б простіше й зручніше.

Остання стаття збірника: Вол. Білого — «Минуле етнографії на кол. Катеринославщині та її сучасні завдання» (сс. 235—260), — є власне зводка відомостей бібліографічного характеру за всі етно-

графічні записи про населення Дніпропетрівщини, зокрема про запорізьких козаків, починаючи з найстаріших часів — з «Описання України» Боплана аж до наших сучасників, яких возглавляє проф. Д. І. Яворницький. При тому автор робить загальну характеристику розвитку етнографії й краєзнавства на Дніпропетрівщині й його особливостей (перевага збирачів над дослідниками). Наприкінці він відзначає провідні завдання, що стоять нині перед етнографом-дослідником Дніпропетрівщини у зв'язку з Дніпрельстаном та тими великими економічними й культурними змінами, що в наслідок його неминуче будуть.

В цілому збірник Дніпропетрівського Музею справляє добре враження цікавий науковий зміст та уважна редактура. Трохи прикро вражають друкарські помилки, та й ілюстрації часто примушують бажати ліпшого (бо видно, що фотографії були гарні, а друкарська репродукція їх занадто слаба). Вслід за виданнями—Всеукраїнського Музейного Городка, Полтавського, Всеукраїнського Історичного, Волинського, Одеського Державного Художнього музеїв—ми маємо ще один добрий том внеску в нашу музейну літературу. Читач висловить напевне подяку співробітникам Дніпропетрівського музею й учасникам запорізької експедиції, а особливо їх невтомному поважному керівникові акад. Д. І. Яворницькому.

Василь Дубровський.

Проф. Іван Огієнко, Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія, том II¹⁾ (1), Варшава, 1928, 5—400 сс.

Перший том цієї монографії присвячено переважно молодшому з братів — Костянтиніві. Про Мефодія в ньому розповідається, поскільки й він працював з братом серед Хозар і Слов'ян на терені живої проповіді та перекладів священних і богослужбових книг. Другий том захоплює життя й подвиг Мефодія від того часу, як він поховав в Римі брата (869 р.) й до його власної смерті (885 р.). Це зміст другої частини тому (сс. 5—131), в якій проте цілу майже половину займає § 5 — про переклади св. письма та богослужбових книг. Частина третя — «По смерті св. Мефодія» (сс. 132 — 198) — розповідає про «долю кирило-мефодієвської праці» не тільки в Моравії і Чехії, але й у других слов'янських народів, а також про канонізацію обох братів. Доречі, тут і нижче проф. Огієнко всупереч загальному в нього імені Кирило-Костянтин називає кирило-мефодіївськими переклади, апостольську працю, питання, досліді,

¹⁾ Хоч сам автор на обгорці називає книжку „Частина II“, краще назвати її томом II: поперше, ми вже маємо „том I“, подруге томом зве його автор на 3 с. обгортки й в „Змісті праці“, потретьє він сам розподіляється на частини 2—5. Я не хочу вносити плутанини.

бібліографію, і вживає назви: Життя св. Кирила й Мефодія, Служби, Похвальні слова св. Кирилу та Мефодію. Це непослідовність, розуміється. Частина 4 — «Література про життя й діяльність Костянтина й Мефодія» (сс. 199—254). Починається вона з XVII ст. і кінчається 1927 р., в обсягу якого часу розбита хронологічно на 9 розділів, стосовно переважно до різних ювілеїв братів. Розділ 10 — «Кирило-Мефодіївська бібліографія», цебто книжки, в яких є огляди літератури, щодо Кирила та Мефодія «багаті на бібліографію». — Частина V — «Джерела до вивчення життя й діяльності Костянтина та Мефодія» (сс. 255—361). Починається вона з «історично-бібліографічного огляду» (сс. 255—260), який чомусь не ввійшов у «Зміст праці», потім автор розглядає окремо джерела слов'янські, латинські (офіційні, неофіційні й «пізніші», що згадують про братів), грецькі, німецькі, матеріальні, «давні образи св. Кирила й Мефодія». Наприкінці особній VII § — «Вивчення епохи Костянтина й Мефодія» (сс. 359—361) — важливість такого вивчення й літератури цього питання, що не ввійшла в попередні огляди. Нарешті автор подає чимало додатків до I тому (сс. 361—378) і другого (сс. 378—9). Крім тексту в книзі міститься 23 малюнки. Тут переважно знімки старих образів Кирила й Мефодія та їх учнів чехоморавських давніх хрестів. Є тут і знімки з життя Мефодія й життя Наума.

Такий зміст II тому монографії проф. Огієнка. Він дає біографію Мефодія й історію як вивчення кирило-мефодіївського питання, так і шанування братів в різних слов'янських і не-слов'янських землях. Але найяскравіша особливість монографії проф. Огієнка — це незвичайна численність бібліографічних вказівок. Він сам поставив її за мету, бо визнав велику вагу доброго покажчика кирило-мефодіївської літератури «для кожного, хто працює в ділянці кирило-мефодіївських питань», бо він має «унаочнити нам, що вже зроблено, а чого ще бракує» (с. 251), — тому давав і загальні огляди літератури й постачав бібліографією окремих питань відповідні розділи. При цьому автор оцінює наукову вартість багатьох книг і статей, що він називає. Але коли ці бібліографічні огляди є безсумнівна вартість монографії проф. Огієнка, то в них можна знайти вразливі пункти. Перш за все коли кирило-мефодіївська література нараховує понад 2000 творів більш-менш помітних (с. 199), не можна в монографії домагатися абсолютної повноти. Притому таке поривання неминує викликати залічування в огляди книжок і статей непотрібних, застарілих чи таких, яких не знайти вже в багатіших навіть бібліотеках. Так і сталося з нашим автором. Де, напр., можна знайти літографовані лекції російських професорів (с. 246)? Або нащо здалася праця, про яку сам проф. Огієнко каже: «стабенька» (с. 244), або «Кирило-Мефодіїв-

ській Сборникъ» Мартинова, в якому «про Кирила й Мефодія нічого нема» (с. 216)? Коли в огляд залічується газетна стаття, що передрукована в «Литовскихъ Епарх. Вѣдомостяхъ» (с. 194), чому залишено без уваги дві статті в «Черниговскихъ Епарх. Вѣдомостяхъ» за 1885 р. (сс. 259—259, 393—400) і переклад на руську мову Похвального Слова св. Кирилу Климента, який при тому був прочитаний у церкві як проповідь (там же, 1888 р., сс. 135—140)?

При нечисленній кількості імен, авторів і назов статей можливі, сліве неминучі, помилки. Одну з них виправлено в покажчику, де проф. Царській (с. 231, а не 13) перетворюється в Царевского, як воно й є. Але Стуков, казанський вчений, — як названо його Стуховим (с. 364), так і в покажчику zostався. Акад. О. І. Соболевський ніколи не писав великих відзивів про чужі праці, — його рецензії завсіди стислі до лаконізму. Тому дивно побачити рецензію на працю А. С. Будиловича в 252 сторінки, яку він нібито надрукував в київських «Универс. Извѣстіяхъ» 1885 р., кн. 9. сс. 57—309 (с. 234). — в дійсності на сс. 293—309, хоч попередня стаття кінчається на с. 56...

Численні спірні питання, які викликає загальна кирило-методіївська проблема — як особи самих братів, так і їх праця, наш автор розв'язує більш-менш влучно. Правда, його відповіді звичайно не оригінальні. Він вибирає з різних гадок таку, яка здається йому за найімовірнішу. Тому він сам не обґрунтовує своїх думок, — бо це зробили ті вчені, з якими він погоджується. Залишає він без доказів і своє власне припущення, що учні Мефодія після його смерті розійшлися по всіх слов'янських землях, навіть до Києва. «Можна з певністю припускати, каже він, що частина вигнаних учнів Мефодія з Моравії пішла й до Києва і тут працювала, готуючи ґрунт для охрещення цілого східно-слов'янського народу». І друге запевнення, — що це стало за часів Володимира Вел., який «охрестив перше Кіян року 990-го не (988)» (с. 178). Але коли проф. Огієнко згадує, що Кирило і Мефодій «не мало попрацювали під час хозарської місії серед українців» (сс. 180, 187—188), — про це вже була в нього мова в I томі. І хоч автор висловлюється звичайно рішуче й безапеляційно, в «Доповненнях до I-го тому» він наводить низку доказів грецького походження св. братів (сс. 362—363).

Монографія проф. Огієнка має шкільне походження й призначена головно для студентів, можна припускати й друге видання, тож не зайво буде одмітити деякі недогляди.

«Висвячено Мефодія в Римі на архієпископа, десь в кінці 869 р. чи може на початку р. 870-го» (с. 8, пор. с. 15), а виїзд його з Риму відбувся «десь в 869 р.» (17). Така ж непогодженість щодо національності Горазда, «мораванин Горазд» — на сс. 71 і 122, «Горазд народився в Моравії» (с. 132) і вмент «Горазд був словаком» (с. 142)!

Мабуть на автора зробила враження думка В. Поторєлова, який вважає Горазда за словака (с. 122, пр.).

Щось не зрозуміле на с. 77: «Бд. Єроним працював над своїм перекладом Вульгати все життя, а коли вирішив перекласти цілу біблію, то працював над цим 15 років (сс. 390—405)». Яке ж відношення між Вульгатою та біблією на погляд автора?

Дарма проф. Огієнко зарахував до старо-слов'янських слів етернѣкыи (с. 111). Це грецьке *ἔτερος*.

У старих пам'ятках рукописних (церковних уставах, «иконописних подлинниках», а також у львівській друкованій євангелії 1644 р. Кирило називається архієпископом Катаонським чи Катаонським (сс. 126, 196, 198, 356—357). Цей епітет наш автор, звичайно дуже докладний, залишив без з'ясування. Тимчасом Туницький, на якого він покликається, дає зрозуміти, що це значить: коли прологи позначають як місце вічного одпочинку Кирила Катаон, Канаон чи Каон, то треба тут бачити грецьке *κατά ναόν* у храмі, розуміється устава св. Климента (сс. 126, пр. 2, 291). Звідсіль Катаонський...

Коли проф. Огієнко, посилаючись на «Читану Минею» Соловецького монастиря, додає: «тепер Казанської Дух. Акад.» (с. 275), то він не знає, що Соловецька рукописна бібліотека з р. 1928 належить Державній Бібліотеці в Ленінграді.

На с. 302 два різних пояснення відлучення від церкви Анастасія бібліотекаря: то за те, що він, вперто добивався папської тіяри ще при живих папах, що за причетність до викрадення та вбивства дочки папи Адріяна II родичем Анастасія.

Відсутність грецьких офіційних документів про апостольську працю Кирила й Методія проф. Огієнко хоче мотивувати тим, що «сучасні греки може не надавали особливої ваги цій діяльності, яку вони вважали звичайною на той час місійною учительською працею, а тому грецькі хроніки ані слівцем не згадують про своїх славних місіонерів» (320). Невже ж в тодішній Греції місія була за таке звичайне явище?

Костянтин Харлампович.

Проф. Іван Огієнко, Найважливіші пам'ятки церковно-слов'янської мови. Частина I. Пам'ятки старослов'янські X—XI віків, Варшава, 1929, 1 + 494 + I сс. ¹).

Prof. I. Ogijenko, Wzory pism Cyrylickich X-XVII ww. Odbitka z „Επιση“, 1927 г., ks. II-III, Warszawa, 1927, 144 s.

Нова праця проф. Огієнка (V том його „Історії церковно-

¹) На обгортці назва книги така: „Пам'ятки старо-слов'янської мови X—XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбом 155 знімків з пам'яток з кирилівською транскрипцією“.

слов'янської мови“) складається з невеличкого вступу й трьох частин. У вступі (сс. 5—18: „Найдавніші пам'ятки старо-слов'янської мови“) автор зостановляється на загальних питаннях про так звану „старо-слов'янську“ мову та її найдавніші пам'ятки. Між іншим дослідник не поділяє думки, що „съ концомъ XI вѣка прекращается разрядъ памятниковъ старо-словянскаго языка“ і що „памятниковъ, которые мы могли бы назвать старо-словянскими, позднѣе XI вѣка мы не знаемъ“ (Щепкін). „Дійсно — пише він — елементи живої мови з XII в. вриваються до слов'янської, церковної й літературної мов вже досить сильно. Проте ж основа цієї мови залишається таки старо-слов'янською... При вивченні старо-слов'янської мови не треба обмежуватися тільки нашим традиційним „каноном“ старо-слов'янських пам'яток, бо він занадто обмежений та тісний“ (с. 17).

Частина перша (сс. 19—213) містить у собі вичерпний список пам'яток старо-слов'янської мови X—XI віків з досить докладними критично-бібліографічними звітками про назву і походження тої чи іншої пам'ятки, про час і місце відкриття її, про видання, вивчення, а також про важніші особливості правопису й мови. Щодо класифікації пам'яток, то автор вважає за „найцінніший“ поділ — діалектичний, цебто такий, в якому за критерій поділу береться батьківщина останнього переписувача пам'ятки (с. 11): пам'ятки південно-слов'янської рецензії (сс. 19—75, 206—213), західньо-слов'янської (сс. 75—98) і східньо-слов'янської (сс. 98—205). В окремий розділ виділено „Пам'ятки східньо-слов'янські ближче не встановленої батьківщини“ (сс. 197—206): церковний устав з кондакарем, псавтирний уривок А. Бичкова, науки Кирила Єрусалимського, уривки з березневої служебної мінеї і фінляндський стихирар.

Друга частина — альбом знімків з пам'яток X—XI віків (сс. 214—392). Проф. Огієнко певний, що тільки фотографії дадуть змогу переконатися й дослідити, які саме були засоби в стародавніх писарів для занесення своїх слів на пергамент і для зазначення того чи іншого відтінку своєї вимови. „Роблю в цім відношенні першу спробу в нашій науковій літературі, роблю в переконанні, що тільки з альбому знімків студент чи читач може получить правдивий образ стану старо-слов'янської мови X—XI віків зо всіма її найрізнішими правописними засобами“ (с. 214). В альбомі бачимо 155 знімків: №№ 5—11 (Супрасльський рукопис) взято з оригіналу, а інші — з різних кращих видань цих пам'яток (пор. сс. 430—431). Глаголицькі пам'ятки або мало чіткі кирилівські транскрибовано.

У третій частині („Додатки“) дослідник дає „Методологічно-бібліографічний огляд“ хрестоматій старо-слов'янської мови

(сс. 393—410); „Нарис церко-слов'янської лексикографії“ (сс. 410—425); спис видань, в яких знаходимо різні знімки з давніх слов'янських рукописів (сс. 425—431), „Старо-слов'янський словник“ (сс. 431—476) і нарешті „рівнобіжні тексти з євангелій X—XI віків“ (сс. 476—482). Такий у загальних рисах зміст книги. У післямові до своєї праці проф. Огієнко пише, що він „найбільше дбав розповісти читачеві все, що було важнішим в тій чи іншій справі, щоб вже тим самим підготувати шлях до дальших самостійних студій над пам'ятками“ (с. 484). З такого погляду автор досяг поставленої мети, і його книга, хоч і не дає нічого нового по суті в науковому відношенні, але без сумніву довго буде за досить корисний довідник для всіх, хто так чи інакше інтересується пам'ятками старо-слов'янської мови. Багато різних сумнівів викликає „Старо-слов'янський словник“, в якому дослідник хоче подати „слова не тільки для вищеподаних в альбомі уривків, але взагалі найчастіше (?) вживані старо-слов'янські слова переважно (?) текстів XI в. і дуже рідко (?) з віку XII-го“ (с. 431). „Самостійна цілість“ цього словника дуже й дуже проблематична та спірна. Було б далеко доцільніше, якби складач обмежився тільки тими словами, що зустрічаються в його альбомі. Цілком сприятливе враження робить зовнішня сторона видання, хоч автор і нагадує (с. 485) про друкування книжки в технічно слабій друкарні. В інтересі бібліографічної повноти не буде зайве зробити деякі доповнення до розділів під назвою „Література“. — Сс. 26—27 (Савина Книга), 30—32 (Супрасльський рукопис), 50 (Македонський Кирилівський лист): П. А. Лавровъ, Палеограф. обозрѣніе Кирил. письма, сс. 29—32, 32—40 і 42. Сс. 59—60 (Напис царя Самуїла 993 р.): П. А. Лавровъ, Ор. cit, сс. 22—27; В. Н. Щепинъ, Учебникъ русск. палеографіи, М., 1920, сс. 96—97; Н. П. Благоев, Критически погледъ върху известіята на Иоанъ Скилица за произхода на царь Самуиловата държава, „Македонски Прегледъ“, 1926, кн.—4.—С. 98 і д.: Загальний список пам'яток східньо-слов'янських, див.: Н. Никольскій, Матеріали для повременнаго списка русскихъ писателей и ихъ сочиненій, СПб. 1906. Приложен., сс. 479—499.—С. 107.: Думку, що Остромирова Євангелія—пам'ятка київського походження, вперше висловив О. О. Шахматов у „Лекц. по русск. яз. в Московск. Университ. в 1890—1891 г.“ (Пор. „Извѣстія“, т. III, (1898), кн. 4, с. 1363).—Сс. 110—112 (Остромир. Єванг.): „Журн. Мин. Нар. Просв.“, 1844, ч. XLII, отд. III, сс. 58—62 (зауваження акад. Круга); П. Кеппенъ, Списокъ русск. памятниковъ, сс. 20—22; Древнѣйшіе русскіе святцы при Остр. Єванг., „Журн. Мин. Нар. Пр.“ ч. LXXV, VI, 112; „С. Петерб. Вѣдомости“, 1859 г., № 9: стаття А. Ф. Быч-

кова (пор. „Отчетъ о дѣятельн. Отд. Русск. Яз. и Слов за 1899 г.“ Прилож., 7); В. В. Стасовъ, Замѣчанія о миниатюрахъ Остром. Єванг., „Извѣст. И. Археологич. Общества“, т. IV — 4, сс., 324—334; Г. А. Воскресенскій, Євангеліе отъ Марка, 1894., сс. 12—14; Д. Языковъ, Исторія памятниковъ славяно-русск. письмен. I. Остр. Єв., „Библиографич. Записки“, 1892 г., № 3.— Сс. 114—115: Списків Збірника Святослава 1073 р. відомо не два, а багато більше, див. Н. Никольскій, Матеріали для повремен. списка, сс. 19—21.— Сс. 122—124 (Збірник Святослава 1073 р.): Евгеньій, Примѣчанія на грамоту вел. кн. Мстислава, „Вѣстникъ Европы“, 1818 г. Прибавл., № 15—16, с. 53; Кеппенъ, Списокъ русск. памят., сс. 26—29; Шевыревъ, Истор. русск. словесн., изд. 3, ч. 2. сс. 5—6, 29—30; митр. Филаретъ, О русской риторикѣ XI в., „ЖМНПр“, ч. IX (1836), сс. 233—35; „Матеріали для исторіи письменъ“, М., 1855 (чотири змімки); Барсуковъ, Жизнь и труды Строева, СПб, 1878, с. 24, 27—29; А. С. Архангельскій, Къ изученію древн. русск. лит., СПб, 1888, с. 7 і д.; Його ж, Изборники древн. Руси, Энциклопедич. Словарь Брокгауза-Єфрона, XII, сс. 815—819; П. В. Владиміровъ, Обзоръ южно-русск. и зап.-р. памятн. писм., К., 1890, с. 7; А. Филоновъ, Истор. русск. словесн., СПб, 1903, сс. 74—79.— С. 124: походження Збірника Святослава 1076 р. остаточно ще не з'ясовано, і твердження, що це „пам'ятка перекладна“ вимагає доказу; далі й сам дослідник допускає, що „серед статей збірника 1076 р. деякі місцевого походження“ (с. 130). Пор. В. М. Истрин, Очерк истор. дневнер. литерат., П., 1922, с. 61; М. Грушевський, Истор. укр. літер., т. II, 34. Акад. М. С Грушевський між іншим висловлює цікаву гадку, що збірник 1076 р. переписаний тою рукою, що й Збірник 1073 р. Сс. 130—132: П. Кеппенъ, Списокъ русск. памятн., сс. 29—30; С. Н. Палаузовъ, Вѣкъ болгарск. царя Симеона, СПб, 1852, сс. 152—153; В. И. Ламанскій, О нѣкоторыхъ славянскихъ рукописяхъ, СПб., 1864; П. В. Владиміровъ, Обзоръ, сс. 7—8; Е. Е. Голубинскій, Истор. русск. цер., изд. 2, т. I—1, сс. 918—920.— Сс. 138—139 (Архангельська Євангелія 1092 р.): П. В. Владиміровъ, Обзоръ, с. 8.— Сс. 149—151 (Реймська Євангелія): Новое издание Реймского Евангелія, „Извѣстія книжн. магазин. т-ва М. В. Вольфъ“, 1900, янв., № 4, сс. 50—55.— Сс. 176—177 (Пандекти Антіоха): А. С. Архангельскій, Къ изученію древн. русск. лит., сс. 92—93; Пандектъ монаха Антіоха. По рукоп. XI в., принадлежашей Воскресенскому монастырю. Подъ наблюденіемъ О. М. Бодянского, изд. Общ. Ист. и Др. Рос., М., 1913.— С. 179 (Синайський Патерик): И. М. Смирновъ, Синайскій Патерикъ въ

древне-славянск. переводъ, ч. I — II, Серг. Пос, 1917. Реценз. А. С. Соболевскій, „Извѣстія“, XXIII — 2, сс. 289 — 295 — С. 195. М. Корнѣева (редакція Н. Н. Дурново): Языкъ Служебной Миней 1095 г.: „Русск. Филологич. Вѣстникъ“, 1916, № 1 — 2, сс. 158 — 168. — Сс. 184 — 188. Поміж написами можна нагадати про напис на мініятурі у так званому кодексі Гертруди: див. Н. П. Кондаковъ, Изображен. русск. княжеской семьи въ мініатюрахъ XI в., СПб., 1906. — Сс. 393 — 410 (Хрестоматіі старо-слов'янської мови“): Перевлѣсскій: Памятники старославянскаго языка, СПб, 1854; В. Скопинъ и В. Кеневичъ, Сборникъ произведен. русск. литерат., ч. I, СПб, 1866. Спб, 1 — 60 (Еванг. по Остромир. сп.); Г. А. Воскресенскій, Славянская хрестоматія, в. I — III, М., 1882 — 1884. (рец. Ягіча, „Archiv“, VI, сс. 475 — 6, VII, сс. 498 — 9, VIII, сс. 162 — 163); А. Смирновъ, Сборникъ древне-русск. памятн. и образцовъ народн. русск. рѣчи, Варш., 1882 (рец. А. И. Соболевскій, „ЖМНПр.“, 1883, авг., сс. 333 — 38); Н. Дурново, Хрестоматія по истор. русск. языка, в. I, М., 1914 (рец. Е. Ф. Карскій, „Русск. Фил. Вѣстн.“, 1915, № 1, сс. 183 — 4); Н. М. Петровскій, О хрестоматіяхъ по славянск. языкознанію, „Журн. Мин. Нар. Пр.“, 1914 р., № 5. — Сс. 410 — 425 (Словники церковно-слов'янської мови): М. И. Сухомлиновъ, Истор. Рос. Академіи, т. VII, сс. 3 — 171 (про „Словарь Акад. Рос.“); Добровскій, „Jahrbücher d. Literatur“, 1825, В. XXIX, сс. 53 — 70; С. К. Буличъ, Очеркъ исторіи языкознанія въ Россіи, сс. 240 — 46; П. А. Лавров, Le lexique du vieux-slave, „Revue des études Slaves“, 1927, т. VII. — Сс. 425 — 431 (Зб рники знімків): Палеографическія таблицы почерковъ XI — XVIII в., принадлежащія къ описанію слав.-россійскихъ рукописей графа Ѳ. А. Толстова, М., 1825; Ивановъ, Сборникъ палеографическ. снимковъ съ почерковъ древняго и новаго письма, М., 1844; Энциклопедич. Словарь Брокгауза-Ефрона, т. XXIIa, сс. 616 — 617; М. И. Трусевичъ, Сводъ 260 азбукъ и образцовъ кириллицы, СПб, 1905 (рец. Е. Ф. Карского в „Отчетъ о присужденіи премій имени графа Д. А. Толстого въ 1906 году“). Треба, нарешті, виправити якийсь прикрий недогляд на стор. 63, рядок 24: „Остромирової Євангеліі“ замість „Марійнської Євангеліі“. Зустрічаються теж і друкарські помилки.

Спинимось тепер на другій книжці проф. І. Огієнка („Wzory pism“...).

Як можна бачити з передмови (сс. 3 — 4), автор мав на меті дати своїм слухачам студентам, богословського факультету Варшавського університету, хоч будь-який, більше-менше приступний підручник для слов'яно-руської палеографії. На щонебудь

більше ця праця, здається, не претендує, — та й не може претендувати. В першій частині (альбом) маємо 56 знімків з різних пам'яток письменства X — XVIII віків, не тільки кирилівських, як значиться у заголовку, але й з глаголицьких і навіть грецьких. Друга частина книги (сс. 117 — 141) містить у собі транскрипцію знімків, що подано вище. Дуже прикро, що в підручник попали знімки (28 — 34) з молитовника князя Володимира, про який ліпше було б зовсім не згадувати.

Дмитро Абрамович.

Českou minulosti. Prace žáků Vaclava Novotného, Praha, Jan Laichter, 1929, 292 сс.

Одмічую сей прегарно виданий збірник праць учеників професора празького університету Вацлава Новотного, присвячений йому з нагоди 60-ліття його життя: 25 розвідок і спис друкованих праць ювілянта. Проф. Новотний працює головно в старій і середній добі (його загальний курс Чеської історії, в трьох томах доведений до половини XIII в., історія релігійно-національного руху до-Гусової і Гусової доби, матеріяли і документи). Відповідно тому і праці уміщені в збірнику дотикають різних питань старої доби. Хронологія кельтського заселення Чехії — котру автор, J. Schganič, датує IV—II віками перед нашою ерою; початки міста Праги — дві розвідки і під.; ще більше з XIII—XVI вв.: відзначу розвідки про початки чеського месіанізму, дещо з ідеології Гуса; чеські вояки в поході кор. Яна Альбрехта на Буковину — уривок більшої праці про чеських вояків в Польщі, котру цікаво буде побачити в цілості; нові матеріяли до історії моравських анабаптистів і под. Приємно бачити таку фаянгу історичних робітників, і можна побажати тільки довгих літ їх містрові на продовження і закінчення піднятої праці.

М. Грушевський.

К. Берладина, *Два памятника изобразительного шитья конца XVII в. из Харьковских коллекций*, «Наукові Записки Науково-Дослідчої Катедри Історії Західньо-Європейської культури», в. III, Харків, 1929, сс. 433—448, табл. V—VI з 5 репродукціями.

Ще незначна література з українського гаптування збільшилася цього року на нову статтю К. Берладіної: «Два памятника изобразительного шитья конца XVII в. из Харьковских коллекций» (зачитано в харківській секції Н.-Д. Катедри Мистецтвознавства 22/VI—1928 р.).

В протилежність своїй першій роботі ¹⁾ (де використано великий, виключно український матеріал і на базі, переважно, датованих

¹⁾ «Матеріяли з історії українського образотворчого гаптування», «Наукові записки Науково-Дослідчої Катедри Історії Української Культури», № 6, с. 384—410. Рецензія на цю роботу М. Новицької в «Україні», 1920 р.

пам'яток, накреслена еволюція українського галтування) К. Берладіна взяла тепер лише дві пам'ятки українського галтування і центр уваги зосередила на чужоземних аналогіях, підготовляючи, як каже сама, цими орієнтовними даними (с. 440) питання про походження того композиційного типу українських епітрахілів, що дуже був поширений у XVII ст. і зник у першій чверті XVIII ст. Між іншим автор зв'язує іконографічний склад цього типу з вітварним розписом церков (с. 445).

Пам'ятки, що їх взяла К. Берладіна, самі по собі цілком шаблонні, недатовані, технічно мало досконалі і власно навіть не подають якихось нових варіантів згаданого типу, хоча це й зазначає автор (с. 433).

Розміщення окремих постатів одної над другою, на мою думку, є мала, занадто узагальнююча, ознака для характеристики певного композиційного типу. Детальна аналіза композиційних варіантів, співвідношення площин, трактовка обрамлення, тих мотивів, що автор називає «расчленение вертикального ряда фигур» (с. 444) та інше, могли б краще прислужитися до вивчення походження композиційних типів та впливів на наше галтування, а поруч з тим і того індивідуального, що характеризує українське галтування.

Аналогії К. Берладіна шукала в шиттю грузинському, вірменському, грецькому, південно-слов'янському, російському та західно-європейському, використовуючи, навіть щодо російського галтування, лише приступну у Харкові літературу, яка, як зазначає і сам автор, є матеріал дуже бідний; власні спостереження додані лише щодо грузинського та вірменського шиття.

Доречі, мені хочеться побіжно спинитися на двох термінах, дуже поширених в дослідях орнаменту, але, на жаль, часто вживаних з різним значінням, навіть у одного автора: «мотив» та «елемент». Така плутанина в цих словах є тим більш дивна, що вони мають в інших галузях цілком стає значіння. Елемент, як проста одиниця, не може бути розкладений на самостійні частини, тоді як «мотив» є щось складне з простіших частин (елементів), які легко можна виділити. На 438 К. Берладіна вкладає таке саме розуміння в ці слова, тоді як на с. 434 у неї виходить, що вся композиція складається з елементів, а центр елемента з окремих мотивів—цебто мотив є складовою частиною елемента. Така необережність у вживанню термінів часто може призвести до неприємних непорозумінь.

Отже, хоча на перший погляд може здаватися дивним, що, маючи ще таку силу першорядних неопрацьованих пам'яток українського галтування, К. Берладіна обрала для досліду такі дві незначні речі, робота її значно ширша за тему і цікава тим, що висуває конкретну спробу ув'язати пам'ятки українського галтування з аналогічним чужоземним галтуванням, зазначаючи їх спільні риси

в іконографії композицій та індивідуальні відміни українського галтування, що автор вбачає майже виключно в широкому вживанню українського орнаменту, вона не спиняється.

Марія Новицька.

Prof. D. Dorošenko, *Ukraina und ihre Geschichte im Lichte west-europäischen Literatur des XVIII. und der ersten Hälfte des XIX Jahrhunderts* „Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin“, I, Berlin, 1926 s. 1—70.

З давніх часів Україна перебувала в економічних, політичних і культурних стосунках з Західною Європою. Цілком зрозуміло, що ці взаємини викликали в Західній Європі інтерес до України, до різних сторін українського життя. Як наслідок цієї зацікавленості Україною ми й маємо в західно-європейській літературі низку праць, що торкаються України.

Звичайно, в кожного, хто цікавиться стосунками Західної Європи з Україною, виникає питання, які ж погляди існували в Західній Європі на Україну, на різні сторони її життя, на її історію.

Дослідів, присвячених цьому питанню, ми маємо в нашій літературі дуже мало (назву: В. Г о р л е н к о, *Украина въ изображеніяхъ французовъ*, «Русскій Архивъ», 1893, № 6, с. 247 і д., Ф. С а в ч е н к о, *Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме*, «Україна», 1925, кн. V, с. 38 і д., І. Б о р щ а к, *Вольтер і Україна*, «Україна», 1926, кн. I, с. 34 і д., М. О л е к с і є в, *Українські козаки як їх змальовує французький поет XVII в.* «Юбілейний збірник на пошану ак. Д. Й. Багалія у Києві», 1927, с. 616 і т. д.

Студія проф. Д. Дорошенка і присвячена цьому мало розробленому питанню української історіографії. Хоч проф. Дорошенко й ставить метою своєї студії розглянути Україну й її історію в світлі західно-європейської літератури XVIII й першої половини XIX в., але зміст цієї його студії далеко ширший—автор розглядає також і деякі праці XVII в., в яких маємо про Україну й її історію (напр., Боплан, Шевальє, Віміна й інш.).

Починаючи з Боплана й кінчаючи працями Боденштедта (1845 р.) й Гакстгаузена (1852 р.) автор студії докладно розглядає, які праці, які звістки ми маємо про Україну й її історію в західно-європейській літературі. Розглядаючи кожну працю, що торкається поставленої в нього теми, він дає відомості про автора праці, про джерела його звісток про Україну, про видання й переклади самої праці, а також короткий зміст праці й цитує найважливіші її місця.

Загальний висновок автора, який він доводить на протязі всієї студії такий: 1) про Україну й її історію в Західній Європі у XVIII й першій половині XIX в. знали більш, аніж перед світовою війною 1914 р. й революцією 1917 р. й 2) з подій української історії най-

більший інтерес у Західній Європі викликали два моменти—Хмельниччина й невдачна спроба Мазепи при допомозі Швеції одірвати Україну від Москви.

Микола Петровський.

П. Гулак-Артемівський, Твори. Видання друге. Редакція, вступна стаття та примітки І. Айзенштока, Бібліотека Українських Класиків, (X.), ДВУ, 1928, 424 сс.

В серії українських класиків Державного Видавництва «Твори» Гулака-Артемівського, що виходять другим накладом під редакцією І. Я. Айзенштока, належать до найбільш опрацьованих науково як з погляду тексту, так і з погляду коментарія. Перше видання їх на сторінках «України» було відзначене докладною рецензією К. О. Копержинського (1927, кн. IV, сс. 195—199)—тому в даному разі спинимось тільки на деяких моментах, де міркування редактора, на наш погляд, не можуть бути виправдані.

Грунтовної різниці межі 1 виданням і цим, другим, немає. В Post-scriptum'і до вступної статті редактор І. Я. Айзеншток говорить, що з часу першого видання його погляди як принципово-літературознавчі, так і його розуміння постаті Гулака в ґрунті не змінилися, і тому він вніс тільки другорядні поправки та додатки. Такі доповнення та поправки можна відзначити і в статті і в примітках до тексту (серед останніх занотуємо С. В. Пилипенкові переклади використаних у Гулака-Артемівського байок Красицького). Щождо одного з найголовніших заперечень критиків—проти розуміння Гулака-Артемівського, як новатора в умовах українського письменства 20—30-х рр.,—то їх І. Я. Айзеншток ні в якій мірі не приймає і тільки для того, щоб «читач міг вислухати alteram partem», поширює примітку про II оду до Пархома (стор. 382) цитатою із рецензії К. О. Копержинського. Як і раніше, І. Я. Айзеншток настоює, що Гулак-Артемівський був розпочинателем в українській поезії нової романтичної течії і пробує довести принципову відмінність межі його переробками Горація та травестійними методами Котляревщини. Гулакові переспіви Горація не є травестія, и з н а н к а, «то есть описание шуточным слогом тех происшествий, как прежде описаны были слогом высоким» — це або варіації на Горацієві теми («Горацієві оди правлять йому за motto») або просто наслідування римського лірика. Аналізуючи оду до Терешка і зіставляючи її з первотвором—одою до Вальгія (Satm., II, 9) І. Я. Айзеншток хоче довести, що, заступаючи Вальгія—Терешком та Одаркою, Августа—білим царем, а Гелонів—доціру переможеними «Ляхами», Гулак робить те саме, що й Державін у своїй оді «На смерть графини Румянцевой» (Не беспрестанно дождь стремится на класы с черных облаков»), де так само змінені Горацієв-

ські імена на російські. Закликає І. Я. Айзеншток і до історичної перспективи в оцінках і на доказ своєї думки наводить епізод із Шевченкової повісті «Близнець», де один із персонажів, переяславський сотник Сокира, вихованець Академії, латиніст і гебраїсть, порівнює Гулакову оду з первотвором і примовляє: «Превосходно! І в точності верно!» Звідси робиться висновок, що на сучасних читачів ода до Пархома справляла інше вражіння, як на нас, вихованих у інших обставинах: вони, мовляв, трагедії в ній не бачили.

На нашу думку, на ці міркування І. Я. Айзенштока тяжко пристати. Думаємо, що вражіння Шевченкового героя зовсім не таке єдино-характерне для сучасного читача. І сам Шевченко, кількома рядками вище, розповідаючи про читання Гулакової оди у Сокир, додає в дужках: гениальна пародія! Про сприймання оди, як переробки жартливої, свідчить і наведена в статті Айзенштока цитата з Костомарова, що «для многих не столько было забавно содержание сочинений Котляревского и Артемовского, сколько слова, выговор, обороты малороссийского языка». Значить, уважати твори Гулака-Артемовського та Котляревського «забавними», з огляду на їх зміст, було річчю звичайною... Розуміється, ми не заперечуємо конечної для історика літератури потреби впроваджувати історичну перспективу в свої міркування,— ми тільки думаємо, що і при такій умові можна зауважити певну відмінність у стилі, скажім, Гребінчиного перекладу «Полтави» і перекладу Ат. Шпигоцького, межі «Пархомовими одами Гулака-Артемовського і перекладом 2-го еподу Боровиковського, межі Гулаковою одою до Терешка і його ж таки віршем до «Любки». Щодо імен Терешка й Одарки, то вони, на нашу думку, справляють у Гулака інше вражіння, як російські імена в перейнятих від Горация одах Державина чи то В. Капніста (Дашкова, Перфильев і т. п.), бо ж подаються в іншому побутово-стилістичному супроводі. Наявність бурлескного тону очевидна хоча би в таких зворотах автора: «Воно минеться все, козаче, не журись — Кинь лихом об землю! Якого жата сляниш?». І далі: «Он не таких стяло—нехай боронить Спас—Що й кендох розлетівсь із єдиоральським пюзом», «Вже Федорович наш з їх видавив весь жир»; «Бач я репу дова збентежилась Ляхва» і т. д. Зумисна тривіальність цих рядків розбиває всі докази І. Я. Айзенштока. Оскільки відмінний ефект цих рядків від Державинської оди «на смерть Румянцевой», можна навіть переконатися з простого зіставлення текстів.

Не вирішують справи в бажаному для І. Я. Айзенштока напрямку і наведені у нього авторські та редакційні («Вестника Европы») примітки до творів Гулака-Артемовського. Коли Гулак «по влечению любопытства» спробував передати «на малороссий-

ском языке чувства нежные, благородные возвышенные», навіязуючись до народніх пісень як до зразка,—то це ще не означає «свідомого відходу від традицій Котляревського»,—бо ж і Котляревський змальовував благородні почуття і теж до народньої пісні навіязувався в «Наталці Полтавці».

Цілком слушну характеристику робить І. Айзеншток псалмам Гулака-Артемівського. Він підкреслює поважність авторського в них завдання і разом з тим детальне розроблення образного матеріалу та «заміну піднесеного поетичного стилю звичайним розмовним». Але з висновком дослідника: «Приклад перекладу псалмів ще раз переконує нас у тому, як ризиковано вбачати в творчості П. Гулака-Артемівського травестійну манеру»—і тут погодитися не можна. Варт простежити за стилістичними «зривами» Гулака або порівняти його псалми з Шевченківськими, перекладеними дванадцятьма роками раніше, щоб побачити, як багато шкодить йому «травестійна» вихованість віршу.

Цікавим доповненням текстів Гулака-Артемівського у книзі з'являються оди Миколи Шрамченка («Гараськова ода до Опанаса») та дві «Гараськові побрехеньки» О. Мартинова. Не можна тільки не пошкодувати, що редактор видання не використав її для свого досліді. Тимчасом вони кинули б виразне світло на те, що саме читачам подобалося в одах Гулака і може утримали б від заперечення травестійного характеру останніх. Як свідчення про читачьке ставлення і сприйняття «од до Пархома» вони дають без порівняння найцінніший матеріал, як посилання на персонажів Шевченківської повісті. Побажаймо, щоб у дальшому виданні І. Я. Айзеншток детальніше розглянув їх хоч у примітках: Ода до Опанаса є цікава переробка Горацієвої оди *Solvitur acrib hiems* (Carm., I, 4); побрехенька до Панкрата—є травестія оди до Таліярха—*Vides ut alta stet nive candidum* (Carm., I, 9) і нарешті побрехенька до Остапа доволі близько йде за Горацієвою одою до Постума (Carm., II, значно 14), ближче, як відповідна переробка Гулакова.

На останку слід зазначити ще кілька дрібничок: 1) Чи не зайву розкіш запроваджує редактор видання, наводячи серед приписуваних Гулаку-Артемівському творів тексти, які за певне йому не належать (напр., вірші Л. Боравиковського). 2) Беручи латинські motto до Горацієвих од: „*Parcus deorum cultor et infreguens*“—I 34, та *Ehen fugaces*“ II, 14, редактор наводить їх то правильно, даючи їх від себе (с. 84), то з пильно додержаними помилками: „*Cognus deorum vultor*“ тамде цитує «Українську Старину» Г. П. Данилевського (сс. 37, 390). Невже друкарські помилки видання 1866 р. такі важливі для редактора?! Нарешті 3) на с. 91 І. Я. Айзеншток пише: «Цілий вірш Гулак присвятив турботам про обіцяну галку білу—очевидячки Станіславську звізду, що ніяк не

може долетіти до Харкова». Чи не про Аннинську звізду мова, бо тільки в такому разі з'ясовується гра слів на якій побудовано вірша: Анна—Галя—Галка?

До плюсів видання слід зарахувати детальні й ґрунтовні примітки, дуже уважно зібрані біографічні матеріали та цікаві замітки щодо попередніх видань та рукописної спадщини Гулака-Артемовського.

Микола Зеров.

Б. Навроцький, *Гайдамаки Т. Шевченка. Джерела, стиль, композиція*, Інститут Тараса Шевченка, ДВУ 1928 р., т. 16, сс. 5—398.

Ця праця складається з коротенької «Передмови», де автор накреслює ті методи, яких він додержується, розглядаючи даний твір Т. Шевченка: літературну сторону «Гайдамаків» Б. Навроцький досліджує на підставі вивчення їх історичної основи, яка одночасно є і їх ідейна, соціальна сторона й та основа, на якій вже в перспективі художнього оформлення розвинулись суто літературні особливості поеми (сс. 5—6). Так автор з'єднує формальне вивчення поеми нашого поета з тим соціальним ґрунтом, на якому вона вироста.

«У «Вступній частині» автор каже про стан виучування «Гайдамаків» у минулому й тепер і про основні проблеми наукової їх аналізи (сс. 7—29). Зазначивши недостатність попередніх аналіз цього твору Т. Шевченка (їхню побіжність, односторонність підходу—праця Шнитковського, неповноту—праця Щурата і т. інше), автор убачає в процесі поетичної творчості Т. Шевченка над «Гайдамаками» «діяння багатьох окремих чинників, що кінець-кінцем і призвели до надзвичайно важких для композиційного розв'язання ідейних і формальних проблем при утворенні цієї «просторої епопеї». Цими чинниками були: оповідання «старих людей», польська літературна традиція оброблення коліївського сюжету, польські революційні впливи, історичні джерела (переважно російські загальні курси) й зв'язок з попередніми задумами, загальна романтична літературна традиція» (с. 23). Все це, як відомо, не нове: ще Ів. Франко казав, що причиною деяких хиб цього твору є те, що Т. Шевченко витворив собі націоналізм козацький, підпертий хибною історією (напр., «Історією Русов») ¹⁾, різні ж чинники, які діяли при утворенні «Гайдамаків» (народні перекази, польська й взагалі романтична літературна традиція, історичні джерела і т. інше) наводили

¹⁾ «Ми побачимо, каже Б. Навроцький, що в „Гайдамаках“ Шевченко був під безпосереднім впливом історичних своїх джерел, ще не міг відійти до них з належною критикою, як це він почасти (?) спромігся зробити пізніше. Звідси, звичайно, й походить (те) зафарблення в дусі націоналістичної романтики, (те) „козакофільство“ й славлення „гетьманщини“ (с. 25).

й інші дослідники. Автор подбав тільки про те, щоб все це звести до купи й перевірити, а іноді й доповнити ті дані, які вже є в літературі. Особливо багато скористувався автор із статті Шпитківського, іноді його виправляючи й доповнюючи. Так, розглядаючи «Інтродукцію», наводячи різні паралелі, Б. Навроцький погоджується з думкою Мочульського, що основою історичною тієї «Інтродукції» безперечно була стаття Шульгіна з «Лексикону» Плюшара (сс. 48, 80), і т. інше. Те ж саме ми бачимо й в аналізі історичної основи всієї поеми «Гайдамаки». Уже Шпитківський висловив думку, що в основі «Гайдамаків» слід убачати народню версію, але дуже мало зорганізовану (с. 93). Щоб виділити цю народню основу в процесі творчому над «Гайдамаками», треба спершу з'язувати ті книжні джерела, якими міг скористуватися Шевченко. До цього й звертається Б. Навроцький, знов же таки користуючись з праць своїх попередників, особливо Шпитківського й інших, іноді їх поширюючи й виправляючи (див. напр. с. 102). Підсумки, до яких приходить тут дослідник, такі: основу «Гайдамаків» становлять оповідання старих людей, місцева народня версія і то в далеко більшій мірі, ніж до цього часу гадали. Але й Шпитківський каже, що «Гайдамаки» засновано на історичному тлі Коліївщини та усної традиції» (с. 73). «За винятком епізодів вбивства Гонтою дітей та покарання Гонти Браніцьким, інші додатки Шевченкові до народньої версії на основі залозичення од Чайковського слід вважати за дрібні. У цілому ж вплив Чайковського був далеко менший, ніж, як це уявляв собі Шпитківський» (184). Але не можна сказати, щоб дослідник тут чітко розв'язував це питання, особливо щодо полеміки, так би мовити, поетичної з цим же самим Чайковським. То, йдучи слідом за Шпитківським, Б. Навроцький неначе схиляється до думки, що «Гайдамаки» були, так би мовити, поетичною полемікою з Чайковським, хоч не з ним самим, то з тою ідеологією, представником якої він був,—то заперечує це: «Полемічність (з Чайковським) тут безперечно не могла бути основним чинником—агітаційне загострення в відповідних місцях роману Чайковського без умовно не проходило поза увагою Шевченковою якось впливало на його творчу думку, але основа «взаємополеміки» була вже аргіогі (це на с. 112). Але далі (на с. 110) дослідник уже каже щось ніби інше: «Зіставлення відомого уступу з розділу «Татар» з вищезазначеним уступом з роману Чайковського може цілком виразно вказати на можливо на-вмисний полемічний антагонізм поміж поглядами Шевченка й Чайковського на конфедератів»¹⁾. Теж

¹⁾ Пор. с. 67: «З іншого боку не можна забувати й того, що Шевченко в Pruzurivach до роману „Wepnyhoga“ міг знайти багато матеріялу, який він міг використати і просто, і в полемічній перспективі, по формулі контрасту» пор. с. 69.

залишились якось нез'ясованими і впливи польської революційно-демократичної думки при утворенні «Гайдамаків», про що каже В. Щурат, і до чого не раз повертається дослідник, не розв'язуючи остаточно цього питання (може був під впливом революційно-демократичної польської літератури—с. 151, пор. сс. 23, 185, 195, пр. 1).

Потім, переходячи до літературної сторони «Гайдамаків» і кажучи, про ту романтичну традицію, яка тоді панувала, Б. Навроцький дає трохи дивовижне визначення романтизму, як «виявлення психології буржуазного індивідуалізму» (с. 206), тоді як це було виявлення психології гордого самотнього аристократа, що після подій і всяких заколотів по Великій Французькій Революції мусів стати в опір усьому тодішньому громадському устроєві. Далі, йдучи за Жирмунським, Б. Навроцький зазначає в «Гайдамаках» характерні особливості жанру байронічної поеми, хоч і не в тій загостреній формі, як це ми бачимо в англійського поета, а в формі знищення, півелювання її, як це ми знаходимо, за тим же самим Жирмунським, хочби в «Полтаві» Пушкіновій. Тут тільки можна зазначити, що навряд чи новелістичний сюжет у Шевченка (особиста історія кохання Яреминого) не розгорнувся так, як слід, і лишився досить штучним додатком до історичного сюжету» (с. 226). Коли це можна сказати про такий же сюжет у «Полтаві» Пушкіновій (кохання Мазепине), то цього аж ніяк, здається, не можна сказати про кохання Яремине: цей епізод щільно зв'язаний з сюжетом історичним, бо він показує, як у мирне життя селян вривалося панство, як воно його нівечило, а значить і викликало ту страшну помсту, яка виявилась, між іншим, і в Коліївщині (надзвичайна жорстокість Яремина за своє загублене щастя), а розгортати далі цей сюжет, по шлюбі Яреминим з Оксаною, не було ніякої ні психологічної, ні художньої потреби. Нарешті, розглянувши в трьох близьких літературах—українській, польській і російській того часу видатніші твори на історичні сюжети, Б. Навроцький приходить до висновку, що українськими творами Шевченко міг скористатися більше в «площині мовного стилю, ніж композиції». В основних же композиційних властивостях свого твору Шевченко залежав найбільше від польської, почасти від російської літературної традиції, коли не рахувати ще вищою над усі вказані—чинника «народности» (с. 276). Обґрунтуванню цих тез і присвячено дальші розділи: «Композиційні зв'язки «Гайдамаків» з літературою доби» та «Стилістичні зв'язки «Гайдамаків» з українською літературною і народною традицією», де автор приходить до висновку, що Шевченко не запозичав ніякого компоненту по-рабському, всюди він по-своєму переробляв ту чи іншу літературну традицію... Найбільше чувається зв'язків з польською літературою в площині новелі-

стичного сюжету, впливи ж української літератури порівнюючи мало позначились на композиції «Гайдамаків» (с. 316). Щодо стилістичних зв'язків «Гайдамаків» з українською літературою і народньою традицією, то тут дослідник дивиться на «Гайдамаків», як на книжний варіант поетики українського фольклору, що впливав на Шевченкову псеому і безпосередньо і через літературні свої виявлення (с. 340). Нарешті, в ІХ розділі—«Зв'язки «Гайдамаків» з попередніми задумами Шевченковими» Б. Навроцький накреслює ті зв'язки, які можна встановити між цією епопеєю й попередніми творами Шевченковими.

Отже ми бачимо, що праця Б. Навроцького,—цікава як перегляд попередніх поглядів дослідників на «Гайдамаки» Шевченкові, як подекуди доповнення й виправлення деяких їхніх помилок у залежності від збільшення відомого нам матеріалу про Коліївщину, про польську романтичну літературу і т. інше.—не дав по суті нічого нового. Шкодить авторові ще й деяка багатомовність, іноді плутанина в думках і недоговореність. Так на с. 239 він про Маркевича й Метлинського каже, що їхні спроби використати «народні мотиви й образи для славлення минувшини рідної країни в їх індивідуальній творчості... не роблять вражіння штучности, а на с. 302 він уже зазначає, що «стиль «Гайдамаків» легко зрозуміти на тлі стилю творів Маркевича і Метлинського, але все ж це є кардинальна переробка його в напрямку знищення штучности й літературщини та безпосереднього наближення до духу народньої творчости». Часом паралелі, які наводить автор, дуже далекі або й цілком неподібні: у виразах Семінського— „I піс — сіcho było dokoła, сіcho, prócz wiatru szeleszczącego liściami“ (весь вираз підкреслено в автора) бачить якісь текстуальні паралелі до Шевченкової сцени—побачення Яреми з Оксаною, хоч у тому уривку, який дослідник тут наводить з Шевченка, нічого подібного немає (с. 291). Так само й ця паралель видається дуже далекою.

Она *wzdychała i tuliła głowę*
pod burkę do piersi. On mil-
czał — ona była cicha, jak taczająca
się kotka.

(підкреслення авторове).

Забув — побіг — обнялися
Серце! та й зомліли.
Довго, довго—тільки „серце!“
Та й знову німіли.
Послав свитку. Як ясочка,
Усміхалась, сіла.
— Зідай же й ти коло мене!“
Сів, та й обнялися (с. 202).

Коли ми візьмемо на увагу, що ті паралелі, які вважає дослідник за текстуальні збіги, дуже далекі, а про інші сам автор каже, що це тільки можливі паралелі, то трохи несподіваним являється висновок автора, коли він запевняє, що в основних композиційних властивостях свого твору Шевченко залежав найбільше від польської традиції. Взагалі, як ми вже казали вище, деяка багатомов-

ність і плутанина в думках дослідника позбавляє цю в цілому цікаву працю її вартости. Не можна ж справді казати, приміром таке: «Ми весь час намагатимемось показати, що, хоч вплив Чайковського й важив у процесі остаточного оформлення й організації Шевченкового задуму, всеж основа його незалежна од цього впливу й разом з тим і художню мету твору Шевченкового не можна звести до полеміки саме з Чайковським» (с. 127), і потім зазначати, що цей вплив був значно менший, ніж як це собі уявляє Шпитківський, що цей вплив виявляється в таких порівнюючи другорядних моментах, як, напр., в пристосуванні свята в Чигирині до дня св. Маковія згідно з Чайковським, але основна схема розгортання дії, окремі важливіші епізоди, «дух і рація всієї пісні в цілому—звичайно, дуже далекі від роману Чайківського» (с. 150), і неясним залишається, як же позначився вплив Чайковського у процесі остаточного оформлення й організації Шевченкового задуму, хоч це й нагадує слова того ж таки Шпитківського, що «читання «Вернигори»... було посліднім моментом, який скристалізовує у Шевченка поета гадку вивести в світ свій твір та й надає йому конкретну форму» (с. 55).

Отже праця Б. Навроцького, являючись цікавою студією, як підсумок усіх попередніх праць про один із важливих творів Шевченкових, іноді доповненням і виправленням дрібних у цих роботах помилок, кульгає часом на чіткість розв'язання основних проблем про зв'язані з цією Шевченковою поемою.

До праці додано кілька сучасних народніх переказів про Коліївщину, що до деякої міри освітлюють і доповнюють ту невідому нам версію про цю подію, що нею скористувався Шевченко для своєї поеми.

Михайло Марковський.

Шляхи розвитку української пролетарської літератури. Літературна дискусія (1925—1928). Інститут Т. Шевченка.— Кабінет радянської літератури. В-во ВУРПС «Український Робітник», 3—81 сс.

На обкладинці не означено року, а що на зворотній стороні титульного листа зазначено, що Президія Інституту Т. Шевченка ухвалила друкувати в червні 1927 р., а Окрліт поставив візу роком 1928, то з того виходить, що книжка друкувалася 1928 р. Крім наведеного довгого заголовку, є ще й підзаголовки: «Збірник матеріалів. Статті, літературні маніфести, постанови партії в справах художньої літератури». На тому ж першому титульному листі означено, що цей збірник упорядкував С. Федчишин. Редакція належала В. Корякові. Передмови до збірника дали: Б. Коваленко, В. Коряк, Г. Кудик та М. Мотузка на такі теми: Літературні маніфести; Літературна дискусія; Парткерівництво літературою; Літера-

турна дискусія в освітленні контр-революційного українського табору.

На книжці є ухвала культвідділу ВУРПС що він її «рекомендує для вжитку у всіх робітничих бібліотеках і гуртках, а також для самоосвітньої роботи». Така рекомендація, власне, визначає й характер книжки. Це мусить бути щось на зразок хрестоматії «для самоосвітньої роботи». Приглянувшись до змісту книжки, дійсно вневняємося, що то є хрестоматійний добір матеріялу. В книжці не вмістилося все про літературну дискусію на українському ґрунті, а лише те, що вважали упорядчики за потрібне вмістити. Через те варто подивитися все, що попало до книжки.

Ввесь матеріял розташовано в таких ось розділах: 1) Напередодні розвалу «Гарту», 2) Вапліте. 3) Неокласики, 4) Попутники, 5) Плуг, 6) Позагрупові учасники літературної дискусії, 7) ВУСПП, 8) Політичні висновки з літературної дискусії, 9) Літературні маніфести, 10) Постанови ЦКВКП(б) і ЦККП(б)У у справах художньої літератури, 11) Літ. дискусія в Росії.

Варто дещо сказати про самий розподіл матеріялу в розділах та її про розміри кожного розділу. Маємо окремо категорію «Неокласики», на яку уділено десять сторінок, та окремо категорію «Попутники», на яких припало також десять сторінок. Серед неокласиків знаходимо М. Зерова та М. Могілянського, а серед попутників О. Дорошкевича та Меженка. В примітці на с. 5. Дорошкевича й Меженка зараховано до попутників у «кращому розумінні цього слова». Невідомо, куди треба відносити «позагрупових учасників»—Івана Лакизу, Петра Лакизу та В. Юрияця.

Більшу частину хрестоматії займає матеріял, що містить у собі відомості за організаційну сторону справи. До такої категорії належать відділи: 1) Політичні висновки з літературної дискусії, 2) Літературні маніфести (і передмова до цього Б. Коваленка), 3) Постанови ЦКВКП(б) і ЦККП(б)У в справах художньої літератури. До останнього відділу дано передмову Ю. Кулика. У своїй ділянці ця стаття вичерпує питання ґрунтовно й виразно. За ввесь відділ не доводиться багато говорити, бо в ньому немає принципово-теоретичних розправ у справі специфічних питань літературознавства. Тут або обговорюється організаційна справа, або тамуються нездорові збочення, що позначилися в колах вузько літературних.

Обговорюючи те, що стосується, чи мало б стосуватися ділянки чистого літературознавства, потрібно згадати останню статтю в хрестоматії В. Полонського: Підсумки літературної дискусії в Росії. В примітці до цієї статті упорядчики кажуть: «Уривки із статті В. Полонського, в якій російська літдискусія оцінюється вельми суб'єктивно, друкується з інформаційними цілями». До цієї примітки ще треба додати, що, власне кажучи, «інформація» П. Полон-

ського не тільки одностороння, а дає вона характеристику лише одному клаптикові широко розгорненої колісній дискусії. Ту ділянку, що В. Полонський добре знає, він і освітлив зі свого становища й погляду. В нього знаходимо констатування спроб з боку деяких лівих організацій («Лєф») стати не лише учасниками літературного руху, але й його проводирями й теоретиками. На останнє в них не вистачило, як то кажуть, пороку. Зрозуміло й об'єктивно схарактеризовано ролі й значення в літдискусії т. Воронського, а також докладно розказано про напрям, що зосередився в журналі «На посту». Звичайно, «Лєфом», Воронським та «На посту» не вичерпується російська Літдискусія. Отже упорядчики це відчули й дали свою примітку. Для українського читача було б далеко позитивніше, як би було просто замовлено якомусь літераторові скласти інформаційну статтю про російську літдискусію, а не виколуплювати частину статті В. Полонського з журналу: «Печать и Революция» (кн. 7 — 1927). Такий спосіб позбавив нашого читача змоги опізнати все те позитивне з чисто теоретичної й філософської ділянки літературознавства, що давали на диспутах та друкованим словом такі особи, як Бухарін, Луначарський, Пospelов, Сакулін, Ейхенбаум, Жирмунський, Тинянов, Томашевський, Петровський, Ярко та інші.

Мало втіхи для нашого читача дає вказівка на те, що критику принципової установки статті т. Полонського можна знайти в статті Єрмілова. Але навіть зі всіма своїми дефектами стаття т. Полонського значно виграє супроти статей, що розповідають про теоретично-літературну сторону української дискусії. В них бракує й такої ясності, якою визначається стаття т. Полонського.

Першою в хрестоматії стоїть стаття В. Коряка: «Літературна дискусія». Критик більше всього уваги звертає на організаційно-ідеологічний бік справи. Це почасти має своє виправдання, бо й уся дискусія мала ухил переважно у цей бік. Але цю тему власне охоплює й виразно розроблює Ю. Кулик у статті: «Парткерівництво літературою». Тут досить просто й послідовно розказано про організаційні справи й участь у цьому компартії.

Те саме можна сказати про статтю М. Мотузки: «Літературна дискусія в освітленні контр-революційного українського табору». Самого матеріялу з цієї ділянки вміщено в збірнику дуже мало. З нього читач нічого не зможе вивести, що становить собою цей табір і який відгук він дав на нашу літдискусію. Якщо не можна було подати більше самого полемічного матеріялу, то тим більше лягав на автора статті обов'язок виразно й зрозуміло схарактеризувати основне хибне спрямування цієї контр-революційної емігранції. Слабка вона була не тільки тим, що різко все використовувала в антирадянському дусі. В неї цілковитий брак теоретично-ідеологічних розроблень, брак знання дійсних обставин на Радян-

ській Україні. Через те всі ці розмови з приводу того, що, мовляв, «рвуться греблі», здаються такими дріб'язковими й не доречі сказаними.

Завдання статті було все це викрити й схарактеризувати оту відірваність та хибність тлумачення радянської дійсності; а особливо потрібно було відзначити для нашого читача цілковитий брак у цих закордонних учасників дискусії розправ про літературну нашу дійсність та про її формальний та ідеологічний стан. Замість цього в них були міркування й марення з приводу чогось іншого; це «з приводу» далеке було від усякої дійсності, а особливо від дійсності літературної. Замість того автор статті говорить про способи організації лівого фронту та як всі повинні підтримувати цю опозицію й не виставляти окремих програм, як доводилося «скорегувати дещо в галузі літературно-організаційного життя». Але ж про все це говориться в інших статтях безпосереднього призначення.

Не краще виглядає справа в статті Б. Коваленка: «Літературні маніфести». Уділено в хрестоматії місця т. Коваленкові чимало (10 сторінок). На таких просторах можна було дещо сказати за «маніфести» наших літературних організацій та угруповань. В дійсності за маніфести там нічого не знаходимо. Починає автор з характеристики дрібнобуржуазної інтелігенції, що засіла на літературних ділянках. Далі подається характеристика кожної організації, що впадала в око авторові. Після короткої характеристики автор або критикує її уставлення, або погоджується з ним.

Дослідити літературну сторону таких «деклярацій», вставити їх в рямці літературно-творчого процесу, а далі й в рямці своєї доби, показати їх «літературщицу» й їх фактичну сторону, вичерпати питання всієї літературної дійсності закресленого моменту, а не уподобаних тільки угруповань, показати хоч коротко подібні традиції в минулому та характерні особливості подібних явищ нашого часу. — ось що мусіло заповнити зміст згаданої теми: «Літературні маніфести». Автор цього не зробив і своїми випадковими міркуваннями тільки даремно заповоронив десять сторінок відповідального видання.

Вміщені інформаційні статті своїм спрямуванням та полемічним зафарбленням становлять, власне, продовження літдискусії, а не інформативне введення читача в курс усіх особливостей української дискусії, як пережитого минулого.

Степан Гаєвський.

Часописи Поділля. Історично-бібліографічний збірник з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776—1926) та 10-ліття існування УСРР Склали: Микола Білінський, Ніна Співачевська та

Іван Кривецький. *За редакцією Валентина Отамановського.* (Матеріали до історії друку та до бібліографії Поділля, том 1). Вінниця. Вінницька Філія Всенародньої Бібліотеки України при Українській Академії Наук. Кабінет Виучування Поділля. Вип. 20, 1927—1928. VII + 12 — 31 + 146 + 21 + 4 + III сс.

Відзначаємо це видання, як видатне явище в історії бібліографії українських часописів, що безперечно заслуговує на уважливу аналізу з різних боків—і спрямованості його, і метод роботи, і форми виконання та досягнень—для відповідних методологічних і організаційних висновків.

Як видно із заголовку, це—1 том із серії «Матеріалів до історії друку та до бібліографії Поділля», а звідомлення Бібліографічної Секції (в додатку до «Часописів Поділля», с. III) свідчить, що цю серію вже спляновано й готується принаймні ще на два томи в низці випусків, очевидно, як частину завдання опрацювати *Bibliographia Podolica*, яку накреслив собі Кабінет Виучування Поділля при Вінницькій Філії Всенародньої Бібліотеки України.

Бібліографічна секція справедливо підкреслює в «Передньому слові» (с. VI), що збірник «Часописи Поділля» є перша на Україні спроба монографічного дослідження часописів певної культурно-історичної області. Це одно вже надає йому особливого значення. Та не тільки це: в тому самому «Передньому слові» видавці викрикують і провідну тенденцію, що її повинна обґрунтувати й демонструвати переведена робота й публікація цієї бібліографічної праці, а саме: подати апологію широкого застосування краєзнавчої методи для здійснення грандіозного завдання—скласти українську національну бібліографію (с. VI, пор. с. 146).

Термін «часописи» видавці вживають, яко «видової назви» для всіх родів періодичних видаць. Обсяг бібліографічних матеріалів визначають за принципом територіяльності, — показчик охоплює всі подільські часописи незалежно від мови. Відповідно до того, що Поділля історично розділене на дві частини — Поділля, що тепер є в межах УСРР, і Поділля Галицьке, які жили й живуть у різних політичних умовах, і збірник поділено на два показчики, які виконали різні бібліографи й навіть, через неможливість погодження, «за цілком неоднаковими методами». Хронологічні межі — початок періодичної преси на території Поділля в УСРР з 1838 року й до 1927 р. Складна й почасти незрозуміла пагінація, що напевне залежить від умов роботи й друку і що—зауважимо—може спричинитися до плутанини в цитуванні видання, наочно показує окремі його частини.

Невеличке «Переднє слово» (сс. V—VII), може, надто стисло з'ясовує завдання праці, джерела, звідкіля злобуто матеріали, труднощі збирання їх, методи опису. До нього нам ще доведеться повертатися.

Перша частина—часописи в межах Поділля УСРР—має вступну статтю Мик. Білінського (сс. 12—31), що ставить собі завдання простежити розвиток часописів на взятій частині Поділля за весь позначений час, спитується приступною для автора мірою висвітлити умови їх походження та існування, а також і напрямки громадської думки, які вони виявляли та обслуговували; що правда, автор робить це із застарілим і досить примітивним підходом та без належної глибини наукової аналізи, проте, групуючи матеріял, він все ж орієнтує в ньому. Далі йде самий опис часописів в межах Поділля УСРР.—його склала Н. Співачевська.—в трьох розділах, що їх накреслив у попередній статті Мик. Білінський: 1) часописи доби 1838—1904 рр. (сс. 3—28), 2) часописи доби 1905—1916 рр. (сс. 29—57), 3) часописи доби 1917—1927 рр. (сс. 58—138). Опис упорядковано за хронологічною системою, при чому за кожен рік показано всі часописи, що виходили протягом даного року; в межах окремого року часописи впорядковано за абеткою. Опис переводиться так, що «окреме число покажчика є бібліографічне описання річника кожного часопису», тобто кожен окремий річний комплект становить одиницю опису. Опис повторюється в кожному річнику незалежно від того, чи були які зміни у виданні, чи не було ніяких. Отож кожен часопис в окремих річниках описано стільки разів, скільки років виходив часопис. Завдання опису—документувати самі часописи, а не вміщені в них матеріяли. В описі подається для кожного річника окремими концентрами такі відомості: а) в окремому рядку—рік і назва часопису (масним шрифтом), б) другий розділ—підзаголовок, видавець, терміни виходу часопису й редактор, в) третій розділ—місце видання, друкарня, формат (у сантиметрах), кількість сторінок, ціна, спосіб друку (в колонках чи без них), цензурний дозвіл, г) в анотаціях (з окремого рядка) позначено, на підставі яких чисел переведено опис даного часопису й певного річника: показано перші й останні номери, що їх мав бібліограф, в який день і якого числа їх видано, яких номерів бракувало в описаному комплекті та які номери дефектні; за тим ідуть відомості, що видання має, напр., офіційну й неофіційну частину, або ще й додатки, що кожна частина має окрему (чи спільну) пагірацію, якою мовою надруковано ціле видання або окремі статті, позначається, що видання продовжується або припинено, в окремих випадках—на якому папері надруковано, показано й те, що річник, який був під руками у бібліографа, заведено до оправи. На останку в новому рядку подається індекс за десятковою системою—з лівого боку, а з правого—порядкове число. Всіх річників у першій частині покажчика описано 670,—у першому розділі подано 120 річників на 6 назов першої доби, в другому—133 річники на 34 назви, в третьому—417 річників на 321 назву. Опис часописів переведено

виключно *de visu*. Після перших двох розділів у примітках подано відомості, які числа описали не за фондами Вінницької Філії спеціальні бібліографи-кореспонденти та на підставі яких саме збірок. До третього розділу додано таблиці (1: розподіл часописів рр. 1917—1927 за роками, місцем видання та мовами—окремо для кожного року, 2: розподіл часописів разом цілої доби рр. 1917—1927 за місцем видання та мовою). До цілого першого покажчика не подано таблиць, як і спеціальних індексів. Закінчує цю частину розділ IV: «Уваги щодо дальшої праці над бібліографією часописів Поділля». Тут подано перелік усіх відомих із назви часописів, що їх не пощастило розшукати й бібліографувати, і визначено як дальше завдання—знайти й описати їх. Друге завдання—розшукати числа видань, що їх бракувало в річниках, або які використано в дефектних примірниках, і закінчити опис. На кінці подано таблицю, що показує, звідкіль взято матеріяли для складання бібліографії часописів Поділля в межах УСРР,—це, так би мовити, ілюстрація до метод евристики, яка стверджує думку, що бібліограф повинен шукати матеріялів насамперед у місцях їх походження.—принаймні це слід сказати про часописи.

Для складання цього покажчика використано збірку газетнографічного відділу Вінницької Філії, збірки подільських часописів в округових бібліотеках, архівах та музеях Поділля, матеріяли та спогади поодиноких осіб з Поділля, а також бібліотеки Києва й Ленінграду.

Другий покажчик подає часописи Галицького Поділля,—його склав Ів. Ів. Кривецький, директор Бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові (сс. 1—21). Стисла вступна стаття яскраво малює тяжкі умови розвитку часописів на Галицькому Поділлі й ті обставини, що не дають змоги скласти повної бібліографії, називає міста, де їх видавано, позначає терміни, в які вони виходили (періодичність), подає загальну характеристику їх, нестатість існування та сьогочасний стан. І цю другу частину покажчика складено за принципом територіяльності: вона обіймає всі галицько-подільські часописи незалежно від мови—українські, польські, єврейські й так звані утраквістські (двомовні—українсько-польські та польсько-українські). Система впорядкування так само хронологічна, як і в першій частині, а під роками—за абеткою. Метода опису, як було позначено, відрізняється від опису в першому покажчику: а) тут часопис описується повно лише один раз, під першим роком видання, а далі дається відсилку до цього року: див. такий то рік. б) в методі опису кожного річника не видно витриманої норми, немає й тих концентрів, що в першому покажчику, анотацій майже не вживається, в) немає індексів за десятиковою системою. На сс. 8—21 подано 112 річників на 41 назву.

До покажчиків додано: а) резюме всіх частин видання німецькою мовою (сс. 1—4) і б) звідомлення Бібліографічної Секції Кабінету виучування Поділля при Вінницькій Філії з 1 квітня 1926 р. до 1 квітня 1928 р. (сс. 1—III). У виданні вміщено багато фотографій перших сторінок часописів (власне заголовків).

Безперечно, що Бібліографічна Секція має обґрунтовані резони особливо скаржитися на великі труднощі в справі збирання матеріялів, які походили і з загального, на жаль, неусвідомлення значення такої роботи, і з спеціальних умов життя Поділля за часів світової війни та революції: відоме неувважливе ставлення до часописів взагалі, а особливо до газет, а тут ще великою мірою прилучилися сумні наслідки світової, потім і громадянської війни. Труднощі збирання звичайно ускладнювали і всю роботу її відбивалися як на окремих процесах її, так і на результатах. Проте маємо перед собою цілу книжку, в якій описано 460 часописів Поділля. І це перш за все надає конкретного значення виданню. Важливе діло вже сама думка про таке починання її до того ж на першому місці серед інших бібліографічних праць.—її не спинила новизна роботи, яка не мала ні готових у нас зразків, ні вироблених методів, ні навіть загально визначених шляхів. Ще важливіше, що взялися до самої роботи, не зважаючи на наперед відомі труднощі, з малими силами її, очевидно, без наявних коштів як на роботу, так і на видання. Організованість, енергія, самовідданність, захоплення перемогли всі труднощі її перешкоди. Можна напевне сказати, що за даних умов великих труднощів, турбот зазнали всі, чий імена стоять на титулі видання. У наслідку Поділля має міцно закладену підвалину для дальшої бібліографічної роботи над своїми часописами,— тут уже можуть плянувати цю роботу, бо з'ясовано значний склад часописів Поділля, відомо, де знаходиться кожний часопис і в якому стані. Хоч видавці її свідомі неповности обох бібліографічних покажчиків, та вони мають і втіху в тому, що є вже до чого подавати доповнення, бо ці доповнення свідчать не про їхні хиби, а про їхній успіх, і слід побажати, щоб заклик про такі доповнення знайшов як найчутливіший відгук. (Деякі доповнення вже подано в «Записках Українського Бібліографічного Товариства в Одесі». ч. 1, Одеса, 1928, у статтях: Комарова Б. М., Додатки до збірника «Часописи Поділля», с. 55, та Борового С., Часописи Поділля, сс. 52—54—рецензія). Вони з гордістю можуть сказати: «оцей збірник відкрив дослідникам доби рр. 1838—1927 на Поділлі чимало незнаних їм джерел, полекшуючи дослідницьку працю систематичним описанням матеріялів та зазначенням місця їхнього перебування» (Переднє слово, с. V).

Якби всі наші—більші й менші—українські бібліотечні центри поставили б і здійснили таке саме завдання, яке з визначеним

успіхом виконала Вінницька Філія Всенародньої Бібліотеки України для Поділля.—ми мали б опис періодики Київщини, Харківщини, Одещини, Дніпропетрівщини, Полтавщини, Волині, Чернігівщини та інші. Яке б значення це мало для всебічного вивчення України в її частинах і в цілому, а також і для складання українського бібліографічного репертуару!

І от, коли розглядати вінницьке видання в такій привабливій перспективі, то якось не хочеться говорити про дрібні хиби й копатися в них. Вважаємо за доцільне спинитися на головнішому, піднести деякі питання й висловити сумніви не стільки, як критику на те, що зроблено, а більше як спробу використати здобутий у Вінниці досвід для усталенішої організації такої самої роботи в інших місцях.

1. Насамперед мусимо висловити жаль, що «Переднє слово» скупе, навіть надто скупе на інформації. Пророблено велику й тяжку роботу, набуто цінний досвід, випробувано багато різних шляхів і засобів і в збиранні матеріалів, і в систематизації його, і взагалі в організації праці, переможено силу перешкод,—і в результаті неповні три сторінки, що правда цінні, проте майже формальні. Не багато додає й надруковане в кінці звідомлення Бібліографічної Секції. У «першій на Україні спробі монографічного дослідження часописів певної культурно-історичної області» слід було б поділитися, як організували роботу, як починали вишукувати подільські часописи та які для цього використано джерела й показники, які були конкретні труднощі та як їх усували або перемогли, які були методологічні та організаційні хиби і як їх виправляли й інші. Звичайно, не може бути претензії на вичерпні інформації до деталей, а все ж таки не бажана й надмірна скупість, доведена до *non plus ultra*. Докладніша передмова з належними відомостями стала б у великій пригоді тим, хто має намір розпочати таку саму роботу, як методологічний провідник, а може б викликала бажання наслідувати і в тих, хто ще й не думав про це (пор. «Предисловие» у Н. М. Лисовского «Бібліографія русской періодической печати. 1703—1900 г.г., П., 1915). Тільки така скупість спричиняється до деяких сумнівів і непорозумінь.

2. Так, у «Передньому слові» нічого не сказано про загальний плян бібліографічного опрацювання часописів Поділля. Що мають далі робити у Вінниці? В пляні видання «Матеріалів до друку та до бібліографії Поділля» про часописи незгадано. А слід би було принаймні переспективно розкрити цілий плян.—тоді б було місце в ньому даного випуску і зрозуміла була б його структура й методи, а тепер ми власне не маємо певного критерія для аналізу виданого.

3. Про методи опису в «Передньому слові» сказано: «об'єктивна

неможливість досягти цілковитої уніфікації в методах бібліографічного опису часописів примусила випорядчика переводити якнайповніший опис, поклавши в основу його випробувану на досвіді методу органу української державної бібліографії—«Літопису Українського Друку» з деякими невеликими змінами за згаданою карткою Інституту Книгознавства (карткою для бібліографічного опису часописів) та практикою *Bibliographie de Belgique* (с. VI). Отже коли так говорять, то звичайно утворюють щось нове, а тоді треба чітко систематизувати свої правила. Опису тих метод, що їх прийнято для роботи над часописами Поділля, не дано, а тому вони залишаються невиразними.

4. Ні в «Передньому слові», ані в інших місцях ми не знайдемо пояснень, чому саме визнано за доцільне прийняти ту систему описування—річниками, про яку докладно сказано вище. Коли для того, щоб виявити, так би мовити, фізіономію кожного року, то цього не досягнуто, бо для такої мети замало документувати самий тільки факт видання часописів, не виявляючи одночасно й змісту. А без таких пояснень, що переконували б у правильності взятого напрямку, видно тільки великі незручності його: повторюються з року на рік ті самі відомості, зміни в них ніяк не підкреслено,—їх доводиться вишукувати, не виявлені взаємовідносини часописів, навіть не завжди позначено, що один часопис заступає другий. Отож витрачено багато зайвого часу на повторювання опису, не одержано економії друку, за браком належних покажчиків утруднено розшукування потрібних часописів та з'ясування часу їх виходу. Ів. Ів. Кривецький відчув такі незручності і, випадково не зв'язаний докладними директивами з Вінниці, вживає спасеного «див.», не повторюючи повних описів, а тільки позначаючи нові дані. Проте й тут не маємо покажчиків, а разом із тим стоїмо перед тими самими труднощами. Безперечно, що, не маючи під руками цілих комплектів часописів, доводилося збирати матеріали по окремих річниках і описувати кожен рік окремо,—звідсіля, можна гадати, походить і весь характер роботи. Та це ж тільки робочі матеріали, а для покажчика слід було звести так констатовані дані в єдиний опис видання за всі роки його існування, йдучи хоч за прикладом Мик. Мих. Лісовського, подавати опис тільки один раз, саме під роком, коли видання почало виходити. Звичайно, опис можна було б поширити й занести до нього всі ті дані, що їх тепер розкидано в різних річниках того самого часопису, навіть додавши ще, напр., відомості про редакційні статті, що визначають завдання часопису та його напрямок на початку видання або зміни в ньому на поворотах, а так само й пояснення причин, чому видання часопису припинено. Можна було б накреслити таку схему опису кожного часопису: а) назва часопису—чи змінювалася протягом

всього існування та як саме, б) за які роки виходив часопис, чи були перерви у виданні, в) хто видавав, г) хто були редактори, д) друкарні, е) цензура, ж) місце видання, з) як виходив—періодичність, і) первісна структура часопису, зміни в ній, поступовий розвиток часопису чи скорочення (запад), и) додатки до часопису, к) бібліографічні примітки. Системи окремих показників до часописів—абеткового за назвами, по роках, по місцях видання, за мовами і под. при такому опису могли б дати виразнішу картину розвитку часописів на Поділлі, ніж ми маємо тепер. Таким способом можна було б досягти і значної економії друку, використавши місце для додаткових відомостей. Щоправда в такому опису було б менш механічності і на долю впорядчика припало б більше з систематизування праці, проте наслідки виправдали б витрачену енергію.

На останку вважаємо за потрібне спинитися на тій думці, яку висловлено в «Передньому слові»,—що збірник публікується, як апологію широкого застосування краєзнавчої методи для здійснення грандіозного завдання—складання української національної бібліографії, тобто українського бібліографічного репертуару. В іншому місці цю думку розкрито так: «справу дослідження часописів, які виходили на Україні, конче треба децентралізувати, не лише застосовуючи краєзнавчої методи, ба навіть переводячи саме дослідження, як спільну працю краєвої наукової книгозбірні та краєвої дослідно-краєзнавчої установи» (с. 146). По суті це так, і заперечувати висловленої думки не доводиться: принцип плідотворчий, і прикладання його треба вітати й рекомендувати, проте тут безперечно потрібний і серйозний коректив. Твердження в такій категоричній формі ніби суперечить тому, до чого логічно повинні були прийти Вінничани: досвід переведеної в Вінниці роботи дає підстави для інших організаційних висновків. Передмова до «Часописів Поділля» констатує сумний факт цілковитої відсутності допомоги від позавінницьких бібліотек Поділля, що й досі не усвідомили собі ваги бібліографії, а також формалізму та інертності деяких подільських окрархів, випозичити від яких до Вінниці збірки місцевих часописів (з правила чомусь незакаталогізованих!), або описати їх на місці, а іноді навіть одержати відповідь од окр. архіву на запитання в цих справах, не було легкою річчю (Передне слово, стор. VІІ). Це один факт. Другий факт той, що, не зважаючи на вжиті заходи до розшукування часописів, які привели аж до Ленінграду, все ж таки виявляється, що не використано деяких джерел на Україні (одеських бібліотек, архіву українського друку Української Книжкової Палати, збірки Всеукраїнського Істпарту, безперечно ще й інших). Чи не слід прийти до висновку, що застосування тільки децентралізованого принципу може великою мірою

ускладнити ті труднощі й незручності, яких зазнала Вінницька Філія, працюючи відокремлено. Щоправда, вона й не могла інакше вести справу, проте очевидно, що принципи децентралізації підготовчих робіт у тій формі, яка виправдала себе у Вінниці, треба сполучити з централізованою організацією завершення їх, а може й деяких процесів од самого початку. Здається, що, використовуючи добрий приклад і досвід Вінницької Філії, в якому навіть за передмовою чувається багато гірко, треба прагнути до того, щоб збудити одночасну роботу над часописами в усіх великих і малих містах, що мають бібліотеки до приватних включно, архіви, музеї тощо й через них виявити місцеві органи. Слід гадати, що було б корисно й економно, коли б, переглядаючи різні місцеві книгосховища, одночасно описували періодику й інших районів України на випадок, що тих або тих видань бракує в місцях їх походження. Звичайно, щоб не переводити паралельної роботи, можна наперед списуватися з відповідними округовими чи районними осередками. Таке обопільне інформування могло б спричинитися до обміну виданнями, щоб утворити на місцях більш-менш повні збірки своєї періодики. Далі, безперечно потрібний зв'язок місцевих бібліотек з великими бібліотеками центральних міст, до яких природньо тяжили менші. Остаточним еталом у межах УСРР повинна бути Національна Бібліотека з своїми книжними фондами. Коли вичерпано буде всі джерела для виявлення періодики на Україні, тоді вже треба буде з готовими списками звернутися й до книгосховищ Москви та Ленінграду, щоб разом виявити часописи як для цілої України, так і для кожного району зокрема. Ясно, що коли йти широким організованим фронтом і одночасно виявляти весь матеріал, потрібний для репертуару української періодики, то буде досягнуто економії сил, коштів і часу, забезпечено буде успіх починання й не доведеться переводити розшуків самими своїми силами й тільки для себе, як це мусіла робити Вінницька Філія ВБУ.

Це є, звичайно, плянування, а деякою мірою й мрії на майбутнє, а тепер слід побажати, щоб центральні бібліотеки округових міст потяглися за добрим прикладом Вінницької Філії й почали виявляти, збирати й описувати часописи своїх районів, що їх можна знайти на місцях, зв'язавшись з меншими й великими книгозбірнями. Так можна створити міцну базу для дальшої спільної роботи над часописами цілої УСРР.

Микола Сагарда.

С. Балухатый, Теория литературы. Аннотированная библиография, 1. Общие вопросы, 1929, «Прибой», сс. 248.

Рецензована книга Балухатого є тільки перший том великої бібліографічної праці автора з питань поетики, теорії та методо-

логії літератури. До цього першого тому увійшли загальні питання теорії літератури,—далі автор обіцяє другу частину своєї праці, куди вйдуть поетика літературних жанрів, історія літературних форм і поетика окремих письменників.

Автор мав на думці подати в своїй праці вичерпливий бібліографічний звід теоретико-літературних праць за останні десятиліття. І справді, потреба в такій книжці не мала. В зв'язку з сучасним інтересом до питань методологічних, у зв'язку з переглядом основних засад старого літературознавства, з боротьбою матеріялістичного та ідеалістичного (часом псевдомарксистського) літературознавства часто бувають потрібні довідки бібліографічні, екскурси в літературу питання. До цього часу з бібліографічних праць у галузі теорії літератури ми мали: додаток до книжки Владиславлева («Русские писатели» вид. 4. сс. 433—438), невеликий покажчик (146 назв) Айзенштока й Каганова (Харків, 1923), Покажчик новітньої вибраної літератури з поетики—Балухатого (додано до кн. Б. Томашевського. Теория литературы) та кілька дрібніших покажчиків. Спеціально бібліографії формальної методи в літературі присвячено солідну двохтомну працю: Багрій, Формальний метод. в литературе, в. 1, 1924, в. 2, 1927.

Безперечно ці покажчики не можуть задовольнити сучасного літературознавця, тому вихід великої бібліографічної праці з питань теорії літератури—справа потрібна і вчасна.

Зміст книжки такий: Предисловие. Указатели литературы. История изучения и обзоры работ по поэтике. I. Задачи истории литературы, теории литературы, поэтики. II. Задачи литературной критики. III. Методы истории и теории литературы. IV. Общие труды по теории литературы. V. Общие проблемы теории литературы. VI. Стилистика. VII. Народное, (безличное) творчество. VIII. Лирика и эпос. IX. Стихосложение. X. Драма. XI. Проза. XII. Риторика. Приложения: 1) Популярные изложения вопросов поэтики и учебники. 2) Учебники стихосложения. 3) Вопросы поэтики в школе. Добавление: Работы 1928 г. Алфавитный указатель.

До книжки увійшло 1491 назва праць, а всього для обох томів, автор зареєстрував 4000 праць. Особливість книжки Балухатого—це анотації майже до кожної назви. Анотації, або подають коротко зміст праць, або мають перелік розділів і допомагають краще, ніж з одного заголовка, уявляти зміст-названої книжки. Список праць з додатком доведено до 1 вересня р. 1928. Вже з цих відомостей видно, яку колосальну працю довелося проробити складачеві покажчика, тим більше що назви книжок він уносив після огляду їх «в натурі» (de visu). На користь складача треба сказати й те, що він широко використав з питань теорії літератури й книжки та журнальні статті писані укромовою в українських виданнях.

Балухатий використав такі українські журнали, як «Критика», «Червоний Шлях», «Життя й Революція», «Україна», «Зап. Іст. Філ. Відділу ВУАН», «Наука на Україні», «Шляхи Мистецтва», «Валіте». Також автор подає деякі матеріали писані білоруською мовою. Тому його праця корисна буде не тільки для російських літературознавців, а для цілого СРСР, зокрема й для українських дослідників.

Проте авторові покажчика можна дещо й зауважити. Насамперед — щодо системи чи класифікації. Цього питання автор так і не розв'язав; не видно, що саме він кладе в основу розподілу. Відділи його такі, що іноді не знаєш, де шукати потрібну книжку. Наприклад, розділ I—«Задачи истории литературы, теории литературы, поэтики», а розд. III—«Методы истории и теории литературы».—Статті «О методе и задачах истории литературы, как науки» (Веселовського) і «Задачи истории литературы и методы ее изучения» (Тихонравова) чомусь обидві віднесені до I розділу, хоч з більшим успіхом могли б увійти до III розділу; стаття методологічна—«Основные принципы научной теории литературы (Методологический этюд)»—Плотникова, незрозуміло чому також віднесена до I розділу.

Не можна також сказати, що книжка подає вичерпну бібліографію. Наприклад, до такого актуального тепер питання, як «Литература и биография» подано тільки дві праці і то нехарактерні для сучасного стану питання (Томашевського й Вінокура). Тут треба було внести ст. Лелевича «Марксистское литературоведение и библиография художника» («Звезда», № 3, 1926), а також невідмінно слід було подати—Переверзева «Вопросы марксистского литературоведения» (Родной язык и лит. в трудовой школе № 1, 1928) та дискусію навколо цього питання на з'їзді словесників у Москві в цьому ж числі журналу.

На тему «Заимствование и влияние» подано теж тільки дві статті.

Добре робить автор покажчика, що після більших праць подає й рецензії на них, але й тут немає в нього повноти. Наприклад, на кн. Пиксанова «Областные культурные гнезда» не зазначено велику рецензію І. М. Гревса — «Очередная задача краевого культуроведения» («Краеведение», № 6, 1928) та не згадано про рецензію Ефремова (зб. «Литература» ВУАН, № 1, 1928), хоч ці рецензії з'явилися ще до 1 вересня 1928 р. Іноді в покажчику бракує точності. Наприклад, називаючи ст. Айзенштока «Изучение новой украинской литературы», складач тільки зазначає: «Библиографировано по вырезке из ж. «Наука на Украине»,—за який рік, який №—невідомо. Або: називаючи статтю В. Коряка: «Як Марксист Сухино-Хоменко «взяв» марксиста Леніна», автор зазначає

тільки: «Критика», 1928 і подає сторінки журналу, не називаючи числа, в якому їх треба шукати. Це, правда, дрібниці, але бібліографічний покажчик вимагає якраз точности до найменших дрібниць. Гадаємо, що ці дрібниці та неповноту автор виправить у II томі своєї праці (хоч у додатку), а от що залишиться й надалі як desiderata для автора, це потреба точної, наукової, логічно-витриманої класифікації, на що хибує I том.

I проте книжка ця така, що тепер її жоден літературознавець не зможе обминути, бо це найповніша для нашого часу бібліографія теорії літератури. Автор обіцяє, що «сводний тематический ключ к темам в заглавиях и в аннотациях будет приложен ко II части справочника». Будемо сподіватися, що цей тематичний «ключ» може трохи виправить систематику книги і взагалі полегшить літературознавцеві користуватися з довідника, бо повнотою це—поки що єдина на цілому СРСР книжка з цього питання.

Лев Миловидов.

Записки Українського Бібліографічного Товариства в Одесі за редакцією проф. К. Копержинського, Б. Комарова, П. Маркова, ч. I. Одеса, 1928, 62 сс.

Нині, коли все більше розвивається українська наука, все помітніше стає брак відповідної бібліографії, в наслідок цього збільшується увага до спеціальної укр. бібліографії. За останні роки спеціальна українська бібліографія здобула вже й помітних наслідків. Пригадаємо бібліографічну роботу різних комісій ВУАН, зокрема Історичної Секції ВУАН і редакції журналу «Україна», видання Шевченківського Інституту, праці Марксівського Інституту в Харкові й ін. Крім того останніми роками бібліографічна думка невпинно працювала над пляном і методом створення українського бібліографічного репертуару, тобто над створенням такої бібліографічної зводки, яка охопила б усі українські видання, як мовою, так змістом і ін. Завдання ясне: бібліографувати місцеву друкарську і літературну продукцію взагалі, а також видання, що змістом торкаються відповідної території України. Достатні відомості про методу бібліографування можна знайти в ст. В. О. Козловського¹⁾.

Усвідомивши сьгоднішній стан організації української бібліографії, слід, на нашу думку, з особливою увагою ставитися до таких явищ, як напр. існування й робота Українського Бібліографічного Товариства в Одесі й до виданого ним першого тому «Записок». Це товариство працює вже три роки. Воно відновило кращі тра-

¹⁾ Основні положення скороченого бібліографування. Див. Українська Бібліографія. В. II. Методологічний Збірник. К. Бібліограф. комісія ВУАН. 1928, сс. 124—138.

лиці колишнього «Одесского Библиографического Общества», наблизивши свою роботу до потреб нашої сучасності. Щоб переконатися в цьому, досить проглянути список тих 58 доповідей, що їх було прочитано протягом названого часу на засіданнях Товариства. Тепер Товариство ще більш уточнює своє завдання. Особливу увагу воно оддаватиме бібліографії Одещини й Степової України. Товариство об'єднало бібліографічні сили Одеси, які вже встигли збагатити укр. бібліографію працями організаційного, методологічного, історичного й практичного характеру. Для успішної роботи Товариство має й відповідну книжкову базу, як Державна Бібліотека ім. Шевченка, Центральна Наукова Бібліотека, архіви Одеси, зокрема архів заслуженого укр. бібліографа М. Ф. Комарова.

Слід лише побажати, щоб організаційну й наукову роботу Укр. Бібліографічного Товариства було всякими способами підтримано. Маємо відомості, що місцева влада чуло поставилася до потреб Товариства, облекшивши йому видання названого першого тому «Записок». Цей факт мусимо відзначити, як такий, що заслуговує бути прикладом і без сумніву є запорукою успіху бібліографії краю, цього першорядного допоміжного засобу науки й будівництва.

В першому томі «Записок» маємо: Від Редакції, де подано відомості про завдання Товариства й його органу. Б. Комаров, Матеріяли до словника псевдонімів та криптонімів українських авторів. Головним чином за рукописним матеріалом М. Комарова. Автор подає ці матеріали як додаток до «Матеріялів» О. Тулуба¹⁾ й за тою ж метою. Цінність подібних праць для укр. бібліографії, літературознавства, тощо очевидна. Справа методи не завжди бездоганна на перших кроках кожної роботи, однак фактичний матеріал, поданий і О. Тулубом і Б. Комаровим в більшій своїй частині, часто може бути незамінним дороговказом.

М. Гордієвський, Критичний огляд радянської ювілейної літератури про Песталоцці. — Критична бібліографія на Україні це найменш обслужена ділянка. Важливе також те, що автор визначає місце, яке посідає наука Радянського Союзу поруч з наукою інших країн.

В. Герасименко, Заборонені українські рукописи 80 років XIX століття (за даними Одеського Окр. Архіву). Важливість цієї розвідки в тому, що вона поширює розмір предмету укр. бібліографії. Особливість укр. бібліографії збільшується якраз тим, що велику частину уваги укр. бібліографи мусять віддати розшукам зхованого в цензурних і інших архівах матеріалу.

К. Копержинський, Огляд видань «Одеського Наукового при

¹⁾ Тулуб, О., Матеріяли до словника псевдонімів українських письменників, „Зап. Істор.-Філол. Від. ВУАН“, кв. XVI, сс. 223—254.

Українській Академії Наук Т-ва». Довідуємось, що назване Наукове Товариство, принаймні в головніших своїх секціях, взяло напрямок того характеру, як і Українське Бібліографічне Товариство, скеровуючи увагу на дослідження краю.

Далі вміщено такі статті: М. М. Семенов, Нові провідники по Україні. М. Марків, До бібліографії питання «Війна й фінанси». М. М. Семенів, Термінологічна праця в Одесі в рр. 1925—1928. С. Боровий, Часописи Поділля (Рецензія). Б. Комаров, Додатки до збірника «Часописи Поділля». С. Рубінштейн, Бібліографічна Комісія УАН та планування бібліографічної роботи в УССР (інформація).

Наприкінці—Список доповідей, прочитаних на засіданнях Українського Бібліографічного Т-ва протягом 1925—28 рр.

Як бачимо, Українському Бібліографічному Товариству в Одесі в першому томі його «Записок» не пощастило утриматись в межах головного свого завдання. Така сила життя. Однак справа вирівнювання певної лінії налагодиться. Важно те, що в Одесі українська бібліографія має ще один форпост, роботу скеровано в напрямку, якого вимагають потреби цілої укр. бібліографії й забезпечено відповідними силами й матеріалами. Потрібно лише, щоб і надалі Товариство зосереджувало на своїй роботі сприятливу увагу урядових та громадських кіл. З великим інтересом чекаємо другого тому «Записок», присвяченого М. Ф. Комарову.

Михайло Ясинський.

Записки Одеського Наукового при У. А. Н. Товариства. Секція Соціально-Історична. № 3, 1928, 102 сс.

У цій книжці маємо такі чотири статті: 1) М. Бачинського, Головні економічні течії 30-х—40-х рр. XIX ст. на Степовій Україні. 2) І. Клема, Палімпсестов, як економіст, 3) О. Варнеке, Р. В. Орбінський і 4) І. Бровера, Економічні погляди Т. Рильського.

Передмова від редакції, чомусь підписана ініціалами М. С., підкреслює тематичність книжки, як і попередньої, об'єднаність матеріялу: як № 2 присвячений тільки аграрному питанню, так № 3—історії економічної думки на Україні. Перша стаття—пояснює автор—оброблює твори представників економістів ранньої доби від 30—40 рр. XIX ст., друга—60 років, третя—80 рр. і остання—90 років. Історія економічної думки береться не сама по собі, а в зв'язку з економікою даного часу й місця, причому ця думка тісно пов'язана з практикою, — вона мала здебільшого прикладний характер. — Іноді вчені, які висловлювали думку щодо поліпшення господарства України, випереджували свій вік остільки, що життя їх не підтримувало, і деякі їх погляди мають інтерес не тільки історичний, але й практичний для нашого часу.

Так характеризує редактор і представників економічної думки України ХІХ ст. і статті, що їх торкаються.

З тих економістів, ідеї яких аналізуються в книжці, найбільшій уваги заслуговує Орбінський, професор різних дисциплін і економіст-практик, що на протязі мало не 30 років освітлював становище українського господарства й указував шляхи його раціоналізації, іноді на підставі американського досвіду. І як не всі його поради здійснено, то це й показує, оскільки Орбінський був попереду свого часу. Але все ж він мав певне значіння й певний вплив у питаннях організації збуту сільсько-господарчої продукції, особливо ж у питанні транспорту. То була спеціальна сфера його діяльності.

Ця діяльність почалася ще в 1860 роках (див. у Варнеке 46 і 65 сс.). Чому ж редакція зараховує його до представників економічних учень 80 років (Передмова)? Так само з Рильським. Редакція відносить його до 90 років, мабуть, тому, що головний його теоретичний твір («Студії над основами розкладу багатства») надруковано рр. 1892 і 1893. Але коли і до нього відноситься загальна характеристика економістів України, що їх торкаються статті «Записок», як економістів-практиків, то треба взяти на увагу і практично-економічні думки Рильського. Він почав їх висловлювати ще р. 1861 в «Основі», а останні його думки в цьому напрямі оголошено рр. 1903 — 1905, вже в посмертних виданнях. Коли саме він вмер, І. Бровер не догадався сказати.

Всі чотири статті збірника сливе однаково вміло систематизували думки тих економістів, яких студіювали, дотепно зв'язавши їх з сучасними обставинами економічного життя України.

Окремим авторам маю поставити проте деякі зауваження. М. Бачинський каже, що в 30 роках «позначились два напрямки у способах розв'язання спірних питань степової с.-господарської економіки» — новаторський і консервативний (с. 10). До якого ж він залічує Раковича (с. 15)? І чому Плещеев — «уже нам відомий» (с. 17)? Чим треба з'ясувати, що на одній сторінці (с. 20) маємо цитати з одного й того ж автора — одну російською мовою, а другу — українською?

Чому І. Клему здається, що «поміщики не залишились байдужими до розрахунків Палімпсестова» (с. 45)? Може вони ще до нього і побіч його ступили на шлях інтенсифікації свого господарства (див. с. 46)?

Не ясно, який зв'язок між звільненням Орбінського та його проханням за Шестаківського (с. 56).

Костянтин Харламович.

Дмитрию Моисевичу Петрушевскому в ознаменование тридцатилетия научной и литературной деятельности. Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук. Институт истории. Ученые Записки, т. III. Москва, 1929 год, 392 сс.

Книжка складається з двох нерівних частин: перша (сс. 1—17) містить у собі передмову колегії Інституту Історії, протокол урочистого засідання цього ж інституту від 20 грудня 1925 року, присвяченого тридцятиріччю наукової й літературної діяльності Д. М. Петрушевського, з переліком всіх привітань, надісланих ювілянтові; промову М. П. Граціянського на цьому ж таки засіданні; закінчується перша частина списком праць Д. М. Петрушевського, складеним Є. О. Косьминським. Друга частина книжки (сс. 19—387) обіймає 24 статті різних авторів й різного змісту, але виключно з всесвітньої історії. Закінчується вона окремим додатком з уривком з відчиту Інституту Історії за 1924—1925 академічний рік (сс. 388—391).

Статті, що складають другу частину «Записок», систематизовано за хронологічним принципом: три з них належать до преісторії й етнографії, п'ять — до стародавньої історії, дев'ять — до середньої, сім — до нової й новішої; змістом своїм статті ніскільки між собою не зв'язані, хоча в більшості статей з середньовічної історії помітно переважає інтерес до аграрних відносин, а у всіх статтях, взагалі, — інтерес до соціальної й економічної історії Заходу; є проте статті й культурно-історичного й навіть історично-літературного змісту.

Центральне місце в збірнику безперечно належить історії Західного Середньовіччя, що відповідає головному фахові Д. М. Петрушевського. З дев'ятох статей — п'ять присвячено тут аграрним відносинам, чотири — різним іншим питанням. Сюди належить стаття І. С. Макарова — «К вопросу об организации ремесла во французском поместье в эпоху Каролингов», де автор наводить низку даних, що заперечують «маєтній» теорії організації ремісництва в Середньовічній Європі, у всякім разі, в великій мірі обмежують її, а разом з тим міняють і звичайну концепцію (ойкосну) середньовічного (ранньої доби) феодального маєтку, як самодовліючого замкненого цілого; стаття В. Е. Грабаря — «Репрессалии в Англии при Эдуарде II» — з історії міжнародних правових відносин Середньовічної Європи; стаття І. С. Звавича — «Классовая природа монархальной юстиции» — з історії юридичної практики епохи англійського феодалізму, стаття цікава з погляду методологічного, оскільки вона на конкретних прикладах освітлює зв'язок правових норм і судової практики феодального суспільства з його економічними й соціальними відносинами; стаття В. В. Стоклицької-Терешкович — «К вопросу о продовольственной политике не-

мецького города на исходе средних веков (XV век)», де автор з матеріялом у руках виступає проти Бюхера ж, наводячи низку фактів, що дійсно ніяк не вміщуються в його схему, тут уже «міського» господарства. Статті з аграрної історії, а саме: О. Д. Удальцова — «Система державних земель на землях Сен-Бертинського монастиря в IX веку», М. П. Граціянського — «Распределение земельной собственности в Бургундии в X—XI столетиях», Є. О. Косьминського — «Очерки по истории английской деревни в средние века», цікаві тим, що на підставі докладної аналізи перших джерел, часом невиданих ще документів, доводять, наскільки справжні аграрно-соціальні відносини Середньовічної Європи були складніші, аніж подають їх загально розповсюджені схеми; щодо цього особливо багато важливих висновків дає розвідка М. П. Граціянського. Вона безперечно зможе бути одним з камнів, що їх потрібно покласти на відбудування «лежачего в настоящее время в развалинах здания социально-экономической истории Западного Средневековья», за словами самого автора в його промові на пошану ювілята (с. 15). Стаття Є. В. Оловянішнікової — «Экономический и социальный строй поместий монастыря св. Петра в Шартре» на матеріалі одного великого монастирського господарства виявляє «особливості в походженні, складі й формах експлуатації монастирського землеводіння у Франції й тої ролі, яку воно відігравало в загальній економічній й соціальній історії країни». А. Н. Ясинський в статті — «Эмфитевзис и перемер полей в Средневековой Чехии» зупиняється на цікавому, але мало ще дослідженому явищі середньовічної аграрної історії — застосування т. зв. емфітевтичного права.

Аграрним відносинам присвячені й дві статті з нової історії: І. М. Попова-Ленського — «К вопросу об огораживании общинных полей в Англии в первой половине XVII века» та В. М. Лавровського — «Приговор об огораживании двух Лестерширских приходов». Значіння першої статті полягає в тому, що вона освітлює деякі факти економічної історії Англії в епоху революції, — факти, що залишилися в тіні перед імпозантнішими фактами політичної історії даної доби: друга ж стаття цікава тим, що автор її притягає цілком новий матеріял, якою до нього не використовували при дослідженні такого кардинального питання всієї аграрної історії Англії, як огорожа, — це саме громадські приговори про розподіл огорожених ланів. Ці матеріяли дають багато нових деталей, що не попадали ще в поле наукового досліджу, й почин автора в цьому напрямку можна тільки вітати. На жаль, як видно з його ж слів, він не мав ані часу, ані можливостей використати цей матеріял, хочби більш-менш, повно; погодитися ж з методою автора, що базував свої висновки тільки на уривках, часом може й випадкових, не можна, та й сам автор не певний свєї правоти.

З нової ж історії ми маємо статті: О. К. Дживилегова, Новеллы Мозучю и социальная среда, М. І. Карєєва, Вильям Годвин и его «Политическая справедливость», В. П. Бузескула, М-те де-Сталь и последующие историки Французской революции, В. А. Бутенка, Неудавшееся перемирие (из истории эпохи реставрации во Франции), Д. С. Граменицкого, Чартизм и движение Стерджа. Кожна з цих статей має безперечну наукову вагу, про що свідчать імена самих авторів їх, ось хочби В. П. Бузескула або М. І. Карєєва; але особливо можна відмітити тут, як актуальну, статтю Д. С. Граменицького, що зупиняється на мало ще освітленому питанні про взаємини чартистів і Birmingham Complete Suffrage Union — Бірмінгемської Спільки Загального Виборчого Права, іншими ж словами, на взаєминах робітничої й буржуазної класи в революційній боротьбі проти рештків феодалізму в Англії ХІХ ст.

До стародавньої історії належать статті: М. М. Нікольського, Право убежища в древнем Израиле, А. К. Бергера, Аристотель и Спарта, Г. М. Пригоровського, Папирусы мемфисского Серапия, О. О. Захарова, Молитва к Исиде, О. І. Неусихіна, Военные союзы германских племен около начала нашей эры. Остання стаття заслуговує на особливу увагу, — автор її пристав до тієї течії в німецькій історіографії, що на чолі з Дюшшем ставить собі за мету переглянути попередні уявлення про соціально-економічні й політичні відносини Германців римської доби, що базувалися раніш г. ч. на свідченнях Тацітової «Германії». Погоджуючи свідчення літературних пам'яток з даними археологічної й лінгвістичної науки, О. І. Неусихін приходить, між іншим, до таких висновків, спільних у нього з Дюшшовою школою: багато германських племен уже близько нашої ери перебували в стадії осілого хліборобства, з використанням плугу й рогатої худоби; в стародавній германській громаді часів Таціта можна констатувати доволі виявлену класову диференціацію. Ці головні тези автор з'ясовує на історії германських племінних об'єднань, зв'язаних з іменами Аріовіста, Маробада, Армінія (І ст. до н. ери — І ст. після н. ери). Дуже цікавий культурно-побутовий матеріал з історії геленістичного Єгипту подає в своїй статті Г. М. Пригоровський, — матеріал цікавий і для історії християнства, також як і уривки, надзвичайно художньо й вірно перекладені О. О. Захаровим.

Преісторія й етнографія знайшли для себе місце в статтях: О. М. Максимова, Накануне земледелия, П. Ф. Преображенського, «Первобытный монотеизм» у огнеземельцев, В. М. Харузіної, Время и обстановка рассказывания повествовательных произведений народной словесности. Стаття П. Ф. Преображенського має особливий інтерес, оскільки вже торкається бойового, можна сказати, питання сучасної етнології, — питання про так званій прамоно-

теїзм. Не можна не погодитися з заключним висновком автора: як би хто не ставився до тих фактів первісного світогляду, що їх дехто з етнологів, особливо клерикального настрою, хотів би втиснути під рубрику «прамонотеїзму». ясним залишиться одно, — треба назавжди відмовитися від попередніх елементарних уявлень про «примітивність», як про щось цілком просте й зрозуміле, також як і від таких, колись загально визнаних. категорій примітивної культури, як «анімізм» й т. ін.; ці «категорії» зробилися з порівнюючи простих й досить визначених понять складними проблемами історично-етнологічного характеру». Щождо трактовки головної теми статті, то авторові тут пошкодило, на нашу думку. занадто вузьке обмеження даними Корперс'а для Вогневої Землі тільки, без притягнення інших свідчень; через це критичні зауваження його не завжди достатньо обґрунтовані. Література ж цього питання зараз уже досить велика, й авторові не пошкодило б на неї послатися.

Збірник у цілому справляє дуже приємне вражіння — при всій різнобарвності його змісту, він виявляє проте якусь внутрішню одність. Може бути, що ця одність полягає саме в тому жвавому людські інтенсивної наукової думки, що проходить від початку його до кінця, в шуканні нових шляхів наукового дослід, прагнення до перегляду старих цінностей... Зовнішній вигляд видання також не залишає бажати нічого кращого, як, між іншим. і всіх видань РАНИОН.

Костянтин Штепа.

Х р о н і к а.

Взаємини України зі Сходом у минулому й сучасному на 2 Всеукраїнському Сходознавчому З'їзді. Другий Всеукраїнський Сходознавчий З'їзд, організований Всеукраїнською Асоціацією Сходознавства (ВУНАС) відбувся 1—7 листопада в Харкові. Зібралось понад 140 представників сходознавчих установ союзних і автономних республік і країв Радянського Сходу — Азейберджану, Грузії, Вірменії, Аджарії, Абхазії, Дагестану, Казакстану, автономій Північного Кавказу і Середньої Азії.

На з'їзді були представники також сусідніх держав, Персії й Туреччини, що надало особливу цікавість З'їздові.

З 180 доповідів, що їх було подано, не всі була змога заслухати в 4-х секціях з'їзду: 1) економіки, права і політики, 2) історії, 3) етнології і мистецтва, 4) мовознавства і літератури.

Тут лише коротко зазначимо ті доповіді що належать до взаємин України зі Сходом переважно близьким, в минулому і сучасному. В допо-

віді В. Дубровського «Україна і Крим в історичних взаєминах», відзначено недостатність наукової розробки історії татарського Криму і особливо його взаємин з Україною. Було наведено головні моменти історичних стосунків і визначено, які мали б бути організаційні засоби для вивчення історії взаємин Криму з Україною.

М. Горбань в доповіді «З історії взаємин України з Кримом (Гетьман Суховій)» зупинився на моменті, коли Крим у своєму бажанні набути незалежності входить у певні взаємини з Україною. Крим підтримує гетьмана Суховія в той час, як Дорошенко збирається на Туреччину. Між Суховієм і Дорошенком починається боротьба, в якій кримське ханство підтримує Суховія проти Дорошенка такого ж у той час васала Туреччини, як і Кримський хан. Основною лінією кримського ханства на якийсь час було: спираючися на Запоріжжя, одірватися від Туреччини. Цей епізод закінчується тим, що турецький уряд скидає хана Аділь-Герая, представника таких тенденцій.

О. Акчокраклі (Сімферопіль) подає відомості про вірпований татарський рукопис «Про похід Богдана Хмельницького разом з Кримцями на Польщу в 1648—1649 р.». Рукопис дає можливості доповнити історичні відомості про взаємини Українців та Кримців, про їх побут і військові звичаї XVII віку.

А. Синявський (Київ) у доповіді — «Торговельні взаємини України з Кримом і Туреччиною» навів нові архівні відомості що стверджують не лише існування значного торгу між Запоріжжям, Кримом і Туреччиною, а також і з'ясовують форми і обсяг цих взаємин та їх організаційні форми. Безпосередні і торговельні зносини Туреччини виявлялися в щорічному проходженню каравана кораблів підчас весняної поводи річкою Підпільною до самої Січі. В Січі крам розиродувався; тут був значний базар, де порядкували базарні отамани. В Запоріжжю ведено спеціальний реєстр, де визначалося, куди і для якого торгу від'їздили запорізькі кунці. Запоріжжя вело певну торговельну політику і тут увійшло в конфлікт з російським торговельним капіталом. Наведено факти боротьби за Микитський перевіз, за торгівлю Дніпром, що також, у зв'язку з колонізаційною політикою центру, ускладнила дальше існування Запоріжжя. В наслідок доповіді з'їздом було ухвалено вжити заходів, щоб турецькі історики теж взяли для проробки до майбутнього з'їзду теми про торговельні взаємини Туреччини з Запоріжжям. Також у зв'язку з тим, що майже всі архіви Криму, крім ханських нотаріальних актів, зникли, було визвано бажаним щоб було переглянуто турецькі архіви, де є матеріяли кримського ханства щодо його торговельних зносин.

Питання сучасних економічних зносин були зачеплені в кількох доповідях. У доповіді С. Цейтліна — «Цукрова промисловість і торгівля Персії» було відзначено, що розвиток власної цукрової промисловости Персії буде вимагати імпортування значної кількості предметів устаткування, а також запрошення з-за кордону кваліфікованих робітників - цукровників, яких на думку доповідача може постачати Україна. В доповіді Л. П. Ле-

вицького — «Мінеральні скарби Туреччини» відзначено, що дальший розвиток індустріалізації УСРР і розвиток її металургії має привести до поглиблення торговельних взаємин з Близьким Сходом. На думку доповідача корисні копалини Туреччини, хромові, олов'яні, мідяні, цинкові рудні, а також нерудні копалини — пенза, морська лінка тощо можуть стати за об'єкт переробки нашої металургії. В доповіді І. Садгурського — «Проблеми незернового експорту УСРР до країн Близького Сходу», після аналізу сучасного експорту УСРР до країн Близького Сходу, — подано перспективи розвитку республіканського експорту, який, на думку автора, має поширюватися, не яко зерновий, а другорядних продуктів і виробів, що передбачається з п'ятирічним експортним пляном УСРР. А. Синявський доповів про «Київський контрактний ярмарок і торгівлю зі Сходом за останні роки». В доповіді зазначено головні етапи розвитку торгівлі Києва зі Сходом і характер торгівлі представників закордонного і радянського Сходу до війни і після війни. Подано відомості і про обіг торгівлі, що все зменшувався, і про крам країн радянського і закордонного Сходу на контрактному ярмаркові.

Серед низки доповідей з мистецтва, мовознавства і археології було кілька, що належали до вивчення річей мистецтва Сходу, які переховуються в Музеї ВУАН. — Гудалова-Кульженкова подала доповідь «Срібна Сосанидська ваза Музею ВУАН», М. Вязьмитіна — «Дві датовані середньовічні речі зі збірки мусульманської бронзи Музею Мистецтва ВУАН»; І. Фабриціус доповів «Про вивчення південно-українських городищ», а проф. Федоровський зробив цікаву доповідь про його розкопани слов'янського городища XI віку коло Харкова, які мають велике значіння, і доводять поширення Сіверян і в водозборі Сіверського (північного) Дінця. П. Курінний подав доповідь «Поховання кочовника з села Пиліпів на Гуманщині».

Антін Синявський.

Прилюдна оборона праці В. Д. Юркевича: «Заселення Слобідської України за часів Хмельниччини». 1 грудня 1929 р. у приміщенні Історичних Установ ВУАН відбувся прилюдний захист праці аспіранта Науково-Дослідчої Катедри Історії України В. Д. Юркевича, сьомий з ряду в цій Катедрі. Починаючи засідання, голова Катедри ак. М. С. Грушевський повідомив збори про постанову Керуючого Осередку Катедри в цій справі, потім секретар Катедри С. В. Глушко зачитав *curriculum vitae* кандидата та список його друкованих праць, і нарешті сам В. Д. Юркевич подав у годинній промові коротке резюме своєї праці, яка в цілості обіймає 270 друкованих на машинці сторінок. Передовсім він зазначив, що його праця становить початок більшої роботи про заселення Слобожанщини в 3. четвертині XVII віку, і через те зроблені висновки мають покищо попередній, робочий характер. Подавши короткий огляд літератури до питання і численних архівних матеріалів, переважно з «Древлехранилища» Московського Архіву, використаних у праці, промовент спиняється на в'ясненні природних умов колонізації на Слобожанщині, на її географічному положенні, рослинності, її шляхах і межах

в попередні і пізніші часи. Коротко змальовує роль татарських нападів у колонізації Слобожанщини і з'ясовує причини і наслідки перерви татарських нападів на цю країну в 1650 роках. Далі він переходить до вивчення тих колонізаційних відносин на Слобожанщині, що склалися ще раніш, а головню в 1640 роках, перейшли і в часи Хмельниччини і створили те колонізаційно-господарче тло, на якому зросла осіла колонізація країни. Передовсім вказує, що заселення Слобожанщини було природнім продовженням руху української людности на схід; до часів Хмельниччини в заселенні країни головну участь брало Лівобережжя, але в добу Хмельниччини з'являються на Слобідській Україні численні переселенці з Правобережжя. Автор вказує на ті місцевості по обох берегах Дніпра, звідки виходила людність до Слобожанщини. До середини 1650 років на Слобожанщині панує ухадницька колонізація двох типів: в західній частині країни (до горішнього Дінця) були розвинені пасіки; на підставі численних описів пасік 1640—1690 років автор вказує на розташування і кількість пасік у різних районах і аналізує їх господарчу вагу, складну економічну будову і зв'язок з лівобережним капіталом. У південно-східній Слобожанщині (на середньому Дінці) панувало степове добичництво, що намічало утворення тут особливого Донецького війська з центром на Торських солоних озерах; автор з'ясовує економічний ґрунт цього добичництва. Окремо розглядає служилу колонізацію по південних містах Московської держави і подає відповідні статистичні відомості про неї.

Далі — підкреслює, що на Слобожанщині українська людність здавна зустрічалася з колонізаційною діяльністю Московської держави. Він детально змальовує цю діяльність, її підстави, хід і характер і аналізує ті загострені відносини, що утворилися на Слобожанщині у зв'язку з конфліктом між українським ухадництвом і помісним землеволодінням московської служебної людности. Утворення осілих українських поселень врегулювало ці відносини.

Переходячи до осілої колонізації Слобожанщини, автор подає історію заселення і перших років життя новооселених на Слобожанщині міст і слобід за часів Хмельниччини по окремих районах та робить такі висновки: головні міста Донецької Слобожанщини (числом 4 та 3 менших) і 5 слобід заселено між кінцем 1653 і початком 1655 р.; основою осілої колонізації Слобожанщини було місцеве ухадництво, але кристалізаційним чинником майже по всіх містах були загони пересельців, головню з Правобережжя. Колонізаційна хвиля спадає в рр. 1656—7 перед новим піднесенням доби Виговщини (1657—9). В основі господарства нових колоній лежало «пасічне» заїмочне хліборобство, але в залежності від різних природніх умов по окремих районах цей загальний тип господарства відмінився — від переваги регулярного хліборобства на північному заході до переваги степового ухадництва на південному сході. Відповідно до цього змінився й суспільний склад людности і риси політичного побуту. Вже з перших часів після оселення виразно помічається процес суспільної диференціації в загальній

масі покозаченої людности — виділення з одного боку заможніших верств, з другого — міщанства і селянства і перші натяки на утворення економічно залежних верств людности. Брак помісної системи і грошового утримання від держави й ініціатива людности у справі оборони поселень і будови фортець сиріяла утворенню автономного самоврядування громад. Воєводська адміністрація і центральний уряд відіграли невелику участь в оселенні і будові міст. На останнє подає автор зводку статистичних відомостей про залюднення Слобідської України в 1654—7 роках.

З оцінкою праці в цілому виступили з доручення пленуму катедри керівник катедри академік М. С. Грушевський і дійсний член катедри В. І. Щербина.

Акад. М. С. Грушевський відзначив, що промовент В. Д. Юркевич дуже своєчасно поставив перед собою проблему — дослідити як і під впливом яких факторів утворилось за часів Хмельниччини таке велике масове колонізаційне пересування української людности з української метрополії до так званої Слобожанщини, цебто Дніпровсько-Донецького межиріччя, як сформувалась нова етнографічна територія з своєрідною економічною, культурною і соціальною фізіономією, і як відбився цей процес на соціально-політичних відносинах України Правобічної і Лівобічної. Бо в цих критичних моментах боротьби за новий економічний і соціальний лад України, за національне визволення і державну самостійність, — ця масова еміграція української людности за московську границю, відіграла в свій час величезну роль, і має, на думку ак. М. Г. Грушевського, великий науковий інтерес. Автор, підкреслює акад. М. С. Грушевський, у своїй роботі старанно накреслив огляд літератури до питання, ґрунтовно проробив великий архівний матеріал з Московського Древлехранилища, зокрема перевів над ним велику аналітичну роботу в перевірці дат, статистичного матеріалу, конкретних фактів колонізації й організації цієї країни і нарешті подав цінні висновки.

Але поруч з усіма цими позитивними рисами опонент указує й на деякі прогалини її. Передовсім, на думку акад. М. С. Грушевського, в роботі варто було б поширити характеристику джерелового матеріалу тому, що вона мала б певну наукову вартість, тим більше, що автор розпоряджав великою кількістю такого матеріалу.

Далі акад. М. С. Грушевський вказав, що в пляні роботи є деякі недогляди. Так, на його думку, не варто було б відділяти природні умови в окремий «вступ», тому що вони тісно в'яжуться із змістом «першого розділу» праці, де в'ясняються економічні й колонізаційні передумови заселення Слобожанщини. Щождо викладу, то акад. М. С. Грушевський висловлює побажання, щоб деякі розділи як от: про умови природні, про джерела колонізації, про економічні й соціальні форми її (колонізація служила, ухидницька, добичницька) були тісніш ув'язані поміж собою стилістично, бо хоч логічний зв'язок між ними цілком ясний, а проте все ж виглядають розділи занадто диспаратно. Потім опонент вказує, що авторові треба було б ясніше розрізнити «добичництво», цебто пограничну війну і розбій на сте-

пових дорогах, від уходництва, що мало суто виробничий характер, а також не протиставляти «пасічництва» «уходництву» як це зробив автор, бо адже ж пасічництво є лише одно з розгалужень уходництва і, нарешті, це останнє розділити за виробничим принципом.

В основній частині праці (II розділ), на думку акад. М. С. Грушевського, деякі моменти як от: конфлікт московської й української політики, злам у московських відносинах до еміграції, зусилля українського уряду проти дезертирства своєї людности закордон, треба поширити і поглибити, а також детальніше з'ясувати причини цієї утечі. Зробивши ще кілька дрібніших зауважень і оцінивши позитивно працю В. Д. Юркевича, акад. М. С. Грушевський висловлює побажання, щоб у загальних інтересах наукової праці, вона як найскорше вийшла в світ.

Далі з оцінкою праці виступив другий опонент від катедри дійсний член В. І. Щербина, який так само в своїй оцінці спочатку підкреслив позитивні сторони роботи В. Д. Юркевича. Так автор, на думку опонента, добре ознайомився як з літературою питання, так і з архівними матеріалами. Він уповні вивчив ці джерела для своєї праці та виложив їх у певній системі після ретельного їх оброблення. Особливо добре оброблено у праці, на думку В. І. Щербини, третій розділ, в якому з подробицями автор подає засновання сімох великих та кількох менших українських міст, а також життя в цих місцях у зв'язку з соціально-економічними умовами окремих місцевостей. Але разом з цим В. І. Щербина вказує, що в праці є й деякі хиби. Головніші з них такі: поперше автор хибно поділяє колонізацію на дві форми — мандрівну та осілу, та й явища, що він відносить їх до колонізації мандрівної не завжди мали такий характер; напр. пасічну колонізацію ніяк не можна вважати за мандрівну. Та й осіла колонізація, на думку В. І. Щербини, витворилася з уходницької; отож і варто було б прослідити оцей процес. Далі автор доволі широко описує постійні поселення на Слобожанщині вже у 50 рр. XVII ст., але не викладає так повно про служилі поселення та їхню долю пізніше. Нарешті автор мало звертає уваги в своїй роботі на політичні події, що відбивалися на поширенні колонізаційного руху українського населення на сході. Проте ці хиби у викладі праці, підкреслює опонент, не зменшують цінности її.

Керівник секції проф. О. С. Грушевський відзначив у роботі В. Д. Юркевича як позитивні її сторони, так і негативні. Позитивною рисою її є те, що автор виявив в ній уміння підбирати науковий матеріал, при тягати потрібні дані для освітлення певних моментів, критикувати їх і робити відповідні висновки. Але разом з цим проф. О. С. Грушевський підкреслює, що в праці деякі моменти варто поширити і доповнити як от: природньо-географічні умови різних районів Слобожанщини у «вступі», докладніше схарактеризувати промисли та заняття місцевої людности, а також вияснити соціальне походження пересельців з України Правобережної і Лівобережжя. Загалом же опонент визнає працю В. Д. Юркевича за дуже цінну.

Дійсний член катедри проф. П. В. Клименко в своїй оцінці підкреслює, що робота В. Д. Юркевича передовсім має цінність з погляду краєзнавчого. У ній виявлені первісні господарчо-побутові властивості українського населення на Слобожанщині, твердо встановлено, що це населення і його колонізаційні засоби (військові, господарчі, технічні) були панівними тут. Добре досліджено в праці московсько-українські взаємовідносини. Але політика московського центрального уряду мало освітлена; не досить з'ясовані й татарські напади і саме тому, що автор не використав, мовляв, вповні московських посольських і військових архівних фондів. Методологічним дефектом праці, на думку П. В. Клименка, є те, що автор досліджує колонізаційний рух до Хмельниччини з погляду професійно-економічного, а за часи Хмельниччини з погляду географічно-економічного. В наслідок цього в роботі помічається неув'язка розділів і невиразність сполучення колонізаційних форм. Далі опонент підкреслює, що в роботі трохи замало з'ясовані правничі й суспільні форми української колонізації. Але не зважаючи на ці недогляди, П. В. Клименко дає позитивну оцінку роботі В. Д. Юркевича.

З присутніх на зборах проф. А. І. Ярошевич у своїй оцінці зауважив, що в праці варто було б уточнити формулювання означень різних типів колонізації; не зайвим було б використати ономастику Слобожанщини для вияснення напрямів колонізації. Огляд флори можна було б поширити за допомогою відповідної природознавчої літератури. Для історії промисловості — поташових буд — можна було б використати деякі свідчення пізніших джерел. Але загалом автор, на думку проф. А. І. Ярошевича, добре розв'язав поставлену проблему, тому й саму працю оцінює опонент дуже позитивно.

Відповідаючи на зроблені зауваження, промовент погодився з більшістю зроблених зауважень і обіцяв взяти їх на увагу в дальшій роботі, а разом висловив свій погляд на деякі з питань зачеплених опонентами. Деякі хиби в пляні роботи і брак чіткості деяких означень в типах колонізації він пояснив бажанням відбити в своїй роботі по змозі точно досить складні відносини і колонізаційні форми, що перебували в ті часи ще в стадії формування, а разом побоюванням занадто їх спрощувати і схематизувати. Огляд колонізації 1640 років викликаний занадто тісним зв'язком цієї колонізації і колонізаційними процесами доби Хмельниччини. Щождо порівняльної аналізи історичного процесу на Слобожанщині з відповідними явищами на Наддніпрянщині, то за браком вичерпної літератури автор мусів би робити самостійні екскурси, які вивели б його далеко за межі наміченої території і доби і занадто ускладнили б його роботу.

Вкінці після короткої наради Керуючий Осередок Катедри одноголосно признав аспіранта В. Д. Юркевича гідним степеня наукового співробітника й ухвалив клопотатися перед Упрнаукою про затвердження його в цім званні. Постановою Упрнауки з дня 26 грудня 1929 року В. Д. Юркевича затверджено науковим співробітником катедри, про що й повідомлено Катедру.

Сильвестр Глушко.

Розкопи Донецького городища в околицях Харкова. 20 листопаду закінчено осінню кампанію експедиції Упрнауки для вивчення Донецького городища.

Донецьке городище міститься в 7 км. від Харкова біля с. Карачівки на правому березі р. Уди. Це невеличка кріпость, оточена земляними валами, давно відома історикам та археологам. Восени цього року шосейними роботами, що пройшли поблизу городища, розкрито, а почасти й зруйновано, рештки великої оселі, яка оточувала городище. Виявлено, що тут існувало велике місто, що простягалось уздовж річки майже на 1½ км., а в перпендикулярному напрямі близько 1 км. Городище, що містилося між річкою та глибоким яром, крім природнього захисту укріплено глибокими ровами і з глини висипаними та потім випаленими валами. Навколо городища розташовано селище, рясно вкрите рештками культури. У двох пунктах його виявлено могильники, частково посеред самої оселі. Шосейними роботами селище перерізане в напрямку довгої вісі, причому розкрито пам'ятки чотирьох різних категорій.

Вся поверхня, як виявлено, вкрита культурними ямами різної глибини, з яких більшість являє собою ями на збіжжя, призначені для збереження зерна. Менш численні рештки землянок, ще рідше трапляються горна ганчарські, врешті знайдено значну кількість поховань, що деколи напаровуються на пам'ятки інших категорій.

Ям на збіжжя розкопано тепер вже близько 80. Вони мають різноманітну форму: глекувату, конічну — поширену долі і циліндричну, різні розміри й глибину. Найбільша мала 3 м. 20 см. завглибшки. Стінки ям ретельно вигладжено, на деяких ясно відбитки лопат, якими їх викопано. Деякі ями шаровано глиною та випалено, чому вони набули чорного, засмаленого вигляду. В багатьох випадках виявлено на дні рештки березової та соснової кори, якою вислано дуло ями. У двох випадках на дні ям зроблено було циліндричні заглибини, мабуть, щоб стікала в них ґрунтова вогкість. Ціла низка ям містила рештки завугленого зерна. Взагалі ж ями на збіжжя, так само як і інші заглибини в ґрунті, ще за давніх часів заповнено культурними нашаруваннями, що складаються з землі з великою домішкою золи, попелу, вугілля, грудок сирової глини та печини, також з додатком череп'я посуду, побитих кісток, інколи поламаних та попсованих ужиткових речей. В одній ямі знайдено значне наюпичення обрізків рога, рогових стружків — покидів виробництва.

Надто велика кількість ям на збіжжя пояснюється, очевидно, тим, що ними можна було користуватися обмежений час, мабуть, через розплодження в стінках ям бактерій, після чого збереження в них зерна ставало неможливим. У наслідок цього треба було покидати старі ями, що зробилися непридатними, а після того вони в короткий час заповнювалися різноманітними культурними рештками.

Кількість землянок, порівнюючи з ямами на збіжжя, незначна. До цього часу їх розкопано 7. Всі вони дуже малі, більшість вражає своїми незнач-

ними розмірами. Звичайно це неглибокі виїмки в землі на зразок подовженого прямокутника. Долівка звичайно гарно мазана глиною. По кутках збереглися ями від деревляних стовпів що піддержували, очевидно, стелю. На дні траплялися заглибини з опаленою поверхнею, здається рештки кабиць. Іноді по середині збереглися площинки — сижі, або лежанки, іноді є сходи, що ведуть у землянку. В одній землянці, великого розміру та дуже глибокій, прекрасно збереглася пічка, якої глиняний під укритий до цього часу шаром золи, а на долівці проти пічки помітно сліди жару, що його вигребали з пічки, який обпалив долівку до червоного. Знайдені в землянках та в інших ямах груди печини, іноді з відбитками соломи, дощок, ліси, становять, очевидно, уламки шпаруни від стінок, що підносилися над рівнем землі. Частенько також трапляються уламки глиняної долівки. Двічі знайдено сліди дощок, якими обкладено стіни. Землянки, так само, як і ями на збіжжя, заповнено культурним нашаруванням з великою домішкою попелу, вугілля, черен'я, покидів їжі. В одній землянці знайдено шар грубого помолу борошна, якого пощастило зібрати аж з торбини.

Горна ганчарські, що їх знайдено вже п'ять, чудесно збереглися. З них чотири одного типу. Вони складаються з великої труби, що її перегороджено по середині підпоркою — козлом. Над грубою міститься круглий черінь з випаденої глини, звичайно з вісьма великими відтулинами, через які проходило гаряче повітря. Челюсті горна піднімаються над черенем на зразок конічно-округлого склепіння. У середині горна траплялося черен'я глиняних горщиків, розбитих, або попсованих під час випалу, що не були в ужитку. Один з горнів, № 4, має значні конструктивні особливості. Тут гаряче повітря проходило через кільцевий канал, закладений в самому поді, а від нього розходилася низка косих тонких каналів, що проиизували під. Всі горна заповнено тими ж культурними рештками, що й інші ями.

Поховання, яких вже розкопано 16 і виявлено, але залишено нерозкопаними ще понад 20, характеризуються надто малою глибиною — коло 70 см. від поверхні. Кістяки чудесно збереглися. Вони лежать випростані на спині, головою на захід. Права рука впоперек на грудях, ліва, зігнута в лікті, покладена на праве плече. Інвентар цілком відсутній. Серед поховань одне належить підліткові, двоє — немовлятам. Дуже цікаво, що поховання в декількох випадках зроблено на поверхні культурних ям. Це свідчить, що оселя пересувалася з одного місця на інше, а різні ділянки її мінjali своє призначення. Поховання виявлено у значній кількості в центральній частині селища, де іноді вони займають суцільні площі, а також з більшими перемжками в північному напрямку аж до самих околиць селища.

Культурний шар, що вкриває всю площу селища, на значну глибину — до 40 см., надто багатий на попіл і містить дуже численні культурні рештки, в тому числі й зовсім цілі ужиткові речі. В одному пункті знайдено велику пляму попелу, що йде грубим шаром, а під нею виявлено рештки цілої майстерні виробів з оленячого та лосячого рогу: численні покиді виробництва, а також розшляні, понадрізувані обстругані кусні рогів,

мабуть, підготовані для виробів. В іншому місці — значна група дитячих іграшок, грубо виліплених з глини, які проте вражають надзвичайною виразністю, тут же накопичення рогових остружків. В третьому пункті знайдено значну кількість залізної жужелниці.

Серед решток, що характеризують природне сточення, цінний матеріал складає численне вугілля дерев, серед якого легко визначити дуб, сосну, вербу. Трапляється кора сосни, верби, берези, лушпіння лісових горіхів. Всі ці рештки, також відбитки гілок та дощок на глині, дадуть багато матеріалу для вивчення фльори того часу.

Кістки, зуби, роги диких тварин надто численні. За попередніми визначеннями, виявлено значну кількість видів ссавців. Найбільш звичайні зуби та інші рештки лося, оленя, також дикої кози, дикого кабана, ведмедя, вовка, різних дрібних хижаків, бобра, зайця. Фавна, як видно з наведеного реєстру, має виразний лісовий характер, проте вже доведено домішку степових тварин, як сугак та бобак. Багато пташиних кісток: визначено два види качок. Багато великих риб'ячих кісток, лузги та інших решток, з яких найбільш цікаві великі шитки осетрових риб. Визначено кістки щуки, чебака, корона, сома та інших риб.

Дуже цінні пахідки культурних рослин у вигляді зерна, здебільшого завугленого, почорнілого, яке, проте, прекрасно зберегло свою структуру, а також у вигляді відбитків соломи та полови на шпарунах. Дотепер пощастило встановити наявність проса, жита, ячменю, пшениці, м'якої та твердої, гречки в п'ятьох дуже дрібних гатунках, льону, маку, під запитанням стоїть наявність вівса та рижею.

З свійських тварин трапляються численні рештки собаки, свині, вівці, корови, коня, знайдено кішку, багато разів знайдено яєчну шкарлупу. Найбільш поширені свійські тварини це свиня, корова, вівця.

З речей, що характеризують побут, найбільш численні уламки кераміки. Величезна кількість череп'я глиняного посуду належить типовій слов'янській кераміці 11—12 сторіч. Посудини мають форму горщика з круглим черевом, з вінцем дуже одігнутим наоколо, а потім в середину, часто з тавром на дні. Посуд зроблено на ганчарському колі, гарно випалено. Часто він оздоблений орнаментом, що йде по плечах та череву посудини — лінійним та хвилястим, іноді хвиля, розриваючись, переходить у низку дужок, ком, або косих рисочок. Деколи по вінцю посудини зроблено низку насічок, а іноколи орнамент переходить навіть на внутрішню поверхню посуду. Значно рідший — інший тип орнаменту, зроблений дерев'яним штампом. Дуже важливі поодинокі пахідки ранішої слов'янської кераміки, зробленої без ганчарського кола, з грубої грудковатої глини, з орнаментом на зразок рядків зарубок, відтиснених на глині. Трапляються цілі горщики, покривки від них. Знайдено одну, дуже велику, амфороподібну посудину, поверхня якої вкрита горизонтальними рівчачками з круглим дном, вузьким горлом та двома великими вухами, так звану амфору київського типу, а також череп'я подібного посуду. Знайдено декілька грузків на мережі —

великих, еліпсоїдальної форми, зрідка глиняні пряселчка, випиляні з грубого череп'я, глиняні палянички, дитячі іграшки. Останні надто цікаві. Вони виображають, здається, бика, ведмедя, собаку, кішку, птицю, людину.

З кісткових виробів трапляються гудзики, платівки, рурочки, знайдено сім гребінців, деякі чудесно збереглися, є орнаментовані, псаллії — частини кінської вуздечки, з прорізами та оздобами, кістяна обкладина на сагайдак, або на кульбаку, з різьбою, колодочка від ножа, вістря до стріл, свищики або сопілки. Знайдено ікло хижака, з просвердленою дірочкою, (очевидно оберіг).

Багато оленячих та лосяних рогів розпиляних, обрізаних, з ознаками обстругування та шліфування, рогові платівки на зразок ножа.

Звичайні нахідки кремнів, що вживалося на здобування вогню, грудочок крейди, грудок пісковця. Кам'яні вироби досить численні. Не рідкі уламки жорнів з фосфориту та пісковця, знайдено велику кулясту зернотерку. Над 50 пряселчок на веретена з овручського лупака, фіялькового, рожевого, сірого кольору, різної величини та форми, іноді оздоблені насічками, крапками також уламки цього лупака, з ознаками незакінчених пряселчок, лупаковий хрестик, другий хрестик з зернистого мармуру. Okремо стоїть одна велика кремінна стрілка.

Особливу групу складають формочки та матриці числом до 10 для вилливу металевих, здається, бронзових, дрібних речей, прикрас, хрестиків і т. інш., вирізні з крейди. Є ще один хрестик грубо вирізаний з крейди, крейдяна лялька.

Бронзові речі не численні. Це каблучки, перстені, ковтки, обручки з дроту з незлютованими кінцями, часто покручені на жгут, балабончики, гудзики, вінчик на голову, два місячка, два хрестики, медальйон з виображенням двох пташок, зведених дзьобами, з заплетеними хвостами, цілком подібний до медальйону, знайденого в Києві. Другий маленький медальйон з фігурою верхівця, мабуть святого Георгія, збігається з нахідками на Чернігівщині та в інш. місцях. Третій образок грубо штампований з тонкої мідяної платівки. Також невеликі уламки бронзових посудин, шматочки мідяних платівок.

Залізна жужелиця, іноді великими грудками, траплялася частенько. Багато малих залізних ножів, велика залізна вузька сокира, уламок золота, чотири великі серпи, знайдені разом, ще один окремо, декілька плущиків до стріл, з них один дворогий, кочовницького типу, рибальські гачки, довгі гвіздки, невизначені уламки.

Багато уламків закручених скляних обручок, частково з різнобарвного скла, багато намистин скляних, іноді з крапками і розводами. Є також намиста з карнеолу, типової для Слов'ян кизилоподібною форми та круглі. Дві причіпки з ляпіс-лазурі, уламки намистин та місячка з бурштину, причіпка з перломутру, намиста з морської мушлі Каури.

Цікаві знахідки декількох белемнітів. Це стрижні копальних м'якунів, що їх занесено сюди здалека. Двоє з них мають наявні ознаки обстругу-

ваши. Белемніти, під назвою громових стрілок, і в наш час уживаються в народній медицині. Наструганим з ших порохом лікують поразки і т. інш. Чи не для того ж вживалося знайдених белемнітів і в далекі часи існування городища?

Завдяки збереженню побутових решток у попелі, до нас дійшли такі тендитні речі, як шворки, мотузки, клаптики ткачини, рештки ткацької основи з очками, що збереглися на гребіні — берді.

Головна маса пам'яток типова для слов'янської культури 11—12 сторіччя. Проте поволі збирається низка окремих речей кочовницьких типів, здається половецьких.

Історія городища в'яжеться з невдалим походом Ігоря князя Сіверського на половців 1185 року, що його описано в літописах та оспівано в найдавнішій пам'ятці української літератури — «Слові о полку Ігоревом».

Вже давні дослідники бачили в городищі літописний город Дінець, куди Ігор прибув після втечі з Половецького полону. Проте малі розміри городища, на якому протягом сторіччя вже тричі роблено розкопи, викликали заперечення.

Сучасна експедиція виявила, що городище є тільки цитадель, яка оточена оселею і, видимо, має при собі великі могильники. Розміри оселі для 11—12 сторіччя, без сумніву, надто значні.

Розкопи торкнулися лише вузької смуги уздовж шосе, що прокладається, але є надія, що дослідження цієї важливої пам'ятки української історії буде продовжено в значно більшому розмірі в найближчий час.

О. Федоровський.

З поля народнього мистецтва в Галичині. Зорганізування домашнього кустарного промислу, з підвищенням його техніки та мистецької цінності дало б у руки галицькому економічно виснаженому селянству нове джерело заробітку й причинилося б чимало до поліпшення його економічного стану, бо поширило б варстат його праці. Крім користи матеріальної відродження народнього мистецтва дало б нашому народові і моральну користь — воно спричинилося б до продовжування нашої культурної традиції.

У Галичині в цьому напрямі зроблено вже перші кроки, а зробив це невеликий гурток українських жінок, що заснував у Львові кооператив: «Українське Народне Мистецтво». Першим завданням цього кооперативу є зорганізувати народне мистецтво, як різб'ярство, кераміку, ткацтво й вишивальний промисел та подбати про корисний збут виробів. Хоч при невеликому основному капіталі праця «Українського Народнього Мистецтва» посувається вперед мляво, все ж таки вдалося енергійним одиницям, як Чижовичівній, Громницькій, С. Савицькій й Павликівській зорганізувати роботу в одному селі, де коло сотні дівчат під проводом учительки І. Білинської виготовлює мистецькі вишивки.

«Українське Народне Мистецтво» виступило публічно зі своїми виробами вперше в 1927 році, беручи участь у виставці в Стрії, де його виробни

дуже подобалися. Тоді пощастило кооперативу дістати чимало замовлень не тільки з краю, але й з-за кордону. Одна з провідниць кооперативу п. Чиховичівна уладила була навіть відділ українського мистецтва й на міжнародній виставці в Чикаго, де наше прикладне мистецтво викликало було велике зацікавлення.

«Українське Народне Мистецтво» почало також стежити за змінами, яким підпало наше народне мистецтво під впливами війни, західних зразків та післявоєнних життєвих умовин і для цієї мети заохочує воно наше жіноче суспільство збирати народні вишивки та інші мистецькі вироби.

Поширення знання про народне мистецтво серед нашого суспільства взяв на себе журнал: «Нова Хата», що його видає кооператив «Українське Народне Мистецтво». «Нова Хата», невеликий розміром місячник, виходить п'ятий рік. Первісно його завдання мало вужчі рямці, воно обмежувалося тільки до плекання домашньої культури й господарства, але згодом, особливо від двох літ, від часу, коли редагування того журналу перейшло в руки Фуртак-Деркачевої, завдання «Нової Хати» поширено й у першу чергу поставлено популяризувати українське народне мистецтво та знайомити наше жіноче суспільство з досягненнями жінок у всіх ділянках культури. Справу піднесення артистичного рівня нашого прикладного мистецтва трактує «Нова Хата» доволі серйозно, вона дає зразки вишивок копіюючи їх з етнографічних збірок у музеях, або творить нові, гармонійно в'яжучи своєрідні народні елементи з модерними європейськими й тим способом вчить наших жінок як можна артистично й уміло пристосовувати народне мистецтво в жіночому й дитячому одязі та в обстановці хати.

У «Новій Хаті» бачимо побіч інтересних статей про народне мистецтво Іляр. Свенціцького, Ірени Гургули та передруків про народне мистецтво з книги Зарембовського й Павлуцького, ще цікаво й старанно написані статті про визначних жінок, як учених, письменниць, громадських діячок й артисток. Споміж тих статей визначаються талановито написані статті Марії Фуртак-Деркачевої про Ольгу Кобилянську, Лесю Українку, Олену Пчілку, Катрю Гриневичеву та інші і стаття Осипи Заклинської про Марійку Підгірянку. Трохи місця присвятила «Нова Хата» також белетристиці, педагогічному питанню (дошкільне виховання) й жіночій гігієні.

Коли «Новій Хаті» укупі з кооперативом «Українське Народне Мистецтво» удасться знайти у нашому громадянстві зрозуміння значіння відродження нашого народнього мистецтва, й коли воно виявиться у таких конкретних формах, як засновування різних артистично-промислових курсів та шкіл, у яких підготовлялися б інструктори для сільських майстерень, тоді культурне завдання «Нової Хати» буде сповнене.

Ольга Вояківська-Мочульська.

З М І С Т.

РОЗВІДКИ Й ЗАМІТКИ:

Микола Грунський , Початкові сторінки слов'янського писемства . . .	3
Сергій Шамрай , Боротьба козаків Київської сотні з київськими монастирями та магістратом в XVII—XVIII в. . .	32
Кость Копержинський , Громадсько-політична тактика М. Драгоманова у 60 і в першій половині 70 рр. . .	64
Михайло Мочульський , Одно видіння Івана Франка . . .	97
Григорій Ільїнський , Олексій Іванович Соболевський jako українознавець . . .	105

МАТЕРІЯЛИ З ГРОМАДСЬКОГО І ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX І ПОЧАТКУ XX СТ.

З юних днів Ізм. Ів. Срезневського (до п'ятидесятиліття з дня його смерти 9.ІІ. 1880), подав <i>Дмитро Соловей</i> . . .	115
Данило Луквич Мордовцев (спогади його доньки), подала <i>Віра Олександрова-Мордовцева</i> . . .	117
Листи Я. І. Щоголева до М. Ф. Комарова, подав <i>Микола Зеров</i> . . .	146
Нове в літературі про „Кассандру“ Л. Українки, подав <i>Микола Іваненко</i> . . .	157
Праці лінгвістичної секції першого з'їзду слов'янських філологів у Празі, подав <i>акад. Степан Смаль-Стоцький</i> . . .	166

КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ.

В. Дубровський : 1. Розкопування Ольбії р. 1926. Звіт, 1929 р.; 2. Відчит про діяльність Одеського Державного Історично-Археологічного Музею за рр. 1927 та 1928, 1929 . . .	174
Його ж : 1. Дніпропетровський Краєвий Історично-Археологічний Музей, збірник, т. I, 1929 р.; 2. Таблиці та рисунки до збірника, т. I, 1929 р. . .	176
К. Харлампович : Проф. Іван Огієнко, Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність, ч. II, 1928 . . .	181
Л. Абрамович : Проф. Іван Огієнко, Найважливіші пам'ятки церковно-слов'янської мови, ч. I, 1929 . . .	184
Його ж : Prof. Ogijenko, Wzory pism Cyrylickich X—XVII ww., 1927 . . .	184
М. Грушевський : Českou Minulosti, 1929 . . .	189
М. Новицька : К. Берладина, Два памятника изобразительного шитья конца XVII в. 1929 . . .	189
М. Петровський : Prof. D. Dorošenko, Ukraina und ihre Geschichte im Lichte Westeuropäischen Literatur des XVIII und der ersten Hälfte des XIX Jahrhunderts, 1927 . . .	191
М. Зеров : П. Гулак-Артемівський, Твори, 1928 . . .	192
М. Марковський : Б. Навроцький, Гайдамаки Т. Шевченка, 1928 . . .	195

<i>С. Гаєвський</i> : Шляхи розвитку української пролетарської літератури, літературна дискусія (1925—1928)	199
<i>М. Сагарда</i> : Часописи Поділля, істор.-бібл. збірник з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776—1926) та 10-ліття існування УССР, 1927—1928	202
<i>Л. Миловидов</i> : С. Балухатий, Теорія літератури, 1929	218
<i>М. Ясинський</i> : Записки Укр. Бібл. Товариства в Одесі, ч. I, 1928	213
<i>К. Харлампович</i> : Записки Одеського Наукового при УАН Товариства, ч. III, 1928	215
<i>К. Штена</i> : Ученые Записки, Института Истории—Д. М. Петрушевському в ознам. 30 летия научн. деят., т. III, 1929	217
ХРОНІКА:	
Взаємини України зі Сходом у минулому й сучасному на 2 Всеукраїнському Сходознавчому З'їзді, подав <i>А. Синявський</i>	220
Прилюдна оборона праці В. Д. Юркевича: „Заселення Слобідської України за часів Хмельниччини“, подав <i>С. Глушко</i>	222
Археологічні розкопи Донецького городища, подав <i>О. Федоровський</i>	227
З поля народнього мистецтва Галичини, подала <i>О. Вояківська-Мочульська</i>	231

S O M M A I R E.

N. Hrounsky , Les premières pages de la littérature slave	3
S. Chamraï , La lutte des cosaques de la „sotnia“ (compagnie) de Kiev contre les ordres religieux et le magistrat de cette ville au XVII—XVIII s.	32
C. Koperjynsky , La politique de M. Dragomanov vers 1860—70	64
M. Motchoulsky , Une vision de I. Franko	97
G. Illinsky , Les études ukrainiennes de A. I. Sobolevsky	105
Matériaux pour servir à l'histoire sociale et littéraire de l'Ukraine au XIX et au début du XX-e s. De la jeunesse de I. I. Sreznevsky (à l'occasion du 50-e anniversaire de sa mort), par <i>D. Solovey</i> (p. 115). D. L. Mordovtsev. Souvenirs de sa fille, par <i>V. D. Mordovtseva-Alexandrova</i> (p. 117). Lettres de J. Chtchokoliv à N. Kostomarov, par <i>N. Zerov</i> (p. 146). Nouvelles études sur la Cassandre de Lessia Oukraïnka, par <i>N. Ivanenko</i> (p. 157). Les travaux de la section linguistique au premier congrès des philologues slaves par. <i>St. Smal-Stotsky</i> , membre de l'Académie (p. 166).	
Bibliographie critique (pp. 174—220).	

Chronique: Les relations de l'Ukraine avec l'Orient passés et contemporaines au 2-e Congrès Orientaliste, par *A. Syniavsky* (p. 220). La thèse de V. Iourkevitch sur la colonisation de l'Ukraine Slobidska aux temps de Chmelnitsky, par *S. Hlouchko* (p. 222). Les fouilles archéologiques du site Donets („Donetske horodychtche“), par *O. Fedorovsky* (p. 227). L'art populaire en Galicie Orientale, par *O. Voïakivska-Motchoulska* (p. 231).

Ціна 1 крб. 50 к. (Р)

